

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КРАВЧУК ОЛЕНА РОСТИСЛАВІВНА

УДК 929(477-89Вол)«1892/1956»Річинський

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО (1892–1956)**

07.00.01 – Історія України

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О. Р. Кравчук

Науковий керівник: **Буяк Богдан Богданович**, доктор філософських наук,
професор

Тернопіль – 2021

АНОТАЦІЯ

Кравчук О. Р. Громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність Арсена Річинського (1892–1956). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2021.

У дисертаційному дослідженні висвітлено результати цілісного аналізу громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності Арсена Річинського упродовж досліджуваного періоду. Проаналізовано історіографію та охарактеризовано джерельну базу дослідження, визначено методологічні засади й відповідний науковий інструментарій праці.

Проаналізовано вплив родинного середовища та навчання на формування світогляду діяча. Саме виховання батьками, які належали до православного духовенства, визначило інтерес до релігії та української культури, що пізніше проявилось у наукових і публіцистичних працях, сприяло формуванню А. Річинського як свідомого українського патріота. Зростання в духовній родині закономірно породжувало зацікавлення релігійним життям. І хоча він вибрав світську кар'єру, добре орієнтувався у питаннях церковної обрядовості й догматики.

Незважаючи на те, що представники православного кліру, у тому числі й батько Арсена, мали нести ідеї самодержавства, православ'я і народності, працювати в напрямку русифікації на Волині, вони змушені були рахуватися з потужною українською культурною традицією й прилучалися до неї. Закономірно, що церковну культуру, традиції, він вважав одним із найважливіших складників релігійного життя. Віруючі батьки українську ідею прищеплювали синові через християнські чесноти, виховали у ньому незламне почуття християнської любові, яка вивела його на шлях свідомого українського патріота. У помешканні Річинських, крім богословської

літератури, часописів, настільною книгою був «Кобзар», твори вітчизняних і зарубіжних письменників. Зі Східної Галичини у Західну Волинь проникали ідеї національного культурного руху, які формували нездоланне прагнення пізнати історію рідного народу, його традиції, звичаї та обряди, що стало основою подальших здобутків праці А. Річинського.

Показано початки громадсько-політичної, культурно-просвітньої і фахової праці, розкрито роль освітнього середовища Кременця, Житомира, Варшави і Києва у формуванні світогляду А. Річинського. На початку ХХ ст. відбувається становлення А. Річинського як громадсько-політичного і культурно-освітнього діяча в умовах народно-демократичної революції 1905–1907 рр. Всебічно обдарований юнак наполегливо шукав себе. Він був одним із кращих у вивченні богословських дисциплін, начитаний, проте священником не став. Навчався у Волинській духовній семінарії чотири роки і хоча залишалося ще два останніх роки богословського навчання, її не закінчив. Він отримав право на учительську посаду в початковій школі. А. Річинський працював учителем двокласної церковно-парафіяльної школи. Восени 1911 р. Арсен вступив на медичний факультет Варшавського університету. Після першого курсу, через матеріальну скруту в сім'ї, утримував себе самостійно, працевлаштувавшись на пів ставки учителем у фельдшерській школі.

Визначено його вплив на процеси українізації в церковному житті. У міжвоєнний період в українській православній громаді Другої Речі Посполитої розгорнувся національний церковний рух, скерований на демократизацію й українізацію релігійного життя, утвердження в ньому засад соборноправності, всенародного керування церковними справами. Потреба українізації церковного життя обґрунтовувалася на Волинському єпархіальному зібранні духовенства і мирян, яке відбулося у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р. Активна позиція українських делегатів стала несподіванкою для проросійських клерикальних сил, які не змогли нічого протиставити ініціативності українців. Прийнято низку інших постанов, у яких

визначалися основні вимоги національного церковного руху: видання епархіального часопису рідною мовою, ведення діловодства українською мовою, відновлення діяльності православних парафій та монастирів, створення при них органів церковного самоврядування, відродження Луцької єпископської кафедри. На з'їзді вперше ухвалено рішення повертатися до звичаїв та обрядів УЦ.

Значна частина ієрархів займала проросійські позиції, а польська влада, яка спочатку протистояла русифікації Церкви, намагалася полонізувати українські православні громади. Саме в цей час центром українського церковного руху стає Володимир-Волинський. Для українців Волині це була можливість за допомогою церковної організації протистояти денаціоналізації. Така ситуація не подобалася митрополитам, спочатку Георгію, пізніше Діонісію, які розпочали, під тиском російського єпископату, боротьбу з українськими «розкольниками». Власне це й стало причиною того, що національний церковний рух у Західній Волині, очолюваний А. Річинським, перейшов в опозицію до церковної православної і світської польської влади.

З'ясовано причини накладення церковної анафеми на А. Річинського. Упродовж міжвоєнного періоду ПАПЦ на Волині знаходилася у доволі складному становищі. Незважаючи на те, що Вселенський Патріарх Григорій VII 13 листопада 1924 р. надав їй автокефалію і справи внутрішнього церковного життя православні могли вирішувати самостійно, насправді польська влада постійно втручалася у церковне життя. Воно перебувало під цензурою Міністерства віросповідань та освіти, зазнавало тиску з боку Римо-Католицької Церкви. Ці події зумовили появу національного церковного руху, скерованого на демократизацію та українізацію ПАПЦ, церковно-релігійного життя, визнання засад соборноправності.

Відомі українські діячі, зібрання інтелігенції у містах, в парафіях, оприлюднювали свою незгоду з синодальним рішенням і наполегливо вимагали не визнавати анафеми. Протести проти відлучення від Церкви

А. Річинського надсилалися до митрополії, голови ради міністрів, міністра віросповідань, Царгородського Патріарха. Не змірився з відлученням від Церкви та накладенням анафеми й власне А. Річинський. Він звернувся до церковного суду із проханням перевірити відомості про порушення ним церковних канонів. Призначена для розслідування комісія повністю його виправдала, не виявивши жодних порушень. Доведено, що А. Річинського піддали анафемі Синодом ПАПЦ не за порушення церковних канонів, а за активну діяльність, пов'язану з українізацією Церкви, протистояння впливу промосковському єпископату на релігійне життя православних українців. Охарактеризовано активну позицію української інтелігенції щодо неправомірності його відлучення від Церкви, що посприяло скасування анафеми.

Розкрито роль А. Річинського в організації «Пласту» на Волині. Польська влада намагалася обмежити на зазначених теренах формування пластового руху, тому офіційно «Пласт» оформлено як спортивні гуртки при «Просвіті». У Володимирі-Волинському А. Річинський в міжвоєнний період був організатором і керівником повітової управи пластунів. Доволі чисельна та міцна організація пластунів діяла у Володимирському повіті за його активної підтримки. Коші полку ім. Івана Франка розташовувалися у таких селах цього повіту, як Соловичі, Заріччя, Новосілки, Литовеж, Острівець. Очолювала полк курінна рада, керівником якої обрано А. Річинського. У 1927 р. курінь ім. Івана Франка Володимирського повіту нараховував близько 300 пластунів.

А. Річинський пластовому вихованню надавав важливого значення, вважав його необхідним для молоді. Пластові табори, які із пластунами Володимирського повіту відвідував А. Річинський, знаходилися у Карпатах, в урочищі Підлюте та Сокіл. Кульмінацією його пластової праці у Західній Волині була остання – четверта загальна пластова зустріч, яка відбулася на «Стежках», поблизу містечка Олександрія. У заході, який відбувся 19–20 серпня 1927 р., приймали участь пластуни із Західної Волині та Східної

Галичини. До зазначеної пластової зустрічі польська влада поставилася негативно, розпорядившись ліквідувати усі секції організації до 10 січня 1928 р., а з 23 липня 1928 р. повністю заборонено діяльність «Пласту» в Західній Волині. Пластові осередки змушені були перейти у підпілля, вони активно підтримують націоналістичне підпілля, А. Річинський стає довіреною особою ОУН у Володимирському повіті.

Досліджено членство у підпільних українських організаціях та прослідковано причини арештів, переслідувань і заслання А. Річинського. Після заборони в липні 1928 р. польською владою організації «Пласт», А. Річинський вступив до УВО, а згодом, у 1932 р. – до ОУН, активно вибудовував підпільну організаційну мережу. Діяльність А. Річинського була під пильним наглядом польської поліції, за ним стежили. Весною 1935 р. А. Річинського арештовують і 11 травня відправляють до місця ізоляції, у концтабір Березу Картузьку. Після клопотань дружини, Ніни Павлівни, однодумців, у тому числі й громадськості, який міг перерости у цілком непередбачені наслідки, А. Річинського з ув'язнення звільнили. У травні 1939 р. арештовують вчетверте, він вдруге потрапляє до концентраційного табору Береза Картузька.

З початком Другої світової війни, наближенням Вермахту і Червоної армії, охорона Берези Картузької залишила концентраційний табір. Сприятливою ситуацією скористався і А. Річинський і 16 вересня 1939 р. повернувся додому. Проте на свободі був недовго. 20 жовтня 1939 р. А. Річинського затримали працівники НКВС і ув'язнили у Володимир-Волинській в'язниці, висунувши звинувачення у контрреволюційній діяльності. Вирок А. Річинському оголосили 5 травня 1942 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-13 Кримінального кодексу УРСР, засудивши на десять років виправних робіт. Репресовано і сім'ю А. Річинського – дружину Ніну Павлівну та двох дочок, як родичів «ворога народу». У 1949 р. А. Річинського звільнили, але додому на Волинь повернутися не дозволили. З табору його відрядили у місто Казалинськ Кзил-

Ординської області КРСР у безтермінове заслання під нагляд міліції з обов'язковою реєстрацією кожних десять днів.

Показано його участь у функціонуванні «Просвіти». У міжвоєнний період доволі поширеною формою українського культурно-просвітницького руху була «Просвіта», головним завданням якої було поширення освіти серед українців, ознайомлення їх із надбанням рідної культури, захист культурних, правових і економічних інтересів українства. Актуальною була проблема самоосвіти. Для цього товариство відкривало бібліотеки, книгарні, створювало читальні, організувало масові культурно-просвітні заходи, розповсюджувало періодику, займалося видавничою діяльністю, брало безпосередню участь в організації українських шкіл. На Волині значного визнання набула «Просвіта» у Володимирі-Волинському, до якої належав А. Річинський. Його участь в роботі товариства обумовлена тим, що він, будучи свідомим українським патріотом, намагався через культурно-просвітницьку працю, організувати бібліотеки, читальні, масові культурно-просвітні заходи, розповсюджувати періодику, засновувати школи тощо. На початку 1920-х рр. це був єдиний легальний метод протистояння насильницькій полонізації українства у Західній Волині.

Оцінено публіцистичну діяльність, доведено, що А. Річинський вдало поєднував активну діяльність у культурно-просвітницьких товариствах та організаціях з публіцистичною працею. Упродовж міжвоєнного періоду відбувається формування його як відомого публіциста. Арсен Васильович усвідомлював непідготовленість української інтелігенції діяти у відстоюванні інтересів і прав православних українців та скеровував свою діяльність в публіцистичне русло. Він публікує статті у низці популярних та відомих широкому загалу часописах, а саме: «Життя і знання», «Літературно-науковий Вістник», «Літопис Червоної Калини», «Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя», «Діло» та інших. А. Річинський, будучи активістом національного церковного руху, усвідомлював, що потрібно шукати нові стратегію і тактику активізації

відродження українського церковного руху. Він вважав за необхідне ідейно збагатити інтелектуальні сили етноконфесійним усвідомленням історії України. Його вразила невідповідність інтелігенції в питаннях єдності та солідарності у відстоюванні прав українців на національну ПЦ, формування державницької ідеології.

Важливе місце в культурно-просвітницькій діяльності А. Річинського посідала видавнича справа. Він спільно із однодумцями з 1925 р. розпочинає видавати у Володимирі-Волинському незалежний місячник українського церковного відродження «На варті», публікації якого висвітлювали питання українського національного церковного руху. Опубліковані ним музичні композиції ще за його життя були популярними і входили до репертуарів духовних концертів не лише у Західній Волині, але мали широку географію виконання, у таких містах, як Київ, Перемишль, Львів, Коломия та інші. Своєю музичною творчістю він зробив значний внесок у розвиток національної духовної музичної культури.

Висвітлено роль А. Річинського у загальноукраїнській громадсько-політичній та культурно-просвітницькій процес, осмисливши його пізнавальне й практичне значення для сучасного розвитку. А. Річинський, будучи інтелігентною особистістю, за свою активну громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність, скеровану на українізацію культурного і церковного життя, за репрезентацію національних ідей у різних громадських організаціях, зазнав переслідувань та арештів з боку польської і радянської влади, його ув'язнили на десять років у виправно-трудоий табір, а після звільнення відправили на заслання у КРСР, звідкіля не дозволяли повернутися в Україну до кінця життя.

Ключові слова: Арсен Річинський, громадсько-політична діяльність, культурно-просвітницька діяльність, Західна Волинь, Російська імперія, міжвоєнний період, Друга Річ Посполита, Друга світова війна, радянська влада, заслання.

ABSTRACT

Kravchuk O. R. Civil and political, cultural and educational activities of Arsen Richynsky (1892–1956). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on gaining a scientific degree of the candidate of historical sciences on a specialty 07.00.01 – History of Ukraine – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2021.

The dissertation research highlights the results of a holistic analysis of civil and political, cultural and educational activities of Arsen Richynsky during the study period. The historiography has been analyzed and the references of the research have been characterized, the methodological principles and the corresponding scientific tools of the work have been determined.

The family environment and learning and their influence on the formation of his worldview have been traced. The upbringing of his parents, who belonged to the Orthodox clergy, determined the interest in religion and Ukrainian culture, which later found expression in the works, contributed to the formation of A. Richynsky as a conscious Ukrainian patriot. Growing up in a spiritual family naturally aroused his interest in religious life. Although he chose a secular career, he was well versed in matters of church rites and dogma.

Despite the fact that representatives of the Orthodox clergy, including Arsen's father, had to carry the ideas of autocracy, Orthodoxy and nationality, to carry out Russification, in Volhynia they were forced to reckon with and join the strong Ukrainian cultural tradition. Naturally, he considered church culture to be one of the most important components of religious life. Believing parents instilled the Ukrainian idea in their son through Christian virtues, instilled in him an unbreakable sense of Christian love, which led him to the path of a conscious Ukrainian patriot. In Richynskys' home, in addition to theological literature and magazines, the table book was «Kobzar», as well as works by domestic and foreign writers. The ideas of the national cultural movement came from Eastern Galicia to Western Volhynia, which formed an irresistible desire to learn the history of the

native people, their traditions, customs and rituals, which became the basis of further work of A. Richynsky.

The beginnings of civil and political, cultural and educational and professional work have been shown, the role of the educational environment of Kremenets, Zhytomyr, Warsaw and Kyiv has been revealed. In the early twentieth century A. Richynsky became a civil and political and cultural and educational figure in the conditions of the bourgeois-democratic revolution of 1905–1907. The comprehensively gifted young man persistently sought himself. He was one of the first in the study of theological disciplines, well-read, with expressive language, good voice and attractive appearance, but he did not become a priest. Having studied at the Volhynia Theological Seminary for four years still having the last two years of study – theological, he did not finish studying. Successful mastery of the course of science in theological seminary then gave the right for a teaching position in primary school. A. Richynsky worked as a teacher in a two-class parish church school. Although he worked as a teacher for a short time, he kept his love for school and children for the rest of his life. In the autumn of 1911, Arsen entered the medical faculty of the University of Warsaw. After the first year, due to financial difficulties in the family, he supported himself by getting a part-time job as a teacher in a paramedic school.

Its influence on Ukrainization processes in church life has been determined. During the interwar period, a national church movement developed in the Ukrainian Orthodox community of Poland, aimed at democratization and Ukrainization of religious life, and the establishment of the principles of conciliar law, that is, nationwide management of church affairs. The need for Ukrainization of church life was justified at the Volhynia eparchial meeting of clergy and laity, which took place in Pochayiv on October 3–10, 1921. The active position of Ukrainian delegates came as a surprise to pro-Russian clerical forces who could not oppose the initiative of Ukrainians. A number of other resolutions were also adopted, which defined the main requirements of the national church movement: publication of the diocesan magazine in the native language, record keeping in

Ukrainian, resumption of parishes and monasteries, creation of church self-government bodies, revival of the Lutsk episcopal chair. For the first time, the congress decided to return to the customs and rites of the UC.

Many of the hierarchs took pro-Russian positions, and the Polish authorities, which initially opposed the Russification of the Church, tried to Polonize Ukrainian Orthodox communities. It was at this time that Volodymyr-Volynsky became the center of the Ukrainian church movement. For Ukrainians in Volhynia, this was an opportunity to oppose denationalization with the help of a church organization. This situation was not accepted at first by the metropolitans George, and later Dionysius, who, under pressure from the Russian episcopate, began a struggle with the Ukrainian «schismatics». In fact, this was the reason why the national church movement in Western Volhynia, headed by A. Richynsky, became in opposition to the church's Orthodox and secular Polish authorities.

The reasons for imposing the church anathema on A. Richynsky have been clarified. During the interwar period, the PAOC in Volhynia was in a rather difficult situation. Despite the fact that Ecumenical Patriarch Gregory VII granted it autocephaly on November 13, 1924, and the Orthodox could decide matters of internal church life on their own, in fact, the Polish authorities constantly interfered in church life. It was censored by the Ministry of Religion and Education and under pressure from the Roman Catholic Church. These events led to the emergence of the national church movement in the interwar period, aimed at democratization and Ukrainization of the PAOC, church and religious life, recognition of the principles of conciliar law.

Well-known Ukrainian figures, gatherings of intellectuals in cities and parishes, announced their disagreement with the synodal decision and insisted on not recognizing the anathema. Protests against the excommunication of A. Richynsky were sent to the metropolitanate, the chairman of the council of ministers, the minister of religions, and the patriarch of Constantinople. A. Richynsky himself did not accept the excommunication from the Church and the imposition of an anathema. He asked the church court to verify the information

about his violation of church canons. The commission appointed to investigate fully acquitted him, finding no violations. A. Richynsky was anathemated by the Synod of the PAOC not for violating church canons, but for activities related to the Ukrainization of the Church, opposition to the influence of the pro-Moscow episcopate on the religious life of Orthodox Ukrainians. The active position of the Ukrainian intelligentsia on the illegality of his excommunication from the Church led to its abolition.

The role of A. Richynsky in the organization of «Plast» in Volhynia has been revealed. The Polish authorities tried to limit the formation of the Plast movement in these areas, so Plast was officially registered as a sports club at «Prosvita». In Volodymyr-Volynskyi, A. Richynsky was the organizer and head of the county council of «Plast» in the interwar period. Quite a large and strong organization of «Plast» members operated in Volodymyr County with his active support. The camps of the Ivan Franko regiment were located in such villages of this district as Solovychi, Zarichchya, Novosilky, Litovezh, and Ostrivets. The regiment was headed by a council, the head of which was A. Richynsky, who had been elected. In 1927, the Ivan Franko regiment in Volodymyr County had about 300 «Plast» members.

A. Richynsky attached great importance to formation education, considered it necessary for young people. «Plast» camps, which were visited by A. Richynsky with «Plast» members of Volodymyr County, were located in the Carpathians, in the Pidlyute and Sokil tracts. The culmination of «Plast» work in Western Volhynia was the last – the fourth general «Plast» meeting, which took place on the «Trails», near the town of Oleksandriia. The event, which took place on August 19–20, 1927, was attended by «Plast» members from Western Volhynia and Eastern Galicia. The Polish authorities reacted negatively to this «Plast» meeting, ordering the liquidation of all sections of the organization by January 10, 1928, and from July 23, 1928, «Plast's» activities in Western Volhynia were completely banned. «Plast» members were forced to go underground. They actively supported

the nationalist underground and A. Richynsky became an OUN authorized representative in Volodymyr County.

The causes of arrests, harassment and exile have been traced. In the late 1920's, A. Richynsky joined the UMO, and later the OUN. He actively built an underground organizational network. A. Richynsky's activity was under the close supervision of the Polish police and he was monitored. In the spring of 1935, A. Richynsky was arrested and sent to the Bereza Kartuska Prison on May 11. Following motions by his wife, Nina Pavlivna, like-minded people, including the public, A. Richynsky was released from the prison. In May 1939, he was arrested for the fourth time, and for the second time he was sent to the Bereza Kartuska Prison.

With the outbreak of World War II, the approach of the Wehrmacht and the Red Army, the guards of Bereza Kartuska Prison left the premises. A. Richynsky also took advantage of the favorable situation and returned home on September 16, 1939. However, he was not free for long. On October 20, 1939, A. Richynsky was detained by NKVD officers and imprisoned in Volodymyr-Volynskyi Prison on charges of counter-revolutionary activities. A. Richynsky was sentenced on May 5, 1942 by a special meeting of the NKVD of the USSR under Art. 54–13 of the Criminal code of the Ukrainian SSR, having sentenced to ten years of corrective works. A. Richynsky's family, his wife Nina Pavlivna and two daughters, were also repressed as relatives of the «enemy of the people». In 1949, A. Richynsky was released, but was not allowed to return home to Volhynia. From the prison he was sent to the city of Kazalinsk, Kzyl-Orda region of the USSR, for indefinite exile under police supervision with mandatory registration every ten days.

His participation in the functioning of «Prosvita» has been shown. In the interwar period, a fairly common form of Ukrainian cultural and educational movement was «Prosvita», the main task of which was to spread education among Ukrainians, acquaint them with the heritage of native culture, protect the cultural, legal and economic interests of Ukrainians. The problem of self-education was urgent. To do this, the society opened libraries, bookstores, created reading rooms,

organized mass cultural and educational events, distributed periodicals, engaged people in publishing activities, participated directly in the organization of Ukrainian schools. In Volhynia, «Prosvita» in Volodymyr-Volynskyyi, in which A. Richynsky participated, gained considerable recognition. His participation in the work of «Prosvita» is due to the fact that he, being a conscious Ukrainian patriot, tried through cultural and educational work, to organize libraries, reading rooms, mass cultural and educational events, distribute periodicals, establish schools and more. In the early 1920s, this was the only legal method of resisting the forcible Polonization of Ukrainians in Western Volhynia.

Journalistic activity has been evaluated, according to which A. Richynsky successfully combined active part in cultural and educational societies and organizations with journalistic work. During the interwar period he was known as a well-known publicist. Arsen Vasylyovych was aware of the unpreparedness of the Ukrainian intelligentsia to act in defending the interests and rights of Orthodox Ukrainians and directed his activities in a journalistic direction. He published articles in a number of popular and well-known journals, namely: «Life and Knowledge», «Literary and Scientific Bulletin», «Chronicle of the Red Viburnum», «Bulletin. Monthly of Literature, Art, Science and Public Life», «Dilo» and others. A. Richynsky, being an activist of the national church movement, realized that it was necessary to look for new strategies and tactics to intensify the revival of the Ukrainian church movement. He considered it necessary to ideologically enrich the intellectual forces with ethno-confessional awareness of the history of Ukraine. He was struck by the unpreparedness of the intelligentsia in matters of unity and solidarity in relation to the fight for the rights of Ukrainians to the national Orthodox Church, the formation of state ideology.

An important place in the cultural and educational activities of A. Richynsky was occupied by the publishing business. Together with like-minded people, in 1925 he began publishing an independent monthly of the Ukrainian church revival in Volodymyr-Volynskyyi, «Na Varti», whose publications covered the issues of the Ukrainian national church movement. His musical compositions were popular

during his lifetime and were included in the repertoires of spiritual concerts not only in Western Volhynia, but had a wide geography of performance, in such cities as Kyiv, Przemyśl, Lviv, Kolomyia and others. With his musical creativity he made a significant contribution to the development of national spiritual musical culture.

A. Richynsky's contribution to the all-Ukrainian civil and political, cultural and educational process is highlighted, comprehending its cognitive and practical significance for modern development. A. Richynsky, being an intelligent and energetic person, for his active civil and political, cultural and educational activities aimed at cultural and ecclesiastical revival, for the representation of national ideas in various public organizations, was persecuted and arrested by the Polish and Soviet authorities, imprisoned for ten years in a prison, and after his release sent to exile in the USSR, where he was not allowed to return to Ukraine for the rest of his life.

Key words: Arsen Richynsky, public and political activity, cultural and educational activity, Western Volhynia, Russian Empire, interwar period, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, World War II, Soviet power, exile.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Кравчук О. Арсен Річинський як організатор та провідник українського церковного з'їзду // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. 2010. С. 86–95.
2. Кравчук О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви як один з моментів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 81–88.

3. Кравчук О. Арсен Річинський: маловідомі сторінки біографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2018. Вип. 21. С. 239–248.
4. Кравчук О. Р. Культурно-просвітницька діяльність Арсена Річинського в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. // Українська національна революція 1917–1921 рр.: історико-цивілізаційний та національно-патріотичний контексти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 30 січня 2018 р.). С. 67–69.
5. Кравчук О. Р. Краєзнавча діяльність Арсена Річинського // Матеріали XXXVIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)» (м. Харків, 4 грудня 2020 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 44–45.
6. Кравчук О. Р. Родинне виховання Арсена Річинського – важлива гуманітарна складова його діяльності // Збірник наукових праць за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Економіко-гуманітарні проблеми сьогодення» (м. Краматорськ, 18–19 грудня 2020 р.) / За заг. ред. Л. К. Лисак, В. А. Григор'євої. Х.: ТОВ «ПромАрт», 2020. С. 68–72.
7. Кравчук О. Вплив Арсена Річинського на українізацію церковного богослужіння // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Синтез мистецтв у сучасних соціокультурних процесах» (м. Київ, 23 грудня 2020 р.). Київ: НАМ України, 2020. С. 71–73.
8. Кравчук О. Формування Арсена Річинського як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча (початок ХХ ст. – 1920-ті рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Том 31(70). № 4. С. 36–45.

9. Кравчук О. Участь Арсена Річинського в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Чис. 23. С. 13–18.
10. Кравчук О. Арсен Річинський «Проблеми української релігійної свідомости»: історія і сучасність // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. № 2(54). С. 87–93. <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1135>
11. Кравчук О. Співпраця Арсена Річинського з часописами Східної Галичини (1928–1933 рр.) // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. 2020. № 4(28). С. 43–47.
12. Кравчук О. Арсен Річинський і церковна анафема // Молодий вчений. 2020 № 12(88). С. 233–238.
13. Kravchuk O. Arsen Richynsky «Hygiene course of health science»: the history of the publication and main ideas // Journal of Education, Health and Sport. 2020. № 11. S. 273–281.
<https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/JEHS/article/view/JEHS.2020.10.11.027/28011>

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	19
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Стан наукової розробки теми.....	26
1.2. Джерельна база.....	39
1.3. Теоретико-методологічні засади.....	46
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ДІЯЧА.....	82
2.1. Родинне середовище і навчання та їх вплив на формування світогляду..	82
2.2. Початковий період громадсько-політичної, культурно-просвітньої і фахової праці.....	93
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА.....	113
3.1. Вплив на процеси українізації в церковному житті	113
3.2. А. Річинський і церковна анафема.....	126
3.3. Роль в організації «Пласту».....	135
3.4. Членство у підпільних організаціях, арешти і заслання	146
РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ПРАЦЯ.....	172
4.1. Участь у роботі «Просвіти».....	172
4.2. Публіцистика А. Річинського.....	183
4.3. Видавнича справа.....	196
ВИСНОВКИ.....	230
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	245
ДОДАТКИ.....	281

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВПК – Верховна пластова команда.

ВПЦР – Всеукраїнська Православна Церковна Рада.

ВР ЛННБ ім. В. Стефаника – Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

ВУЗ – Всеросійські Установчі Збори.

ГАБО – Государственный архив Брестской области.

ГКЦ – Греко-Католицька Церква.

Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області.

Держархів Рівненської обл. – Державний архів Рівненської області.

Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області.

КРСР – Казахська Радянська Соціалістична Республіка.

НК – Національний Конгрес.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

ОУН – Організація Українських Націоналістів.

ПАПЦ – Польська Автокефальна Православна Церква.

ПЦ – Православна Церква.

РПЦ – Російська Православна Церква.

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква.

УВО – Українська Військова Організація.

УЗЕ – Українська загальна енциклопедія.

УЛК – Українське лікарське товариство.

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання.

Унжтаб – Унженський виправно-трудоий табір.

УНР – Українська Народна Республіка.

УНС – Український національний союз.

УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів.

УПС – Улад Пластового Сеньйорату.

УПЦ – Українська Православна Церква.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

РСФРР – Радянська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

УЦК – Український церковний комітет.

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України,
м. Львів.

ЦР – Центральна Рада.

AAN w Warszawie – Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

BN w Warszawie – Biblioteka Narodowa w Warszawie.

ВСТУП

Актуальність теми. Якісні зміни, що відбулися в житті українського суспільства призвели до суттєвих громадсько-політичних і культурно-просвітницьких трансформацій, а процес становлення громадянського суспільства зумовлює зростання інтересу до історичних постатей минулого. У цьому контексті важливого значення набувають студії з проблем біографістики. Серед визначних особистостей чільне місце належить Арсену Васильовичу Річинському (1892–1956) – громадсько-політичному, культурно-просвітницькому і церковному діячеві, лікареві, педагогові, композиторові, публіцисту і видавцю, перелік зацікавлень якого свідчить про неординарність його особистості, багатогранність і талант.

Громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність А. Річинського – важлива сторінка національної історії – має цінне наукове і пізнавальне значення й вимагає поглибленого й об’єктивно аргументованого дослідження. Попри усі досягнення національної історіографії у вивченні задекларованої тематики, зазначена проблема в повному обсязі й належним чином, комплексно й концептуально не розглядалася. Недостатній аналіз означеної проблеми та її актуальність, передбачають необхідність здійснення подальшого наукового дослідження, що дасть змогу цілісно проаналізувати громадсько-політичну та культурно-просвітницьку діяльність А. Річинського, з’ясувати його роль у формуванні національної свідомості українства, осмислити місце й значення діяча в національно-культурній історії України.

Усебічний і об’єктивний аналіз досліджуваної проблематики служитиме збагаченню знань про складні процеси, що відбувалися наприкінці XIX – у першій половині XX ст., у яких особливе місце належить багатогранній праці А. Річинського. Значний досвід і ґрунтовні напрацювання діяча не втратили своєї актуальності й сьогодні, оскільки його роль у національно-культурному поступі українства досліджуваного періоду

була доволі значною і на часі. Наукове осмислення громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Річинського є важливим й актуальним завданням української національної історіографії. Сприяння його розв'язання й покликана ця праця.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка й виконане у рамках комплексної проблеми «Актуальні проблеми історії ХІХ–ХХІ ст.» (номер державної реєстрації 011U002130).

Мета дослідження – аналіз громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Річинського в окреслений період.

Для реалізації мети визначено **основні завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми в історіографії;
- охарактеризувати джерельну базу, методологічні засади, науковий інструментарій;
- висвітлити родинне і навчально-виховне середовище, у якому формувалися світогляд і погляди А. Річинського;
- прослідкувати початковий період громадсько-політичної, культурно-просвітницької і фахової праці;
- визначити його роль у процесах українізації церковного життя, причини накладення церковної анафеми;
- розкрити роль А. Річинського в організації діяльності «Пласту» на Волині;
- дослідити членство в підпільних організаціях, причини арештів, переслідувань і заслання;
- показати його участь у функціонуванні «Просвіти»;
- проаналізувати публіцистичну і видавничу діяльність;
- висвітлити внесок діяча у загальноукраїнський громадсько-політичний та культурно-просвітницький рух.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні та культурно-просвітницькі процеси в Україні наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст.

Предмет дослідження – особливості громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Річинського в окреслений період.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють 1892–1956 рр. Нижня межа обумовлена роком народження (1892), відповідно верхня – пов'язана з роком його смерті (1956). Однак, активна громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність А. Річинського розпочалася у 1907 р., під час навчання у Волинській духовній семінарії і тривала до 1939 р., часу арешту і заслання діяча.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіони, пов'язані із життям, громадсько-політичною та культурно-просвітницькою діяльністю А. Річинського, а саме: Західну Волинь, Волинську губернію, Волинську землю, Волинське воєводство, Східну Галичину, Другу Річ Посполиту, Волинську область, УРСР, РСФРР, КРСР. Зокрема, Західна Волинь наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. входила до Російської імперії. Після її розпаду, Волинська земля з 1918 р. відійшла до складу УНР, з 1920 р. – як Волинське воєводство до Польської Республіки. З осені 1939 р., після окупації Червоною армією, – Волинська область УРСР.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв'язання.

У роботі *вперше*:

- комплексно і ґрунтовно досліджено громадсько-політичну та культурно-просвітницьку діяльність А. Річинського (1892–1956);
- проаналізовано й класифіковано історіографічний та джерелознавчий матеріал з досліджуваної проблематики;
- введено у науковий вжиток значну кількість важливих маловідомих і невідомих, раніше недоступних архівних і рукописних джерел та документів.

Удосконалено:

- формування світоглядних орієнтирів А. Річинського, які вплинули на його становлення як особистості, громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча;
- фактологічну базу життєвого і творчого шляху діяча;

Набули подальшого розвитку:

- вивчення основних напрямків громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Річинського та окреслення їх значення для історії України;
- висвітлення внеску діяча у загальноукраїнський громадсько-політичний та культурно-просвітницький процес.

Методологічна основа дисертації ґрунтується на загальних принципах історизму, об'єктивності, системності. Істотне значення відведено принципів історизму, який вимагає при аналізі емпіричного матеріалу враховувати конкретну історичну ситуацію. Важлива методологічна функція у дослідженні належить загальнонауковому принципу об'єктивності наукового пошуку. Під час вивчення фактичного матеріалу з метою уникнення тенденційності добору фактів та їхньої інтерпретації вжито системний підхід.

У праці використано комплекс методів. Застосовано спеціально-історичні методи, зокрема: проблемно-хронологічний, історико-біографічний, історико-системний, порівняльно-історичний; загальнонаукові: аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, конкретизація, узагальнення, систематизація. Використано міждисциплінарний і плюралістичний підходи до вивчення постаті А. Річинського у контексті епохи, у якій жив і працював діяч на основі комплексного застосування всієї сукупності джерел із проблеми та досягнень сучасної історіографії.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки й матеріали дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Міжнародних та Всеукраїнських наукових конференціях, наукових академіях: Міжнародній науковій конференції «Історична наука і освіта в Україні: інновації, виклики, перспективи», до 25-річчя історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка (м. Тернопіль, 30–31 травня 2018 р.); IX Міжнародному конгресі українців (м. Київ, 25–28 червня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи українсько-польської співпраці», присвяченій 15-річчю вступу Польщі в ЄС та 20-річчю членства в НАТО (м. Тернопіль, 16 травня 2019 р.); Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання» (м. Харків, 4 грудня 2020 р.); Міжнародній науковій конференції «Синтез мистецтв у сучасних соціокультурних процесах» (м. Київ, 23 грудня 2020 р.).

Науковій академії, приуроченій до 125-річниці з дня народження Арсена Річинського та до 90-річчя проведення церковного з'їзду на Волині (м. Луцьк, 28 листопада 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська національна революція 1917–1921 рр.: історико-цивілізаційний та національно-патріотичний контексти» (м. Тернопіль, 30 січня 2018 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Економіко-гуманітарні проблеми сьогодення» (м. Краматорськ, 18–19 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 13 наукових публікаціях, з них 7 – статті у фахових наукових виданнях України, з яких 6 входять до міжнародних наукометричних баз даних, 1 – у закордонному виданні, 1 – у виданні, що додатково відображає результати дослідження, 4 – матеріали наукових конференцій.

Структура дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (364), додатків (23). Загальний обсяг дисертації – 312 сторінок, з них основного тексту – 189 аркушів.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

В українській історіографії до сьогодні не має жодного ґрунтовного наукового дослідження з історії України, у якому цілісно, системно й комплексно аналізувалася б громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність А. Річинського (1892–1956), більше того, дослідники у загальних історичних працях практично не згадують його.

Історіографію праць з досліджуваної проблематики умовно можна поділити на п'ять груп: до першої групи віднесено загальні праці з нової і новітньої історії України, історії Церкви, політичної історії, нариси суспільно-політичних рухів; до другої групи – історію Західної України, Польщі, культурного життя, громадських організацій тощо; до третьої групи – праці дослідників української діаспори; до четвертої – дослідження польських учених; до п'ятої – сучасних українських науковців, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми.

Перша група представлена загальними працями з нової і новітньої історії України, історії Церкви, політичної історії, нарисів суспільно-політичних рухів. Зокрема, це наукові дослідження Т. Гунчака [1], І. Нагаєвського [2], Ю. Зайцева [3], С. Кульчицького [4–5], В. Смолія [6], Я. Грицака [7], А. Слюсаренка, В. Гусева і В. Дрожжина [8], Ю. Федоріва [9], В. Танцюри [10], Я. Малика, Б. Вола і С. Геліва [11], Г. Темка і Л. Тупчієнка [12], О. Бойка [13] та інших. Досліджуваній нами проблемі в них не відведено значної уваги, позаяк вказані автори не ставили перед собою завдання дослідити громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність А. Річинського в окреслений період.

Варто відзначити наукові праці С. Кульчицького [4–5] і Я. Грицака [7], у яких на тлі міжвоєнної суспільно-політичної ситуації всебічно проаналізовано територію і склад населення західноукраїнських земель, його політико-правове, соціально-економічне становище й культурно-освітнє середовище у Польщі, аграрні відносини, розкрито виборчі процеси, досліджено діяльність українських політичних партій тощо. Однак задекларована проблематика не аналізувалася цими дослідниками. Узагальнюючі праці з нової і новітньої історії України досліджуваній проблемі приділяють незначну увагу, обмежуючись загальновідомою інформацією й статистичними кількісними даними, що не дають змоги повною мірою, комплексно й цілісно розкрити.

Друга група представлена працями, що стосуються історії Західної України, Польщі, культурного і релігійного життя на цих територіях тощо. Це праці З. Баран [14], Б. Яроша [15], М. Гетьманчука [16], В. Шевчука, М. Тараненка [17], В. Сергійчука [187], І. Васюти [19], В. Литвина [20], Л. Зашкільняка, М. Крикуна [21], Л. Алексієвець [22–23], Ю. Крамара [24] та інших. Спільними для цих праць є те, що в них в основному розкрито вузлові питання політичної історії, становище Західної України, передумови відродження Польської держави, особливості її політики щодо українців, причини конфлікту між українцями й поляками. Варто зауважити, що, Ю. Крамар, аналізуючи міжконфесійні відносини на Волині у 1920–1930-х рр., зокрема, політику Польщі щодо ПЦ, належне місце відводить А. Річинському в захисті ним православних вірян [24, с. 263, 269].

До третьої групи належать праці дослідників української діаспори. Це роботи В. Липківського [25–27], митрополита Іларіона (Івана Огієнка) [29], В. Боровського [30, с. 117–123], Ф. Тижука [31, с. 51–54], І. Власовського [32–33] та інших. Загалом, публікації цієї групи стосуються історії Церкви і становлення «Пласту» в Західній Волині. Аналізуючи праці митрополита В. Липківського, вважаємо, що вони певною мірою написані в дусі полемічної літератури кінця XVI ст. Зокрема, він у монографії «Православна

Христова Церква українського народу» [25], наголошуючи на використанні рідної мови при богослужінні в Українській Церкві, пише про те, що «... вживання рідної мови у відправах Божих служб – це воля Христа і Заповіт Апостолів» [25, с. 30]. Зауважуючи, що духовництво російської Церкви заперечує визнання української мови під час богослужінь, керуючись не церковними або релігійними міркуваннями, а «... старого політичного ладу, що нічого з Церквою та релігією не мають. Не хотять української мови в Божих службах, бо взагалі не хотять українського народу, як окремого народу, рівноправного з іншими народами світу. То міркування політично-державні...» [25, с. 32].

У другому розділі (параграф восьмий «Українська церква в польській державі») «Відродження Церкви в Україні 1917–1930» [26, с. 96–107], автор зазначав на тому, що Варшавський митрополит Діонісій, «щирий виконавець завдань польського уряду», автокефалію ПЦ називав «польською державною автокефалією» [26, с. 97, 99]. В. Липківський ставить питання, яку ж автокефальну Церкву заснував польський уряд і митрополит Діонісій? «Хоч там майже вся православна людність українська, церкву для неї створювали спольщену російську: мова в духовних школах заведена – польська й російська, в церквах відправа славянська змосковщена, а до всього українського Діонісій поставився дуже вороже» [26, с. 102].

В. Липківський позитивно оцінював реакцію часопису «На варті», редагованого А. Річинським, на підтримку ухвали І-го Всеукраїнського собору (1921 р.) про українську народну ієрархію [26, с. 104]. Однак варто наголосити на тому, що поява часопису «На варті» не була безпосередньою реакцією на проведення І-го Всеукраїнського собору (1921 р.), тому що, по-перше, видання побачило світ лише у 1925 р. як незалежний місячник українського церковного відродження, публікації якого висвітлювали питання національного церковного руху; по-друге, як зазначав головний редактор, це видання мало б задовольнити нагальну потребу в об'єктивному висвітленні подій українського церковного життя [28, с. 22].

У розділі «Українська Церква в Польській Державі» «Історії Української Православної Церкви. Розділ VII. Відродження Української Церкви. Із вступом і замітками Протопрес. С. В. Савчука» [27, с. 76–84] фактично подано передрук восьмого параграфу «Українська церква в польській державі») монографічного дослідження «Відродження Церкви в Україні 1917–1930» [26, с. 96–107].

Митрополит Іларіон у церковно-історичній монографії «Фортеця православія на Волині Свята Почаївська Лавра», яка складається з восьми частин, розкриває її місце, роль і значення в історії України і ПЦ зокрема [29].

В. Боровський у статті «До історії українського Пласту на Волині» [30, с. 117–123], використовуючи популярний стиль, оповідає від власної особи про становлення «Пласту», основні події з життя організації, відомих постатей тощо. Аналогічною за змістовим наповненням і викладом матеріалу є публікація Ф. Тижука про першу зустріч пластунів Західної Волині й Східної Галичини. Стаття написана у популярному стилі, на основі спогадів автора публікації [31, с. 51–54]. Варто наголосити на тому що вказані автори публікацій про «Пласт», в силу ідеологічних перепон, не мали змоги використати матеріали, які зберігалися в архівах УРСР, тому в публікаціях домінує суб'єктивізм, без підтверджень тих чи інших міркувань фактами.

У монографії І. Власовського [32] комплексно досліджено розвиток Української Церкви від XVIII ст. – до середини XX ст. Її продовження (том четвертий, частина друга) висвітлює розвиток національного церковного руху на Волині у міжвоєнний період, роль А. Річинського як сподвижника у цьому процесі. Цей період І. Власовський називає «п'ятою добою», від 1921 р. – до початку Другої світової війни [33, с. 5]. Автор доволі детально, позаяк мав безпосереднє відношення до подій, про які описував, подавав інформацію про національний церковний рух в Західній Волині у міжвоєнний період. Зокрема, повідомляя про протистояння А. Річинського з митрополитом Діонісієм, наслідком чого став вихід першого зі складу

Митрополичої ради [33, с. 58–67]. Варто зауважити, що монографії І. Власовського є цікавим, унікальним і цінним джерелом вивчення національного церковного руху в Західній Волині, позаяк написані безпосереднім учасником тих подій із залученням фактичного матеріалу.

Отже, праці дослідників української діаспори написані в основному безпосередніми учасниками тих подій, але за недостатності історіографічної і джерельної бази розкривають лише власне авторське бачення проблеми, що певною мірою залежить як від функцій, які вони виконували, так і власного сприйняття інформації й її підтвердження на підставі відповідних джерел, що не завжди можна зробити.

Четверта група – дослідження польських учених, у яких неоднозначно розкрито політико-правове становище українців у відродженій Польщі, історію Другої Речі Посполитої упродовж міжвоєнного періоду, функціонування польських організацій, культурно-освітніх товариств, середніх і вищих навчальних закладів тощо. Незначна увага приділена українським народним школам, гімназіям, іншим освітнім установам, просвітнім осередкам, їхнім стосункам з владою тощо. В основному подано статистичні інформативно-довідкові дані щодо кількості українських громад у повітах й воєводствах, кількісний стан українських товариств у відношенні до польських. Це наукові дослідження С. Грабського [34], М. Фелінського [35], С. Маусберга [36], С. Мікуліча [37], М. Іваніцького [38], Й. Бучка [39], М. Папієжинської-Турек [40], В. Сержука [41], А. Гойновського [42], А. Айненкеля [43], Н. Зелінського [44], М. Тимовського, Й. Кияневича, Й. Голзека [45], Й. Зарновського [46], М. Сівіського [47], Ч. Бліхарського [48], Т. Ольшанського [49], А. Дибковської, М. Жарина, Я. Жарина [50], М. Борушки [51], М. Топорека [52], Й. Топольського [53] та інших.

Загальна характеристика публікацій свідчить про те, що польські автори, виходячи з ідеологічних, політичних й партійних переконань, підтримуючи офіційну проурядову позицію влади щодо українців, повною мірою не аналізували проблеми ПЦ у Західній Волині, українське

національне питання у суспільно-політичному, соціально-економічному, національно-релігійному й культурно-просвітньому аспектах, свідомо применшували місце, роль і значення українського громадсько-політичного й культурно-просвітнього рухів у міжвоєнній Польщі. Найбільш вартісною для дослідження виявилася монографія М. Папієжинської-Турек, в якій авторка розкриває участь А. Річинського у національно-церковному русі, зазначаючи, що він став наслідком пробудження національної свідомості української громадськості Волині.

До п'ятої групи відносимо напрацювання науковців періоду незалежності України, які безпосередньо стосуються досліджуваної проблеми, характеризуються використанням джерельної бази, застосуванням нового методологічного інструментарію, аргументованими висновками. Зважаючи на різноманітну змістову наповненість публікацій, ділимо їх на декілька підгруп. Перша підгрупа – наукові видання; друга підгрупа – науково-популярні публікації; третя підгрупа – матеріали конференцій.

Перша підгрупа представлена працями, у яких аналізується той чи інший аспект діяльності А. Річинського. Зокрема, це публікації Н. Стоколос [54], П. Яроцького [55], А. Колодного [56; 57], О. Бучми [58]. І. Скакальської [59; 60; 61], Варто зауважити, що зазначені автори в основному намагалися дослідити боротьбу А. Річинського за українізацію ПЦ на Волині [54, с. 33–37]; актуальність його праці «На манівцях» [55, с. 52–54]; роль А. Річинського, як ідеолога українського православ'я, особливості російської релігійної православної обрядовості [56, с. 58–60; 57, с. 38–44]; спроби інтерпретувати його ідеї, пропаговані у праці «Проблеми української релігійної свідомості», на сучасність, виходячи з цих позицій, О. Бучма називає А. Річинського глобалістом [58, с. 44].

І. Скакальська вивчала діяльність таких представників української еліти на теренах Волині у міжвоєнний період ХХ ст., як С. Жука, М. Черкавського, У. Самчука, Б. Козубського та інших, громадсько-релігійну і краєзнавчу працю А. Річинського, їх громадський потенціал [59; 60, с. 196–

201; 61, с. 77–81]. Дослідниця в основному подає біографічні відомості та характеристику діяльності зазначених осіб, зауважує на їх ролі і значенні в історії України.

Більш системно до вивчення А. Річинського підійшла О. Альошина. Досліджуючи в основному церковно-релігійні аспекти діяльності А. Річинського, практично не вивчаючи його громадсько-політичну і культурно-просвітницьку працю. Зокрема, аналізуючи публікацію А. Річинського «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі» (1927 р.) як важливе джерело з історії ПЦ в міжвоєнний період [62, с. 273–277]; роль А. Річинського у підготовці та проведенні Луцького церковного з'їзду [63, с. 129–133]; внесок у процес запровадження української мови в практику ПЦ Польщі [64, с. 108–116]; участь в русі за українізацію ПЦ [65, с. 28–31]; видавничу справу А. Річинського на Волині у 20-х рр. ХХ ст. [66, с. 3–10]; діяльність в контексті українізації ПЦ в Польщі (20–30-ті рр. ХХ ст.) [67]; відлучення від Церкви [68, с. 3–12]; перебіг українізації ПЦ на Волині у 20-х р. ХХ ст. [69, с. 20–26]; громадську діяльність А. Річинського у кінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. [70, с. 16–24].

Б. Дрозд вивчав А. Річинського як волинського церковного діяча. Вважаємо, що тема його роботи некоректно сформульована. Варто все ж таки вести мову про А. Річинського не як «волинського» церковного діяча, а церковного діяча Волині. У публікації йдеться не лише про А. Річинського як про церковного діяча, а фактично подаються його біографічні дані від народження – до смерті [71, с. 207–220].

У статті В. Петрович «Громадсько-просвітницька діяльність Арсена Річинського на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст.» [72, с. 177–183] зроблено спробу дослідження громадської та просвітницької діяльності А. Річинського на Волині у міжвоєнний період.

Важливий внесок у дослідження задекларованої проблематики зробила й автор цієї дисертації. Аналізуючи роль А. Річинського в організації й проведенні церковного з'їзду [73, с. 86–95]; відлучення його від ПЦ як один з

аспектів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині [74, с. 81–88]; маловідомі сторінки його біографії [75, с. 239–248]; формування А. Річинського як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча (початок ХХ ст. – 1920-ті рр.) [76, с. 36-45]; участь в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924-1934 рр.) [77, с. 13–18.]; працю А. Річинського «Проблеми української релігійної свідомости» крізь призму історії та сучасності [78, с. 87–93]; співпрацю Арсена Васильовича з часописами Східної Галичини (1928–1933 рр.) [79, с. 43–47]; церковну анафему [80, с. 233-239]; підручник А. Річинського «Курс гігієни: науки про здоровля» історію видання та основні ідеї [81, с. 273-281].

Отже, до першої підгрупи належать наукові публікації. Як свідчить їх аналіз, вони в основному відображають церковно-релігійний аспект, зазвичай, лише епізодично в них аналізується громадсько-політична та культурно-просвітницька робота А. Річинського.

Друга підгрупа – науково-популярні публікації. До них відносимо статті таких авторів, як А. Колодного, у яких він аналізував життя і творчість А. Річинського, як самовіддане служіння Богові й Україні [82, с. 9–47; 83, с. 13–20]; роль національної мови – важливого чинника релігійного життя (за творчим доробком А. Річинського) [84, с. 12–22]. А. Киридон вивчала погляд А. Річинського на постановня УАПЦ в ході української революції 1917–1921 рр. [85, с. 69–76]. А. Кондратик – міркування А. Річинського про співвідношення християнського універсалізму й націоналізму [86, с. 8–15].

П. Кралюк у книзі «Білі» плями в історії української філософії: наукові нариси» [87] намагався «зафарбувати» деякі «білі плями» у царині української філософії, частково заперечуючи думку Д. Чижевського про те, що українці не належать до «філософських народів» [87, с. 5]. З одного боку, автор фактично подає біографічні факти з життя А. Річинського від народження – і до смерті, з іншого – його релігієзнавчі і частково філософські погляди [87, с. 137–157].

Автор цієї науково-популярної розвідки, як і більшість тих, хто займався і займається вивченням А. Річинського, не уник прикрих помилок, подаючи неточні назви публікацій [87, с. 139]. Позаяк А. Річинський був лікарем, то, звичайно, що деякі з них присвятив саме проблемам медичного характеру. Гадаємо, що дослідники не аналізували оригінали статей А. Річинського, а швидше за все, використовували наукові доробки попередників. Наприклад, назву праці в оригіналі «Кілька уваг про біологічне значення співу» [88, с. 77–79], подають як «Кілька уваг про біологічне значення світу», або ж в оригіналі «Посмертні рухи людей» [89, с. 365–367], пишуть же – «Посмертні духи людей». Для прикладу наведемо лише деякі з них. Зокрема, це стосуються інформації на поважних українських інтернет-порталах [87; 90], у наукових працях [104, с. 226], які цитують інших авторів [93, с. 132] тощо.

У монографії П. Кралюка «Любомудри Володимирії: Філософ на троні (князь Володимир Василькович). Аристократ духу (Арсен Річинський)» [90] йдеться про те, що ім'я А. Річинського й досі залишається маловідомим в Україні. Що вкрай несправедливо. Адже він був не лише висококваліфікованим лікарем-спеціалістом, але й філософом, релігієзнавцем, культурологом, мистецтвознавцем, церковним композитором, фольклористом тощо. Активно трудився, змагаючись за незалежну Українську державу і ПЦ [90, с. 94].

У науково-популярній праці А. Пісоцького «Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу» [91] висвітлюється становлення української інтелігенції на Волині, зокрема на Володимирщині та значне місце відводиться громадській та релігійній діяльності А. Річинського. У виданні подано спогади дружини Ніни Річинської. А. Пісоцький розкривав певні аспекти листування родини Річинських [92, с. 159–166].

А. Гудима у науково-популярному виданні «Харизма Арсена Річинського» [93] виокремив дві частини: першу – біографічну, в другій подає основні релігієзнавчі ідеї А. Річинського, які не втратили своєї

актуальності й на сьогодні. У книзі зроблено спробу виділити його провідні ідеї основної роботи «Проблеми української релігійної свідомости», яка побачила світ у 1933 р. й перевидана у 2000, 2002 і 2009 рр. Окрім доступних джерельних матеріалів, у виданні використано напрацювання Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Української Асоціації Релігієзнавців, наукових конференцій та Річинських читань, спогади дочки Л. Річинської, старожилів Володимир-Волинського тощо [93]. У інших публікаціях А. Гудими досліджено працю А. Річинського як лікаря і святого сповідника українського православ'я, значення ідей для сьогодення [94; 95, с. 37–43].

О. Ільїн у статті «Арсен Річинський у Березо-Картузькому концтаборі» описує важкі умови перебування його у таборі, звільнення з нього [96, с. 85–87]. Зазначений автор вивчав взаємини А. Річинського з Українським сеймовим клубом на виборах 1922 р. [97, с. 71–78]. Тему аналізу архіву в'язнів концтабору Береза Картузька (1934–1935 рр.) досліджували О. Ільїн, С. Шандрук, П. Мазур, А. Гудима [98].

Д. Базик досліджував бачення А. Річинським релігійної свідомості праукраїнців [99, с. 51–55]. М. Кучерепа вивчав А. Річинського як діяча українського церковного руху на Волині [100, с. 114–126; 101, с. 152–157; 102, с. 594–601]. О. Мазур писав про батька А. Річинського [103, с. 63–71]. Р. Марценюк присвятила статтю аналізу життєвого та творчого шляху, а також громадській і церковній діяльності А. Річинського, одного із провідних діячів церковного руху за українізацію ПЦ на Волині у міжвоєнний період [104, с. 222–236]. І. Скакальська на основі аналізу життєвого шляху, релігійної і громадської діяльності, наукових праць, розкрила роль і внесок А. Річинського у релігійне та культурно-просвітне життя Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. Також у статті приділено значну увагу науковим працям вченого, зокрема тим, у яких він одним із перших в українському релігієзнавстві, торкається питання української релігійної свідомості тощо [105, с. 109–116].

Таким чином, друга підгрупа – науково-популярні публікації, у яких основна увага зосереджена на дослідженні церковно-релігійних аспектів діяльності А. Річинського. Варто зауважити, що статті цієї підгрупи написані у популярному стилі, їхнє завдання полягало в популяризації церковно-релігійної тематики у творчій спадщині А. Річинського. Певним недоліком публікацій окресленої підгрупи є непоодинокі факти помилок у назвах праць А. Річинського.

Третя підгрупа – матеріали конференцій, у яких розкрито різноманітні аспекти досліджуваної проблеми, тим не менше задекларованій тематиці не відведено належної уваги з боку попередніх дослідників. Зокрема, В. Комар досліджував громадську і культурну діяльність А. Річинського (за матеріалами Волинського краєзнавчого музею) [106, с. 34–35; 107, с. 64–65]. А. Киридон – роль УАПЦ в творчості А. Річинського [108, с. 190–194].

Варто виокремити тематичні конференції «Минуле і сучасне Волині і Полісся», які стосуються тих чи інших знаменних подій в історії України загалом і Волині і Полісся зокрема. Так, Т. Гуцаленко намагалася уточнити окремі аспекти в біографії А. Річинського, використовуючи матеріали ВР ЛННБ ім. В. Стефаника [109, с. 28–30]. А. Силюк – постать А. Річинського через документи і матеріали Волинського краєзнавчого музею [110, с. 57–60]. Варто зауважити, що задекларована А. Силюком тема певною мірою вже вивчалася В. Комаром [106, с. 34–35; 107, с. 64–65]. Я. Павличко вивчала спадщину А. Річинського [111, с. 127–131]. М. Кучерепа досліджував його як діяча українського церковного руху на Волині [112, с. 81–85]. До речі, матеріали статті М. Кучерепа в подальшому використав у публікації з однойменною назвою [102, с. 594–601].

А. Пісоцький аналізував роль А. Річинського у становленні національної свідомості на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. [113, с. 222–224]. У іншій публікації вивчав перебування А. Річинського в польському концентраційному таборі Береза Картузька [114, с. 293–298]. О. Ільїн досліджував листування А. Річинського з сенатором М. Черкавським [115,

с. 116–123]. Н. Войтюк – поборників українського православ'я на Волині, у тому числі й А. Річинського [116, с. 17–31]. І. Білавич – А. Річинського як лікаря, пластового і просвітницького діяча [117, с. 7–11].

Варто зауважити, що певний внесок у вивчення постаті А. Річинського зробила й автор дисертації, аналізуючи культурно-просвітницьку діяльність Арсена Річинського в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [118, с. 67–69], краєзнавчу працю [119, с. 44-45], родинне виховання [120, с. 68], вплив А. Річинського на українізацію церковного богослужіння [121, с. 71-73].

Отже, у третій підгрупі розкрито ті чи інші аспекти досліджуваної проблеми. Позаяк матеріали конференцій, зазвичай, тези або ж статті, мають доволі обмежений обсяг фактологічного матеріалу, тому в більшості випадків, окреслені авторами теми не розкрито повною мірою.

Підсумовуючи аналіз історіографії праць із досліджуваної проблеми, вважаємо за необхідне констатувати наступне. По-перше, за значний період громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Річинського (1892–1956) нагромаджено певну кількість в основному науково-популярної літератури, що тим чи іншим чином є дотичною до різних аспектів досліджуваної нами проблеми. Однак існуючі наукові доробки не є систематично структурованими й цілісними, комплексно не розкривають проблему в цілому. Недостатнє вивчення задекларованої проблеми вимагало подальшого її предметного дослідження, що сприяло б її глибшому науковому аналізу.

По-друге, об'єктивні обставини склалися таким чином, що до цього часу не було підготовлено спеціальних дисертаційних праць з історії України, у яких досліджувалася б громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність А. Річинського (1892–1956) з розкриттям й аналізом стану наукової розробки теми, джерельної бази, теоретико-методологічних засад; формування його як особистості, громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча крізь призму родинного середовища і навчання та їх

вплив на формування світогляду, початків громадсько-політичної, культурно-просвітньої і фахової праці; громадсько-політичної роботи – ролі А. Річинського в організації «Пласту» в Західній Волині, впливу на процеси українізації в церковному житті й відповідно накладення анафеми; арешти і заслання; культурно-просвітницьку працю, а саме – участь в роботі «Просвіти», публіцистику і видавничу справу.

По-третє, значна кількість праць має обмежену й не опрацьовану належним чином на якісному науково-методичному рівні історіографічну й джерельну базу, що негативно відобразилося на загальному змісті й формі задекларованої проблематики, вплинуло на формування певного стереотипного сприйняття постаті А. Річинського на підставі констатації окремих фактів чи подій, без врахування об'єктивного й якісного змісту його громадсько-політичної і культурно-просвітницької праці.

По-четверте, аналіз історіографії видань свідчить про те, що в опублікованих працях є чимало суперечностей, неточностей і протиріч, пов'язаних із громадсько-політичною і культурно-просвітницькою діяльністю А. Річинського (1892–1956).

Отже, назріла потреба всебічного наукового дослідження громадсько-політичної, культурно-просвітницької діяльності А. Річинського в окреслений період. В українській історіографії до сьогодні не має жодного ґрунтовного наукового дослідження з історії України, у якому комплексно аналізувалася б його громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність.

Джерельна база

Підготовка дисертації вимагала опрацювання значного обсягу різноманітних фондів, архівних матеріалів, друкованих і рукописних джерел. Основою джерельної бази дослідження є сукупність документів і матеріалів центрального й обласних державних українських, білоруських і польських архівів, національних наукових й універсальних бібліотек України і Польщі.

Значна частина використаних джерел зберігається у ЦДАЛ України, Держархіві Волинської обл., Держархіві Рівненської обл., Держархіві Тернопільської обл., ГАБО, Архіві нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), архівах Національної бібліотеки у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie), Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, відділі діаспорної літератури ім. М. Павлика Львівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки, Луцькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. О. Пчілки, Тернопільській обласній універсальній науковій бібліотеці та інших.

Умовно джерельну базу можна поділити на вісім груп. Перша група – архівні матеріали ЦДАЛ України, державних обласних архівів України, ГАБО, AAN w Warszawie. Друга група – рукописні джерела ВР ЛННБ ім. В. Стефаника і архіву VN w Warszawie. Третя група – документи і матеріали ВКМ та інвентарні книги вступу експонатів Національного музею у Львові. Четверта група – праці А. Річинського. П'ята група – періодика. Шоста група – спогади. Сьома група – збірки документів і матеріалів. Восьма група – енциклопедії, покажчики видань, довідники, краєзнавчі словники.

Перша група – архівні матеріали ЦДАЛ України, державних обласних архівів України, ГАБО, AAN w Warszawie. У ЦДАЛ України автором опрацьовано й використано матеріали фонду 309 «Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів». Зокрема, чотири листи А. Річинського до сенатора

М. Черкавського, написані упродовж 1922–1926 рр. [122]. У фонді 348 «Товариство «Просвіта», м. Львів» залучено матеріали про проведення пленарних засідань усіх учасників II-го Всеукраїнського освітнього конгресу у Львові, який відбувався 22–24 вересня 1929 р. (програми, реєстри учасників, протоколи, резолюції та інші документи) [123]. У фонді 389 «Верховна пластова команда, м. Львів» опрацьовано матеріали про організацію пластових куренів у Володимирі-Волинську [124], створення 7-ї Окружної пластової команди [125], про «Пласт» на з'їзді у Рівному в 1926 р. [126], відкриття крамниці пластових товарів [127].

У Держархіві Волинської обл. опрацьовано матеріали фонду 1 «Волинська воєводська команда державної поліції», а саме: інформацію саботажу дня незалежності Польщі [128], участь А. Річинського у «Пласті», його таборування з членами організації [129], з'їзд «Просвіти» у Рівному [130]. У фонді 46 «Волинське воєводське управління» використано інформацію про отримання літератури для бібліотеки «Пласту» зі Львова [131], матеріали з'їзду православних українців від 5 червня 1927 р. [132], з'їзд «Просвіти» у Рівному, який відбувався 26 вересня 1926 р., склад президії з'їзду [133], подання української православної делегації з Волині, а саме А. Річинського, П. Доманецького і Є. Петриківського до міністра внутрішніх справ від 26 грудня 1926 р. [134], листи Міністерства визнання релігії і громадської освіти і Міністерства внутрішніх справ від 18 січня 1927 р. [135]. У фонді 390 «Володимирська повітова «Просвіта» проаналізовано матеріали про членів товариства [136], фінансову заборгованість інституції [137], протокол ліквідаційних зборів «Просвіти» і передання майна «Союзові українок» [138]. У фонді 4666 («Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР у Волинській області, м. Луцьк Волинської області») представлено справу на А. Річинського, сфабриковану НКВС [139].

У Держархіві Рівненської обл. проаналізовано матеріали фонду 33 «Прокуратура Рівненського окружного суду» Зокрема, про взаємини А. Річинського із членами правління «Відродження», ОУН [140]. Фонду 300

«Експозитура політичної поліції в м. Рівне», а саме: інформацію про з'їзд «Просвіти» у Рівному, який відбувався у 1926 р. [141]. Фонд бібліотеки цього ж архіву представлений монографією про ОУН на Волині, виданій у Луцьку в 1935 р. [142].

У Держархіві Тернопільської обл. опрацьовано матеріали фонду 148 «Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець. 1921–1939 рр.». Зокрема, указ Священного Синоду православної митрополії у Польщі від 12 лютого 1925 р. [143], ухвали Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян у Почаївській Лаврі від 3–10 жовтня 1921 р. [144], матеріали про відлучення А. Річинського від ПЦ [145], резолюцію митрополита Варшавського і Волинського і всієї Польщі Діонісія (Валединського) від 20 грудня 1924 р. (№ 1326) [146], прохання уповноважених Володимирської парафії, с. Сатнева Дубенського повіту та інших митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісію (Валединському) про здійснення богослужіння українською мовою від 8 серпня 1926 р. [147].

У ГАБО використано два фонди. Зокрема, фонд 1 «Полеское воеводское управление (ПВУ), г. Брест», справу про призначення на посаду батька А. Річинського настоятелем філіяльної церкви у с. Грива Каширського повіту [148], інформацію слідчого комітету поліції Берези Картузької [149]. У фонді 98 «Береза-Картузский концентрационный лагерь Министерства внутренних дел Польши, мест. Берёза-Картузская Пружанского повета Полесского воеводства» опрацьовано облікову справу ув'язненого А. Річинського [150].

У ААН w Warszawie опрацьовано матеріали Міністерства визнання релігії і громадської освіти за 1921–1939 рр. (Zespół 14). Зокрема, лист православних парафіян з Володимира-Волинського від 4 серпня 1926 р. [151], лист волинського воєводи до Міністерства визнання релігії і громадської освіти [152], меморіал Центрального комітету партії «Української народної єдності» [153].

Друга група – рукописні джерела ВР ЛЛНБ ім. В. Стефаніка і архіву BN w Warszawie. У ВР ЛЛНБ ім. В. Стефаніка, фонд 1 («Наукове товариство імені Шевченка») використано справу про анафему на лікаря А. Річинського і розгляд постанови Священного Синоду ПЦ у Польщі від 15 квітня 1929 р. [154]. У фонді 9 «Окремі надходження» – матеріали підготовки до Українського церковного з'їзду в Луцьку і Бересті серед українців Полісся [155]. У фонді 202 «Архів І. Шендрика, колекція НТШ, редакції «УЗЕ» використано інформацію про А. Річинського, зокрема його листи до відповідального за матеріали української преси І. Шендрика [156]. У фонді 252 «Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові» – листи А. Річинського до редакції УЗЕ [157], нотатки І. Бедрила, секретаря редколегії УЗЕ [158].

У фондах BN w Warszawie використано архів Дмитра Донцова у якому зберігаються матеріали, які стосуються листувань А. Річинського з Д. Донцовим, головним редактором «Літературно-наукового Вістника» [159–160]. Доречно зауважити, що таких листів виявлено 16. Опрацьовано архів редакції журналу «Життя і знання» у Львові, у якому знаходяться листи А. Річинського до редакції видання за період 1928-1930 рр. [161].

Третя група – документи і матеріали ВКМ та інвентарні книги вступу експонатів Національного музею у Львові. Зокрема, у ВКМ зберігаються копія (1931 р.) нотаріально завірена в Луцьку витягу від 1915 р. із метричної книги Архангело-Михайлівської церкви м. Шепетівка Ізяславського повіту про укладання шлюбу А. Річинським [162], рукопис автобіографії А. Річинського [163], копія (1939 р.) нотаріально завірена у Володимирі-Волинському диплому А. Річинського № 405 від 20 вересня 1918 р. [164], посвідчення Ізяславської повітової земської управи Волинської губернії № 2345, видане земському лікареві Хролинської лікарської дільниці А. Річинському [165], копія 1931 р., нотаріально завірена в Луцьку, посвідчення Ізяславської повітової Народної управи на Волині № 2020, виданого дільничному лікареві А. Річинському [166].

Матеріали Національного музею у Львові представлені «Інвентарною книгою вступу експонатів Національного музею у Львові під 22 тис.» [167] і «Інвентарною книгою вступу експонатів Національного музею у Львові під 27 тис.» [168].

Четверта група – праці А. Річинського. Зокрема, значний науковий інтерес становлять нещодавно виявлені у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Короленка «Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах» у двох частинах [169; 170] та підручник А. Річинського «Курс гігієни (науки про здоровля)» [171].

Окремо варто наголосити на творах на церковно-релігійну тематику: «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 року» [172], «Всенародні співи в українській церкві. Збірка загальнодоступних церковних співів для сільських хорів, для шкіл і народу» [173], «Українські церковні співи» [174], «Українські колядки на мішаний хор: збірка колядок» [175], «Скорбна мати. Збірник українських церковно-народніх пісень із богогласника на мішаний хор» [176].

Основна праця А. Річинського «Проблеми української релігійної свідомости» [177], «Проблеми української релігійної свідомости [по конфіскації друге видання]» [178], «Проблеми української релігійної свідомости» [179–181].

Проаналізовано публікації А. Річинського, надруковані у газетах «Нова дорога» [182; 183], «На варті» [184 – 188], «Діло» [189 – 191], часописі «Життя і знання» [19–197], «Літописі Червоної Калини» [198]. Публікації у «Літературно-науковому вістнику» [199 – 208], «Вістнику. Місячнику літератури, мистецтва, науки й громадського життя» [209], «Нашій Батьківщині» [210; 211], «Шляху» [212] тощо.

П'ята група – періодика. Зокрема, публікації у газетах «Нова рада» [213; 214], «Нова дорога» [215], «Свет истини» [216], «Молоде життя» [217],

«Діло» [218 – 232], «Воскресное чтение» [233], «За соборність» [234], «Дзвін волі» [235], «Воля Покуття» [236], «Зоря Надгориння» [237], «Дзеркало тижня» [238], «Пластовий шлях» [239], «День» [240], «Слово Просвіти» [241], «Український інформаційний простір» [242] тощо.

Шоста група – спогади. До них відносимо публікації Ф. Кульчинського «Дещо з життя Волинського духовенства в першій чверті ХХ століття. Спогади» [243], С. Левицького «Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора: (причинки до історії Пласту)» [244], М. Мариняка «Митрополит у пластовому таборі (спомин)» [245], «Світлий розум, шляхетне серце: родина Річинських: спогади, листування» (упорядник Л. Річинська) [246].

Сьома група – збірки документів і матеріалів. До них належать «Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Том І (1939–1953)» [247], «Україна в ХХ столітті (1900–2000): 36. документів і матеріалів» [248].

Восьма група – краєзнавчі і енциклопедичні та інші словники, енциклопедії, покажчики видань, довідники. Зокрема, О. Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник. Від найдавніших часів до 1914 року)» [249], «Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника» [250], В. Леонюк «Словник Берестейщини» [251], «Енциклопедія українознавства» (т. 6–8) [252 – 254], «Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань 1868–1939» [255], І. Павлюк «Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939 рр.): Анот. покажч.» [256], «Система исправительно-трудовых лагерей в СРСР 1923–1960. Справочник» [257], В. Дорошенко Літературно-науковий вістник / Б. Ясінський Літературно-науковий вістник. Покажчик змісту. Том 1–109 (1898–1932) [258], «Провідники духовності в Україні: довідник» [259, с. 143–144], «Енциклопедія історії України: Т. 3» [260], «Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 2» [261], «Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т.» (т. 3) [262].

Підсумовуючи огляд джерел, варто відзначити, що фондах у ЦДІАЛ України, державних архівів Волинської, Рівненської і Тернопільської обл., ГАБО, AAN w Warszawie, BN w Warszawie, Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, відділі діаспорної літератури ім. М. Павлика Львівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки, Луцькій обласній універсальній науковій бібліотеці ім. О. Пчілки, Тернопільській обласній універсальній науковій бібліотеці збереглася значна кількість архівних, друкованих й рукописних документів й матеріалів про громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність А. Річинського (1892–1956).

Дисертанткою проведено багаторічну наполегливу й серйозну науково-пошукову роботу. Її особливість полягала у тому, що використовувана інформація зберігається у багатьох фондах, деякі з них опосередковано стосуються досліджуваної проблематики, у рукописному варіанті подається польською або російською мовою, носить фрагментарний характер. Це вимагало суттєвого доповнення з інших джерел, об'єктивної перевірки й всебічного аналізу. Значна кількість виявлених матеріалів й документів уперше введена у науковий вжиток. Комплексне їх використання із залученням архівних даних, друкованих й рукописних джерел, сприяло виконанню поставленої мети – об'єктивному, комплексному й ґрунтовному аналізу громадсько-політичної культурно-просвітницької діяльності А. Річинського (1891–1956).

1.3. Теоретико-методологічні засади

Українська історіографія сучасності базується на теоретико-методологічних конструкціях, адекватних уявлень про природу історичних знань. Сучасна методологія історії характеризується різноманітними підходами до вивчення історичного минулого, що зумовлено відмінностями

світоглядів істориків та розуміння ними історичних реалій. Методологія вивчення історії передбачає виокремлення і теоретичне осмислення таких головних елементів історичного пізнання: об'єкта і предмета вивчення; суб'єкта пізнання (історика), методів і логіки його дослідницької діяльності у процесі створення історичних знань; їх структури, адекватності щодо реальності, соціальної значущості. «Методологія історії підходить до історії, як однієї з наук, із мірками та засадами, прийнятими у науковознавстві, намагається вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історика свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань, розуміти роль і функції історичних знань у суспільстві» [263, с. 7].

Методологія дослідження задекларованої проблематики викликана її специфікою, відповідає загальним рисам методології історії, зокрема виокремлення і теоретичного осмислення предмета та об'єкта дослідження, методів та логіки дослідницької роботи, а також структурування отриманих історичних знань відповідно до сучасної суспільної значущості [264, с. 497–508].

Сучасний методологічний інструментарій наукового дослідження складається із таких основних компонентів: принципи, методи пізнання, засоби дослідження.

Помітного інтересу набувають дослідження задекларованої тематики з огляду на необхідність розширення фактографічних напрацювань та формування нових підходів до визначення місця та ролі особи А. Річинського в громадсько-політичному та культурно-просвітньому житті. Ці обставини актуалізують та зумовлюють першочерговість проблеми методології науки.

Демократичні процеси поживляють суспільний інтерес до вітчизняної історії, який супроводжується активними історичними дослідженнями. Ці обставини актуалізують та зумовлюють першочерговість проблеми методології науки. Методологічна основа – чи не найскладніша складова сучасних суспільних наукових пошуків. Професійне застосування різних

методів та їх комбінації при проведенні наукового дослідження, обумовлено постановкою наукової проблеми і вибором відповідних підходів, становить методологію наукового дослідження. Визначення методологічних аспектів зумовлюються складністю та неоднозначністю задекларованої наукової проблеми.

Формування теоретико-методологічних засад дисертації впливає із сукупності наукових принципів та методів пізнання, зумовлених особливістю наукових пошуків у сучасній історіографії з окресленої проблеми. На наш погляд, українська історіографія помітно збагатила методологічну основу дослідження діяльності А. Річинського у громадсько-політичному і культурно-просвітницькому житті України.

Особливої уваги в цьому контексті заслуговують праці Н. Стоколос [54], П. Яроцького [55], А. Колодного [56; 57], О. Бучми [58], І. Скакальської [59 – 61], О. Альшиної [62 – 70], П. Кралука [87; 90], А. Гудими [93–94] та інших, які розкривають логічну побудову системи понять, категорій і принципів, що допомагають досліднику рухатися від джерел – до наукових історичних знань та сприяють розумінню їх ролі та функцій у суспільстві. Основні методологічні підходи в досягненні мети та реалізації поставлених дослідницьких завдань ґрунтуються на кращих здобутках методології.

У вивченні задекларованої проблематики науковці здебільшого застосовують три основні методологічні принципи: об'єктивність, історизм, системність. Важлива методологічна функція у дослідженні належить загальнонауковому принципу об'єктивності наукового пошуку. Він орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, які визначають процеси суспільно-політичного розвитку. У такому випадку кожне явище розглядається як багатогранне й суперечливе. Об'єктивність передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів. Під час вивчення фактичного матеріалу з метою уникнення тенденційності добору фактів та їхньої інтерпретації вжито системний підхід.

Обрані нами принципи і методи враховують специфіку громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Річинського (1892–1956), тісно пов'язані з поставленою метою та завданнями дослідження, які обумовлюють певний ракурс аналізу суспільно-політичного життя та наукових робіт, відповідний спосіб відбору та подання матеріалу, окреслення кола досліджуваної проблеми.

Розв'язання завдань визначеної проблематики акцентоване на двох основних аспектах: аналіз громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Річинського (1892–1956). Розділи дослідження сформовані за проблемним методом, структурно відображають основні аспекти задекларованої теми. Дисертація структурована за визначеними принципами та понятійним обґрунтуванням. Використана методологічна основа дослідження сприяла досягненню мети, забезпечила можливість міждисциплінарного аналізу проблеми, розширення фактологічної бази та поглиблення аналітичної складової наукового пошуку.

У науковому пошуку дисертантка намагалася дотримуватися таких взаємозв'язаних завдань: проаналізувати стан наукової розробки теми в історіографії; охарактеризувати джерельну базу, методологічні засади й відповідний науковий інструментарій праці; висвітлити родинне середовище і навчання та їх вплив на формування його світогляду; прослідкувати початковий період громадсько-політичної, культурно-просвітницької і фахової праці; визначити його роль у процесах українізації церковного життя; з'ясувати причини накладення церковної анафеми; розкрити роль А. Річинського в організації «Пласту» на Волині; членство у підпільних організаціях арешти і заслання; показати його участь у функціонуванні «Просвіти»; оцінити публіцистичну і видавничу діяльність; висвітлити внесок А. Річинського у загальноукраїнський громадсько-політичний та культурно-просвітницький процес, осмисливши його пізнавальне й практичне значення для сучасного розвитку. Досягнення окреслених завдань

вимагало методологічного осмислення і узагальнення результатів дослідження.

Дисертаційне дослідження здійснено на основі об'єктивності та достовірності. Саме тому домінантним є принцип історизму, скерований на реконструкцію подій та явищ у хронологічній послідовності, динаміці й взаємозв'язку. Використання тільки перевіреної інформації з окресленої проблеми відповідає принципу науковості, який також сприяв уникненню спрощеності, кон'юктурності та штучної заідеологізованості.

Необхідність подолання різнопланових обмежень суспільної свідомості, звільнення історичних знань від фальсифікацій, зумовила дотримання принципу об'єктивності. Він полягає в неупередженому підході до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Керуючись цим принципом, сприймаємо документальне джерело як об'єктивну реальність, що містить незаангажовані, правдиві наукові факти.

В основі дисертаційної роботи лежать принципи історизму, об'єктивності, системності і соціальний підхід. Принцип історизму є основоположним у науковій методиці історичного пізнання, адже він пронизує всю його структуру й об'єднує усі її ланки в певну логічно-наукову систему. Історизм передбачає підхід до фактів і подій минулого з урахуванням внутрішніх закономірностей і розглядає будь-яку складову подій і явищ як історичну індивідуальність, що має свої специфічні риси. Відтак громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність А. Річинського розкривається в закономірному русі, у тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами її здійснення.

Принцип історизму передбачає розгляд фактів і політичних явищ у конкретних історичних обставинах, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій. Оцінюючи громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність А. Річинського (1892–1956), важливо брати до уваги генезу, зміст її компонентів, еволюцію і тенденції розвитку.

Розумінню причинно-наслідкових зв'язків, що вплинули на формування А. Річинського, сприяє принцип альтернативності. Принцип соціального підходу застосовується для подолання відвертого соціологізму, міфологізації суспільно-політичної реальності, протиставлення загальнолюдських, національних і класових ідеалів та цінностей. Соціальний підхід набуває важливого значення, коли оцінюємо реальну суспільно-політичну ситуацію, у якій працював А. Річинський, його громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність досліджуваного періоду. При цьому беремо до уваги характер соціальних інтересів, співвідношення різновекторних суспільно-політичних сил. З іншого боку, соціальний аналіз дає змогу порівняти соціальні інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив тих чи інших політичних сил на розвиток суспільних процесів, їх відповідність інтересам українського народу. Застосування цього принципу дає змогу простежити динаміку зростання популярності та поширення впливу громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Річинського в досліджуваний період.

Використання різноманітних носіїв історичної інформації, їх аналіз, співставлення, визначення ступеня об'єктивності відповідає вимогам принципу комплексності джерел. Нами проаналізовано архівні фонди ЦДІАЛ України, Держархіву Волинської обл., Держархіву Рівненської обл., Держархіву Тернопільської обл., ГАБО, AAN w Warszawie, BN w Warszawie, книжкові ресурси Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, відділу діаспорної літератури ім. М. Павлика Львівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки, Луцької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Пчілки, Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки та інших книгозбірень, які відображають особливості громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Річинського (1892–1956).

Водночас, у науковому дослідженні використано матеріали, що розкривають специфіку участі А. Річинського у різноманітних товариствах,

функціонування видавництва і видавничих структур, заснованих ним. Окрім того, залучено інформаційні повідомлення тогочасної періодики для відтворення реалій суспільно-політичного життя та відстеження громадської думки щодо окресленої проблематики.

Всебічне розкриття задекларованої теми з поєднанням необхідних для наукового пошуку принципів з різних галузей знань забезпечується використанням принципу методологічного плюралізму. Дотримання якого сприяє встановленню причинно-наслідкового зв'язку, розкриттю закономірностей концептуального і світоглядного пошуку української ідентичності, особливостей організації внутрішнього суспільно-політичного життя, що дозволяє простежити динаміку формування ролі А. Річинського у зазначених процесах.

Крім окреслених методів, варто виокремити системний підхід, завдяки якому визначено складові елементи досліджуваної теми, який виступає істотним аспектом діалектичного методу пізнання. Він дає змогу глибше пізнати суть політичних явищ, повніше розкрити й усвідомити роль та функції компонентів системи. Усвідомлення взаємозв'язків у системах, взаємозалежності її компонентів сприяє розумінню тенденцій політичного розвитку, динамізму політичних процесів. Системний підхід також дає змогу розкрити основу, системну якість як єдине ціле. Методологічна роль системного підходу значно зростає, коли він поєднується із принципом історичного аналізу явищ і виступає як системно-історичний підхід.

Чільне місце має застосування у дисертаційній роботі порівняльного методу. Монопольне панування одного погляду, одного підходу ніколи не стимулювало розвиток науки, майже завжди вироджувалося у догматичну поверховість. Порівняльний аналіз сприяє усвідомленню проблем цілісного, взаємопов'язаного й суперечливого світу, орієнтує на пошук не лише відмінностей, а й спільних рис.

Важливим є застосування емпірики, тобто описового підходу, котрий дозволяє зібрати і сконцентрувати значний масив фактичного матеріалу для

висунення гіпотез та їх перевірки. Проте для зв'язку отриманих фактів у єдине ціле, для їх відповідної інтерпретації потрібні аналітичний, системний та інші підходи.

У комплексі з науковими принципами, використаними під час аналізу досліджуваної проблематики, поєднуються методи, що визначаються метою, завданнями, джерельною базою, наявною методологічною основою соціально-гуманітарного пізнання. Розв'язуючи конкретні дослідницькі завдання, використано три групи методів: світоглядні, загальнонаукові та спеціальні наукові.

До першої групи належить метод діалектичного вивчення історичного процесу, що дає змогу розглядати визначену проблематику в русі, розвитку і суперечностях. Поряд із діалектичним у дослідженні активно використовуємо синергетичний метод (грец. «*sinergetikos*» – «спільний, узгоджено діючий»). Синергетика не детермінована чітко визначеною сукупністю методологічних принципів та понять. Вона базується на властивостях – взаємопроникнення, відкритості, самоорганізації, випадковості, наявності асиметричних структур, нерегулярності зв'язків і функціональної нестабільності.

Застосовуючи міждисциплінарні дослідження, синергетичний метод передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного поступу. Зокрема, цей метод сприяє розумінню проблеми взаємовідносин А. Річинського як з російською, українською, польською та радянською владою, що, на наш погляд, перебуває у площині суспільно-політичного життя та моделі адміністративно-територіального устрою.

Загальнонаукова група методів охоплює такі: аналізу та синтезу (фактів, джерел), індукції та дедукції (забезпечують можливість переходу від окремих історичних фактів – до загальних положень і навпаки), узагальнення (у висновках), систематизації (передбачає раціональне упорядкування зібраної інформації на підтвердження конкретної гіпотези), структурно-системний (дозволяє виділити об'єкт дослідження та проаналізувати його в

межах раціонального пізнання, забезпечує цілісність та логічну упорядкованість наукових міркувань).

Практичне історичне пізнання охоплює світоглядні, теоретичні відомості і конкретні способи дослідження соціальних явищ, тож у ході наукових студій також використовували спеціальні наукові методи, зокрема проблемно-хронологічний, який вплинув на визначення побудови дослідження. Його дотримання дозволило виокремити зі значного масиву аналізованих громадсько-політичних і культурно-просвітницьких процесів, логічно описати їх проблемні аспекти, з'ясувати еволюцію, охопити часові межі процесу становлення А. Річинського. Проблемно-хронологічний метод сприяє належному висвітленню основних аспектів участі А. Річинського у громадсько-політичних і культурно-просвітницьких процесах з метою реалізації власних творчих ідей та напрацювань, розкриттю динаміки суспільного і культурницького поступу українського народу.

Історико-порівняльний метод дає змогу розкрити спорідненість функціональних зв'язків, соціальних явищ, досягнути минуле в єдності та індивідуальності, а також знайти зв'язок та основу історичних явищ. Завдяки цьому методу, порівнюючи історичні події, явища, нам вдалося виявити особливості ролі А. Річинського у громадсько-політичних і культурно-просвітницьких процесах досліджуваного періоду, визначити специфіку його ідей і культурницьку діяльність у реалізації власного світобачення.

Використання ретроспективного методу зумовлене порівняно нетривалими хронологічними межами дослідження. Цей метод дає змогу абстрагуватися від сьогодення та поступово вникнути в реалії суспільного життя України окресленого періоду, визначити його найхарактерніші риси, тенденції і закономірності розвитку. Зважаючи на сучасні наукові підходи у дослідженні ролі А. Річинського у громадсько-політичних і культурно-просвітницьких процесах, шляхом ретроспективи, висвітлено особливості його праці в українських державницьких структурах.

У дослідженні помітне місце займає синхронний та діахронний метод. Застосування синхронного методу сприяло виявленню спільних та відмінних особливостей його громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності, а діахронного – виділенню етапів розвитку редакційно-видавничої справи і публіцистичної праці на основі суспільної підтримки та мети діяльності.

Для зіставлення статистичних даних і з метою отримання узагальненої, цілісної й важливої інформації використано метод математичної обробки даних. Помітно доповнюють фактичним матеріалом дисертаційне дослідження окремі статистичні дані щодо його публіцистичних праць і видавничих проєктів.

З метою повної їх інтерпретації, застосовуємо структурно-функціональний та статистично-аналітичний методи. У результаті, увиразнюємо загальні міркування конкретними відомостями, демонструємо їх взаємодію, поглиблюємо розуміння сутності суспільно-політичних процесів. Зауважимо, що застосування цих методів актуалізує на перший погляд малопомітні явища, які в цілісності становлять підстави для нових науково виважених оцінних суджень.

Осмислення історичних процесів і явищ вимагає комплексної оцінки, що супроводжується застосуванням новітніх наукових критеріїв у порівняльно-аналітичному співвідношенні із тогочасним значенням, розумінням і сприйняттям суспільством фактів та подій. Відзначимо, що в дисертаційній роботі послуговуємося лише такими термінами, поняттями, які, відображаючи окремі аспекти досліджуваних процесів, тяжіють до наукової однозначності.

У цьому контексті доречно уточнити використання нами термінів «громадсько-політична» і «культурно-просвітницька» діяльність, які слугують релевантними характеристиками ролі А. Річинського у тогочасних громадсько-політичних і культурно-просвітницьких процесах (1892–1956). Під терміном «громадсько-політична» діяльність маються на увазі взаємини,

що стосуються суспільного загалу, який перебував під впливом різновекторного українського політикуму або використовувався для реалізації їх ідей та ідеології.

Водночас термін «культурно-просвітницька» діяльність розуміємо як зв'язок із внутрішнім психічним життям загалу та людини, її моральним світом, що має відтінки оціночної категорії. Абстрактність та нечіткість поняття робить його використання популярним у різноманітних загальних твердженнях та у демагогічній риторичі. Незважаючи на абстрактність поняття, його часто використовують як конкретну якість чи мало не реально існуючу субстанцію. Зважаючи на те, що в сучасній українській історіографії триває процес формування нових наукових підходів до вивчення громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Річинського (1892–1956), допускаємо можливість коригування категоріального апарату.

Отже, запропоновані у дисертації, твердження, висновки становлять результат комплексного аналізу суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися в Україні досліджуваного періоду. Розділи дослідження укладені за проблемним методом і структурно відображають основні аспекти задекларованої теми. У розділах науковий матеріал упорядковано за логічним принципом, що зумовлено специфікою досліджуваних процесів. Хронологічний виклад подій переважає, однак подекуди він чергується із висвітленням проблемних аспектів.

Використання широкої методологічної основи дослідження забезпечує досягнення поставленої мети, дає можливість всебічно проаналізувати проблему, розширити фактологічну та аналітичну складові наукового пошуку. Застосування різноманітних сучасних методологічних підходів дозволяє максимально уникнути суб'єктивних оцінок і забезпечує наукову достовірність результатів дослідження, доповнює фактографічним матеріалом задекларовану проблематику.

Таким чином, як свідчить аналіз, значна кількість історіографічних праць має обмежену й належним чином на якісному науково-методичному

рівні не опрацьовану історіографічну й джерельну базу, що негативно відобразилося на загальному змісті, формі, обсязі й характері досліджуваної проблематики, вплинуло на формування певного стереотипного сприйняття громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Річинського, на підставі констатації фактів чи подій, без достатнього врахування об'єктивного змісту його праці.

Аналіз історіографії свідчить про те, що в опублікованих працях є чимало суперечностей й протиріч щодо громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності А. Річинського у цілому, але і його ролі як педагога, лікаря, публіциста, церковного діяча, журналіста, редактора, видавця.

Використання виявлених архівних джерел різних видів джерелознавчої критики (аналітичної, синтетичної, логічної) дає підстави для незаангажованого підходу до дослідження цієї тематики. Аналіз наявної джерельної бази дав можливість комплексно і цілісно дослідити громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність А. Річинського, висвітлити його внесок у загальноукраїнський громадсько-політичний та культурно-просвітницький процес, з'ясувати роль у вітчизняній історії, проаналізувати досвід праці й багатопланову ідейно-теоретичну спадщину, осмисливши її пізнавальне й практичне значення для сучасного розвитку.

Таким чином, вже давно назріла потреба всебічного, комплексного й цілісного наукового дослідження громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Річинського – важливої складової частини загальноукраїнського громадсько-політичного та культурно-просвітницького руху із залученням належним чином науково опрацьованих джерел.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993. 288 с.: іл.
2. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Укр. письменник, 1994. 413 с.

3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 1996. 488 с.
4. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
5. Україна крізь віки: В 15-ти. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Т. 11. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
6. Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смолія. К.: «Альтернативи», 2000. 464 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К.: Генеза, 2000. 360 с.
8. Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. К.: Вища школа, 2000. 663 с.
9. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Львів: Свічадо. 2001. 364 с.
10. Політична історія України / За ред. В. І. Танцюри. К.: Видавничий дім «Академія», 2001. 488 с.
11. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелів С. Д. та ін.: За загальною ред. д-ра. іст. наук, проф. Малика Я. Й. Львів: Світ, 2001. 296 с.
12. Історія України / За ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. К.: Видавничий центр «Академія», 2001. 480 с.
13. Бойко О. Історія України. К.: «Академвидав», 2003. 656 с.
14. Баран З. Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921 рр. Львів: Ред.-вид. відділ Львівського університету, 1995. 54 с.
15. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект): Монографія. Луцьк: «Надстир'я», 1995. 176 с.
16. Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів: Світ, 1998. 428 с.
17. Боротьба за українську державність на західноукраїнських землях у 20–30-х роках / Шевчук В. П., Тараненко М. Г. К.: Либідь, 1999. 480 с.

18. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го. К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. 128 с.
19. Васюта І. К. Нариси політичної історії Західної України 1918–1939 рр. Львів, 2001. 345 с.
20. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. К., 2002. 133 с.
21. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.+8 кол. мап.
22. Алексієвець Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 272 с.
23. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918–1939). Київ-Тернопіль: Астон, 2002. 320 с.
24. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.
25. Митрополит Василь Липківський. Православна Христова Церква українського народу (ювілейне видання). Мюнхен, 1951. 32 с.
26. Митрополит Василь Липківський. Відродження Церкви в Україні 1917–1930. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1959. Випуск 160. 335 с.
27. Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII. Відродження Української Церкви. Із вступом і замітками Протопрес. С. В. Савчука. Канада, Вінніпег: Накладом фундації Івана Грищука, 1961. 181 с.
28. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 5–6. С. 21–28.
29. Митрополит Іларіон. Фортеця православія на Волині Свята Почаївська Лавра: Церковно-історична монографія. Вінніпег: Накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь», 1961. 398 с.
30. Боровський В. До історії українського Пласту на Волині // Пластовий шлях. 1970. Ч. 1–2. С. 117–123.
31. Тижук Ф. Початки Пласту на Волині: (перша зустріч пластунів Волині й

- Галичини) // Літопис Волині. 1982. № 13/14. Чис. 13/14. С. 51–54.
32. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. III. (XVIII–XX ст.). Українська Православна Церква в З.Д.А. Нью Йорк, Бавнд Брук, 1977. 391 с.
 33. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. IV. (XX ст.). Ч. 2. Українська Православна Церква в С.Ш.А. Нью Йорк, Бавнд Брук, 1975. 418 с.
 34. Grabski S. Szkoła na ziemiach wschjdnich. Warszawa, 1927. 19 s.
 35. Феліньські М. Українці у відродженій Польщі. Львів, 1931. 120 с.
 36. Mausberg C. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polce w latach 1918–1939. Wroclaw: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1968. 230 s.
 37. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa: Książka i wiedza, 1971. 313 s.
 38. Iwanicki M. Oświata I szkolnictwo ukraińskie w Polce w latach 1918–1939. Siedlce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Siedlach, 1975. 272 s.
 39. Buszko J. Historia Polski. 1864–1948. Warszawa, 1978. 549 s.
 40. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1928. Krarów: Wyd-wo Literackie, 1979. 389 s.
 41. Serczyk W. Historia Ukrainy. Wroclaw: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 499 s.
 42. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej Rządów polskich w latach 1921–1939. Wroclaw: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 262 s.
 43. Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowum: Zarys dziejow politycznych Polski 1926–1939. Warszawa: Wiedza Powzechna, 1980. 724 s.
 44. Zieliński H. Historia Polski 1914–1939. Wroclaw: Ossolieneum, 1985. 372 s.
 45. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzek J. Historia Polski. Warszawa: Editions spotkania, 1991. 398 s.

46. Zarnowski J. Polska 1918–1939: Praca-technika-społeczeństwo. Warszawa, 1992. 414 s.
47. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa: Nakładem autora, 1992. T. 1. 318 s.
48. Czesław E. Blicharski. Miscellanea Tarnopolskie. Biskupice, 1994. Tom 1. 472 s.
49. Olsański T. Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa: Volumen, 1994. 348 s.
50. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши. С древнейших времен до наших дней / Под. ред. А. Сухеми-Грабовской, Э. У. Круля. Перевод с польского. Варшава: Научное издательство ПВН, 1995. 381 с.
51. Borucki M. Historia Polski do 1997 roku. Warszawa: MadA, 1998. 362 s.
52. Toporek M. Historia Polski. Krakow: Korona, 1999. 368 s.
53. Topolski J. Polska XX wieku 1914–2000. Poznań, 2001. 450 s.
54. Стоколос Н. Арсен Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині // Людина і світ. 1998. № 2. С. 33–37.
55. Яроцький П. Арсен Річинський – богослов, полеміст // Український богослов: історичний і теологічний щорічник. Вип. 2 / голов, ред. А. Денисенко. К., 2003. С. 52–54.
56. Колодний А. Арсен Річинський – ідеолог Українського Православ'я // Релігійна панорама. 2006. № 10. С. 58–60.
57. Колодний А. Святитель Арсен Річинський про особливості російсько-православної релігійності // Релігійна панорама: інформаційно-аналітичний журнал. 2010. № 1(121). С. 38–44.
58. Бучма О. Релігія і сучасні проблеми буття нації (в проекції творчої спадщини А. Річинського) // Українське релігієзнавство. 2007. № 41. С. 38–45.
59. Скакальська І. Українська еліта Волині першої половини ХХ ст.: нариси життя та діяльності: монографія. Тернопіль: Астон, 2012. 180 с.
60. Скакальська І. Громадсько-релігійна та краєзнавча діяльність Арсена Річинського // Збірник наукових праць Харківського національного

педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків: Колегіум, 2012. Вип. 45. С. 196–201.

61. Скакальська І. Громадський потенціал української інтелігенції Західної Волині (1921–1939 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 42. С. 77–81.
62. Альошина О. Праця А. Річинського «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі» (1927 р.) як важливе джерело з історії Православної церкви в міжвоєнний період // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне: Видавництво РДГУ 2008. Випуск 14. С. 273–277.
63. Альошина О. Роль А. Річинського у підготовці та проведенні Луцького церковного з'їзду // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Луцьк: Видавничий відділ Волинського національного університету ім. Лесі Українки, 2008. Випуск 14. С. 129–133.
64. Альошина О. Внесок А. Річинського в процес запровадження української мови в практику Православної церкви в Польщі // Українське релігієзнавство. К., 2009. Випуск 52. С. 108–116.
65. Альошина О. Участь А. Річинського у русі за українізацію Православної церкви // Мандрівець. Тернопіль: Видавництво «Мандрівець», 2010. Випуск 3. С. 28–31.
66. Альошина О. Видавнича діяльність А. Річинського на Волині у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2011. Випуск 4. С. 3–10.
67. Альошина О. Діяльність Арсена Річинського в контексті українізації Православної церкви в Польщі (20–30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Альошина Оксана Анатоліївна. Нац. ун-т «Остроз. акад.». Острог, 2011. 20 с.
68. Альошина О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви

- // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». 2012. Випуск 6. С. 3–12.
69. Альошина О. Перебіг українізації у Православній Церкві на Волині у 20-х р. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2014. Випуск 11. С. 20–26.
70. Альошина О. Громадська діяльність Арсена Річинського у кінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». 2015. Випуск 12. С. 16–24.
71. Дрозд Б. Арсеній Річинський – волинський церковний діяч // Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред. кол.: протоіерей Ігор Швець (голов. ред.) та ін. Луцьк, 2013. № 1. С. 207–220.
72. Петрович В. Громадсько-просвітницька діяльність Арсена Річинського на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2016. № 3(328): історичні науки. С. 177–183.
73. Кравчук О. Арсен Річинський як організатор та провідник українського церковного з'їзду // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. 2010. С. 86–95.
74. Кравчук О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви як один з моментів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 81–88.
75. Кравчук О. Арсен Річинський: маловідомі сторінки біографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2018. Вип. 21. С. 239–248.

76. Кравчук О. Формування Арсена Річинського як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча (початок ХХ ст. – 1920-ті рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Том 31(70). № 4. С. 36–45.
77. Кравчук О. Участь Арсена Річинського в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Чис. 23. С. 13–18.
78. Кравчук О. Арсен Річинський «Проблеми української релігійної свідомості»: історія і сучасність // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. № 2(54). С. 87–93.
79. Кравчук О. Співпраця Арсена Річинського з часописами Східної Галичини (1928–1933 рр.) // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. 2020. № 4(28). С. 43–47.
80. Кравчук О. Арсен Річинський і церковна анафема // Молодий вчений. 2020 № 12(88). С. 233–238.
81. Kravchuk O. Arsen Richynsky «Hygiene course of health science»: the history of the publication and main ideas // Journal of Education, Health and Sport. 2020. № 11. S. 273–281.
<https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/JEHS/article/view/JEHS.2020.10.1.1.027>
82. Колодний А. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. К.; Тернопіль: Світ знань, 2000. С. 9–47.
83. Колодний А. Життя і творчість Арсена Річинського // Відомості УАПЦ (Англія). 2000. № 3. С. 13–20.
84. Колодний А. Національна мова як важливий чинник релігійного життя (за творчим доробком А. Річинського) // Духовність – народові. Альманах до 110-річчя від дня народження Арсена Річинського. К.;

- Тернопіль; Кременець, 2002. С. 12–22.
85. Киридон А. М. Постановня Української автокефальної православної церкви в ході української революції 1917–1921 років: погляд Арсена Річинського // *Духовність – народіві: Альманах до 110-річчя від дня народження Арсена Річинського*. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С. 69–76.
 86. Кондратик А. Арсен Річинський про співвідношення християнського універсалізму і націоналізму // *Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі й епархії і у Великій Британії*. Лондон, 2003. Ч. 4. С. 8–15.
 87. Кралюк П. «Білі» плями в історії української філософії: наукові нариси. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. 164 с.
 88. Річинський А. Кілька уваг про біологічне значення співу // *Життя і знання*. 1928. Грудень. Ч. 3. С. 77–79.
 89. Річинський А. Посмертні рухи людей // *Життя і знання*. 1930. Вересень. Ч. 12. С. 365–367.
 90. Кралюк П. Любомудри Володимирії: Філософ на троні (князь Володимир Василькович). Аристократ духу (Арсен Річинський): монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня». 2010. 168 с.
 91. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 173 с.
 92. Пісоцький А. З листування Річинських // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край*. Луцьк, 2008. Вип. 27. С. 157–159.
 93. Гудима А. Харизма Арсена Річинського. Вид. 2-ге, випр. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с.
 94. Гудима А. Лікар Арсен Річинський – святий сповідний українського православ'я. Тернопіль: Терно-граф, 2010. 28 с.
 95. Гудима А. Арсен Річинський в нашому сьогодні // *Арсен Річинський і сучасний стан духовного поступу українського народу: наук. зб. / ред. А. Колодний, П. Мазур. К.; Кременець: б. в., 2011. С. 37–43.*

96. Ільїн О. Арсен Річинський у Березо-Картузькому концтаборі // Арсен Річинський і проблеми помісної Української Церкви: наук, збірник міжнародних Річинських читань / за ред. А. Колодного і А. Гудими. Тернопіль: Ред.-вид. відділ, Галицький ін-т ім. В. Чорновола, 2008. С. 85–87.
97. Ільїн О. Арсен Річинський і Український сеймовий клуб з виборів 1922 р. // Арсен Річинський і сучасний стан духовного поступу українського народу: науковий збірник / за ред. А. Колодного, П. Мазура. К.; Кременець, 2011. С. 71–78.
98. За тебе Україно... З архіву в'язнів концтабору Береза-Картузька (1934–1935) часів II Річі Посполитої Польської / Ільїн О., Шандрук С., Мазур П., Гудима А. Тернопіль: Терно-граф, 2010. 254 с.
99. Базик Д. Річинське бачення релігійної свідомості праукраїнців // Арсен Річинський і сучасний стан духовного поступу українського народу: наук, зб. / ред. А. Колодний, П. Мазур. К.; Кременець: б. в., 2011. С. 51–55.
100. Кучерепа М. Арсен Річинський – діяч українського церковного руху на Волині // Інтелектуальна еліта Волині. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 114–126.
101. Кучерепа М. Арсен Річинський – діяч українського церковного руху на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Луцьк, 2008. Вип. 27. С. 152–157.
102. Кучерепа М. Діяч українського церковного руху на Волині (Арсен Річинський) // Реабілітовані історією: у 27 т. Волинська область / авт. тексту М. Кучерепа, В. Вісин, О. Ленартович, В. Онищук, О. Півень, О. Сущук. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. Кн. 1. С. 594–601.
103. Мазур П., Ільїн О. Батько Арсена Річинського // Арсен Річинський і сучасний стан духовного поступу українського народу: наук. зб. / ред. А. Колодний, П. Мазур. К.; Кременець: б. в., 2011. С. 63–71.
104. Марценюк Р. Арсен Річинський: від лікаря до релігійного діяча

// Українська біографістика: зб. наук. пр. К.: Нац. Б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2011. Вип. 8. С. 222–236.

105. Скакальська І. Арсен Річинський: громадсько-релігійна та краєзнавча діяльність на Волині // Матеріали VIII Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського / за ред. А. Колодного та П. Мазура. К.; Кременець, 2012. С. 109–116.
106. Комар В. Діяльність Арсена Річинського: (За матеріалами Волинського краєзнавчого музею) // Українська національна ідея: історія і сучасність: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., 25–27 черв. 1997 р.: 80-річчю УНР, 90-річчю від дня народження О. Ольжича присвячується: наук. зб. / Житомир. наук.-краєзн. Т-во дослідників Волині, Житомир. обл. універс. наук. б-ка, Житомир. обл. орг. Спільки журналістів України, Житомир. обл. орг. об-ня «Нова Україна»; / відп. ред. М. Ю. Костриця; редкол.: Л. В. Баженов та ін. Житомир: Журфонд, 1997. С. 34–35.
107. Комар В. Громадська й культурна діяльність Арсена Річинського на Волині: (За матеріалами Волин. краєзн. музею) / В. Комар // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20–23 січ. 1998 р. Луцьк, 1998. С. 64–65.
108. Киридон А. М. Українська автокефальна православна церква у творчості Арсена Річинського // Історія релігій в Україні: Праці XII-ї міжнар. наук. конф., м. Львів, 20–24 травня 2002 р. Львів: Логос, 2002. Кн. 1. С. 190–194.
109. Гуцаленко Т. Кілька нових штрихів до біографії Арсена Річинського (за матеріалами відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України). Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали XII Всеукр. наук, іст.-краєзн. конф.: зб. наук, праць. Луцьк, 2003. Ч. 2. С. 28–30.
110. Силюк А. Арсен Річинський в документах і матеріалах Волинського краєзнавчого музею // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук, іст.-

краєзн. конф., присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Луцьк, 2003. Ч. 2. С. 57–60.

111. Павличко Я. Спадщина Арсена Річинського // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Матеріали XIV Волин. іст.-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському магдебурзького права: зб. наук. пр. Луцьк, 2004. С. 127–131.
112. Кучерепа М. Діяч українського церковного руху на Волині (Арсен Річинський) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Матеріали Волин. наук, іст.-краєзн. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському магдебурзького права: зб. наук. пр. Луцьк, 2004. С. 81–85.
113. Пісоцький А. Арсен Річинський в становленні національної свідомості Волині в 20–30-х роках ХХ століття // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук, іст.-краєзн. конф., присвяченої 490-й річниці надання Ковелю магдебурзького права, м. Ковель, 5–6 груд. 2008 р.: зб. наук. пр. Луцьк: Надстир'я, 2008. С. 222–224.
114. Пісоцький А. Перебування Арсена Річинського в польському концентраційному таборі Береза Картузька // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Горохівщина в історії України і Волині: матер. ХХХІ Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2009. С. 293–298.
115. Ільїн О. Ще раз про листування А. Річинського із сенатором М. Чернавським та їх боротьбу за українізацію Православної церкви // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського: наук. зб. / за ред. Анатолія Колодного та Петра Мазура, Укр. Асоц. Релігієзнавців, від. релігієзнавства Ін-ту

філос. ім. Г. С. Сковороди, Кременец. мед. училище ім. Арсена Річинського. К.; Кременець: б. в., 2012. С. 116–123.

116. Войтюк Н. Поборники українського православ'я на Волині (Никанор Абрамович, Арсен Річинський, Афанасій Робітницький) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський*. Луцьк, 2013. С. 17–31.
117. Білавич І. Арсен Річинський – лікар, пластовий і просвітницький діяч // *Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Педагогічна персонал істика: теорія, історія, освітня практика», присвяченій 160-річчю від дня народження С. Русової (25 лютого 2016 р., м. Івано-Франківськ, Україна) / за заг. ред. Т. К. Завгородньої*. Івано-Франківськ, 2016. С. 7–11.
118. Кравчук О. Р. Культурно-просвітницька діяльність Арсена Річинського в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. // *Українська національна революція 1917–1921 рр.: історико-цивілізаційний та національно-патріотичний контексти*. Всеукраїнської науково-практична конференція (м. Тернопіль, 30 січня 2018 р.). С. 67–69.
119. Кравчук О. Р. Краєзнавча діяльність Арсена Річинського // *Матеріали XXXVIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоднішні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)»* (м. Харків, 4 грудня 2020 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 44–45.
120. Кравчук О. Р. Родинне виховання Арсена Річинського – важлива гуманітарна складова його діяльності // *Збірник наукових праць за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Економіко-гуманітарні проблеми сьогодення»* (м. Краматорськ, 18–19 грудня 2020 р.) / За заг. ред. Л. К. Лисак, В. А. Григор'євої. Х.: ТОВ «ПромАрт», 2020. С. 68–72.

121. Кравчук О. Вплив Арсена Річинського на українізацію церковного богослужіння // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Синтез мистецтв у сучасних соціокультурних процесах» (м. Київ, 23 грудня 2020 р.). Київ: НАМ України, 2020. С. 71–73.
122. Листи Річинського 4 шт. до сенатора М. Черкавського (1922–1926 рр. // ЦДАЛ України. Ф. 309 («Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів»). Оп.1. Од. зб. 2463. 9 арк.
123. Матеріали про проведення пленарних засідань усіх учасників II го Всеукраїнського освітнього конгресу у Львові 22-го і 24 вересня 1929 р. (програми, реєстри учасників, протоколи, резолюції та інші документи зв'язані з цим) // ЦДАЛ України. Ф. 348 («Товариство «Просвіта», м. Львів»). Оп. 1. Спр. 130. 114 арк.
124. Про організацію пластових куренів у Володимирі-Волинську // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр.750. 9 арк.
125. Звіти про діяльність Верховної команди «Пласту» // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 22. 80 арк.
126. Інформаційний звіт про діяльність пластової організації на Волині // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 752. 10 арк.
127. Про діяльність пластових куренів на Волині. 1927–1928 рр. // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 751. 24 арк.
128. Інформація про діяльність української націоналістичної організації «Пласт» в Володимирському повіті 1928 р. // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 1838. 16 арк.
129. Інформація Володимирської повітової поліції про діяльність членів УВО 1928–1930 рр. // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 1858. 94 арк.

130. Рівненський з'їзд Просвіт // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 309. 24 арк.
131. Інформація повітових староств про діяльність спортивної секції «Пласт» товариства «Просвіти» // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 1325. 9 арк.
132. Матеріали з'їзду православних українців який відбувся 5.06.1927 р. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9, Спр. 699. 275 арк.
133. Інформація воєводської коменди державної поліції про діяльність «Просвіти» на Волині 1928 р. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 1026. 8 арк.
134. Podanie delegatury ukraińskiej ludności prawosławnej z Wołynia d-ra Arsena Reczyńskiego, Platona Domanieckiego, Eugenjusza Petrykowskiego do pana Ministra spraw wewnętrznych 25 grudnia 1926 r. // Держархів Волинської області. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 699. 4 арк.
135. Pismo Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego Ministerstwu spraw wewnętrznych, № VI .c II/10629/26, 18 stycznia 1927 r. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 699. 5 арк.
136. Протоколи зборів та списки членів товариства «Просвіти» у Володимирі 1924-1932 рр. // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 11. 6 арк.
137. Касова книга філії товариства в селі Тишкевича // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 23. 21 арк.
138. Статут товариства, протоколи ліквідаційного зборів, список майна та книг. // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 80. 181 арк.

139. Справа Арсена Річинського // Держархів Волинської обл. Ф. 4666 («Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР у Волинській області, м. Луцьк Волинської області»). 112 арк.
140. Про стосунки Річинського із членами правління «Відродження» // Держархів Рівненської обл. Ф. 33 («Прокуратура Рівненського окружного суду»). Оп. 4. Спр. 78. 73 арк. зв.
141. Рапорти про громадсько-політичний стан в повіті. Рівненський з'їзд Просвіти 1926 р. // Держархів Рівненської обл. Ф. 300 («Експозитура політичної поліції в м. Рівне»). Оп. 1. Спр. 95. 116 арк.
142. Monografia OUN na Wołyniu. Łuck, 1935 // Держархів Рівненської обл. Фонд бібліотеки. Інв. № 877. 180 с.
143. Указ Священного Синода Православної митрополии в Польше, 12 февраля 1925 г. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 432. 9 арк.
144. Постанови Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 р. в Почаївській Лаврі // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 2. 12 арк.
145. Определение синода Православной церкви в Польше об отлучении от Православной церкви врача Речинского Арсения. Указ консистории по этому вопросу // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 205. 12 арк.
146. Резолюція митрополита Варшавського і Волинського і всієї Польщі Діонісія (Валединського), № 1326, 20 грудня 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. 31 арк.
147. Прохання уповноважених Володимирської парафії, с. Сатнева

Дубенського повіту і інших про здійснення богослужіння на українській мові митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісію (Валединському), 8 серпня 1926 р.) // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. 31 арк.

148. Назначение В. Ричинського на должность настоятеля филиальной церкви в с. Грива Каширского уезда // ГАБО. Ф.1 («Полеское воеводское управление (ПВУ), г. Брест»). Оп. 11. Д. 1711. 9 л.
149. Информация Следственного отдела полиции, мест. Берёза-Картузская Пружанского повета Полесского воеводства // ГАБО. Ф. 1 («Полесское воеводское управление (ПВУ), г. Брест 1921–1939 гг.»). Оп. 10. Д.2773 79 л.
150. Учётное дело заключённого А. Речинского // ГАБО. Ф. 98 («Береза-Картузский концентрационный лагерь Министерства внутренних дел Польши, мест. Берёза-Картузская Пружанского повета Полесского воеводства»). Оп. 2. Д. 81. 28 л.
151. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Pismo parafian z Kościoła prawosławnego we Włodzimierzu Wołyńskim od 4 sierpnia 1926 r. Sygn. 987, k. 38 // AAN w Warszawie.
152. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Pismo wojewody wołyńskiego A. Dębskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Sygn. 988, k. 21 // AAN w Warszawie.
153. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Memoriał Komitetu Centralnego Partii Jedności Narodowej Ukrainy. Sygn. 988. k. 34 // AAN w Warszawie.
154. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф. 1. («Наукове товариство імені Шевченка»). Оп. 2. Спр. 27. Про анафему на лікаря А. Річинського. Розгляд постанови священного Синоду Православної церкви в Польщі з 15. IV. 1929 р. – пр. Кобрина в перекладі Черкавського. 52 арк.

155. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф. 9. («Окремі надходження»). Оп. 1. Спр. 627. Справа підготовки до Українського церковного з'їзду в Луцьку і Бересті серед української людності на Поліссі. 180 арк.
156. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф. 202 («Архів І. Шендрика, колекція НТШ, редакції «УЗЕ»). Оп. 1. Спр. 19. Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до відповідального за матеріали української преси І. Шендрика. 5 арк.
157. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові»). Оп. 1. Спр. 704/п.12. Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до редакції «УЗЕ». 5 арк.
158. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові»). Оп. 1. Спр. 1103/п.17. Річинський Арсен, релігійно-просвітницький діяч, публіцист і видавець, автор «УЗЕ». Нотатки І. Бєдрила, секретаря редколегії «УЗЕ». 2 арк.
159. Archiwum Dmytra Dontsova. Korespondencja (1908-1939). // Biblioteka Narodowa w Warszawie. MF № 83985. 596 s.
160. Archiwum Dmytra Dontsova. Redakcja literacko-naukowego biuletynu // Biblioteka Narodowa w Warszawie. MF № 82652. 1119 s.
161. Archiwum czasopisma «Życie i wiedza» we Lwowie // Biblioteka Narodowa w Warszawie. MF № 68692. 497 s.
162. Копія 1931 р. нотаріально завірена в Луцьку виписки 1915 року із метричної книги Архангело-Михайлівської церкви м. Шепетівка Ізяславського повіту про укладання шлюбу А. Річинським: [рукопис] // ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15145, КВ-67622.
163. Річинський А. Автобіографія. 1954 р.: [рукопис] / ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15143, КВ-67620.
164. Копія 1939 р. нотаріально завірена в Володимирі-Волинському диплому № 405 від 20 вересня 1918 року А. Річинського [рукопис] // ВКМ: 1 стор., мова рос.; КДФ-15140, КВ-67617.

165. Посвідчення Ізяславської повітої земської управи Волинської губернії № 2345 земського лікаря Хролинської лікарської дільниці А. Річинського // ВКМ: 1 стор., мова рос.; КДФ-15139, КВ-67616.
166. Копія 1931 р. нотаріально завірена в Луцьку виписки посвідчення Ізяславської повітової Народної управи на Волині № 2020 участкового лікаря А. Річинського [рукопис] // ВКМ: КДФ-15136, КВ-67613. 2 с.
167. Інвентарна книга вступу експонатів Національного музею у Львові під 22 тис.
168. Інвентарна книга вступу експонатів Національного музею у Львові під 27 тис.
169. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах: 3 мал.: [у 2 ч.]. Ізяславль на Волині: 1918. Ч.1. 1918. 151 с.
170. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах: 3 мал.: [у 2 ч.]. Ізяславль на Волині: 1918. Ч. 2. 1918. 228 с.
171. Річинський А. Курс гігієни: (науки про здоровля) Пристосований до програми VII–VIII класів гімназій ухваленого Мін. Нар. Освіти 18 вересня 1906 року [З передм. авт.]. Ізяславль на Волині: 1919. 379 с.
172. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. 19 с.
173. Всенародні співи в українській церкві. Збірка загальнодоступних церковних співів для сільських хорів, для шкіл і народу / упорядкув. А. Річинський. Володимир-Волинський: «На варті», 1925. 32 с.
174. Українські церковні співи / упорядкув. А. Річинський. Володимир-Волинський: «На Варті», 1926. 28 с.
175. Українські колядки на мішаний хор: збірка колядок / упорядкув. А. Річинський. Володимир-Волинський: «На Варті», 1927. 21 с.
176. Скорбна мати. Збірник українських церковно-народніх пісень із

- богогласника на мішаний хор / упорядкув. А. Річинський. Володимир Волинський, 1929. 17 с.
177. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Володимир-Волинський-Тернопіль: Наклад автора при допомозі Українського Кооперативного Банку в Берестю; друкарня Салевича і С-ки, 1933. 284 с.
178. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості [по конфіскації друге видання]. Володимир-Волинський-Тернопіль: Наклад автора при допомозі Українського Кооперативного Банку в Берестю; Друкарня Салевича і С-ки, 1933. 280 с.
179. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд.: А. Колодний, О. Саган: Вид. 3-є вид. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. 448 с.
180. Річинська Л. «Батько любив нас і Україну» Передслово доньки Людмили / Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С.7–11.
181. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд. А. Гудима. Вид. 4-е, доп. [Репринт. вид: А. Річинський. Проблеми української релігійної свідомості. Володимир Волинський, 1933]. Тернопіль: Терно-граф, 2009. 368 с.
182. Річинський А. Делегація Ізяславського земства в Центральній Раді // Нова дорога. Ч. 13–14. 1918. С. 1.
183. Річинський А. З'їзд учителів // Нова дорога. 10 березня 1918. С. 3.
184. Річинський А. На варті українського культурного і церковного розвитку // На варті. 1925. № 1–2. С. 1–2.
185. Чорний М. З приводу одного митрополичого листа // На варті. 1925. № 3. С. 14–17.
186. Чорний М. Постанова Святого Синода // На варті. 1925. № 4. С. 7–10.
187. Річинський А. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 5–6. С. 21–28.
188. Річинський А. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 7–8. С. 6–22.
189. Річинський А. Моя відповідь Св. Синодові Православної церкви в

- Польщі // Діло. 29 червня 1929. С. 3.
190. Річинський А. Справи Православної церкви // Діло. 2 січня 1930. С. 2.
191. Річинський А. Диспропорція слів і діл. Замість відкритого листа українця з Волині до п. Станислава Лося // Діло. 28 листопада 1933. С. 2.
192. Річинський А. Єдність природи // Життя і знання. 1930. Квітень Ч. 7. С. 220–225.
193. Річинський А. До щастя, слави і свободи // Життя і знання. 1930. Травень Ч. 8. С. 237–241.
194. Річинський А. «Серед лицарів грізних» // Життя і знання. 1930. Червень Ч. 9. С. 261–265.
195. Річинський А. Як зашумить Сокіл-Гора // Життя і знання. 1930. Липень-серпень. Ч. 10–11. С. 293–297.
196. Річинський А. Бої за Володимир-Волинський // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. VII–VIII. Липень-серпень. С. 14–16.
197. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 101. Кн. 4. С. 365–378.
198. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 102. Кн. 5–6. С. 464–475, 532–539.
199. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 104. Кн. 10–11. С. 1020–1026, 1067–1079.
200. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1931. Т. 105. Кн. 1–3. С. 41–54, 136–148, 255–270.
201. Каровець М. Самосвятство – українська єресь. Відповідь на статті д-ра А. Річинського // Літературно-науковий вістник. 1931. Т. 105. С. 316–323.
202. Каровець М. Самосвятство – українська єресь. Відповідь на статті д-ра А. Річинського // Літературно-науковий вістник. 1931. Т. 106. С. 418–424.
203. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму. Сучасне «ідолопоклонство» – роздзвіння у «Дзвонах» // Літературно-науковий

- вістник. 1932. Т. 108. Кн. 1. С. 84–89.
204. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму. (Продовження) // Літературно-науковий вістник. 1932. Т. 108. Кн. 2. С. 147–154, 259–265.
205. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму // Літературно-науковий вістник. 1932. Т.108. Кн. 3. С 259–265.
206. Річинський, А. На манівцях. Володимир-Волинський, 1932. 16 с.
207. Річинський А. Боротьба душ у Достоєвського // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. 1933. Т. II. Кн. 5. С. 361–370.
208. Річинський А. Старий город Волинь // Наша Батьківщина. 1938. Ч. 2 С. 38–49.
209. Річинський А. Західня гряниця. Поширення трьохбанних церков і т. зв. українського бароко // Наша Батьківщина. Журнал краєзнавства й туристики. Львів, травень 1939. Ч. 5. С 115–120.
210. Річинський А. Загрожєні пам'ятники української церковної архітектури в м. Тишівцях // Шлях. Луцьк, 1938. Ч. 3. С. 3–4.
211. Українська Партія Соціалістів-Федералістів Волинська Окружна Рада виставила список № 7 // Нова рада. 7 листопада 1917. С. 1.
212. Українська Партія Соціалістів-Федералістів Волинська Окружна Рада виставила список № 7 // Нова рада. 9 листопада 1917. С. 1.
213. Мир і об'єднання України // Нова дорога. 10 березня 1918. С. 1.
214. Украинизация Владимир-Вольнского собора // Свет истины. 15 мая 1927. С. 6–8.
215. Левицький С. Стріча в Олександрії // Молоде життя. 15 вересня 1927. С. 3.
216. Ломимо кордон. З'їзд представників волинських «Просвіт» у Рівному // Діло. 30 вересня 1926. С. 2–3.
217. З церковного життя. Український церковний з'їзд на Волині // Діло. 16 січня 1927. С. 4.

218. Кедрин І. Історія анатеми на д-ра А. Річинського // Діло. 11 травня 1929. С. 2–3.
219. Кедрин І. Дальша історія анатеми на д-ра А. Річинського // Діло. 15 травня 1929. С. 1.
220. Власовський І. Відкритий лист посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія // Діло. 22 травня 1929. С.2–4.
221. Звернення членів Митрополичої ради від українців до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія // Діло. 17 липня 1929. С. 2–3.
222. Просвіта у Володимирі zagrożена (Допис з Волині) // Діло. 28 листопада 1929. С. 4.
223. З життя православних. Чому і як дійшло до ліквідації анатеми на д-ра Річинського // Діло. 15 квітня 1930. С. 3.
224. Ковалевський О. Довкола православно-церковних справ // Діло. 24 травня 1930. С.2–3.
225. Видача не сконфіскованих частин книжки д-ра Річинського // Діло. 10 грудня 1933. С. 3.
226. Хруцький С. Серед нових книжок // Діло. 29 травня 1935. С. 5.
227. Православна церква перед тернопільським трибуналом. Конфіската книжки проти церковно-православної московської єрархії // Діло. 11 серпня 1933. С. 2–3.
228. До Берези Картузької // Діло. 16 травня 1935. С. 1.
229. Звільнення д-ра А. Річинського з Берези Картузької // Діло. 1 серпня 1935. С. 6.
230. Свято Хрещення України // Діло. 4 лютого 1939. С. 8.
231. Определение Священного Синода Св. Автокефальной Православной церкви в Польше об отлучении от церкви лекаря Арсения Речинского и о предании его анафеме // Воскресное чтение: еженедельный церковно-народный иллюстрированный журнал. Варшава. 28 апреля 1929. № 17. С. 263–265.

232. Протокол засідання Комісії в справі перекладу Святого Письма та богослужбових книг, 14 листопада 1931 р. // За соборність. 1932. Ч. 3. С. 21–27.
233. Духовий концерт у соборі Андрія Первозванного в Києві // Дзвін волі. 30 серпня 1942. С. 4.
234. Концерт колядок і щедрівок в Коломиї // Воля Покуття. 18 січня 1942. С. 3.
235. Самара С. Ізяслав Волинський. Історичний нарис // Зоря Надгориння. 28 листопада 1996. С. 3.
236. Кралюк П. «Волинські Афіни» на Кременеччині // Дзеркало тижня. 24–30 грудня 2005. С. 3.
237. Візитів Ю. Зародження Пласту на Волині // Пластовий шлях. 2005. Ч.1. С. 26–28.
238. Кралюк П. Невідомий Арсен Річинський // День. 12 червня 2007. С.6–7.
239. Пісоцький А. Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках // Слово Просвіти. 4–10 липня 2013. С.10–11.
240. Решетуха Т. Українськомовне книговидання в Тернополі 20–30-х років ХХ століття в умовах посилення утисків та цензурних обмежень // Український інформаційний простір. 2018. № 1. С. 172–184.
241. Кульчинський Ф. Дещо з життя Волинського духовенства в першій чверті ХХ століття. Спогади // Український православний календар на 1965 рік. Саут Банд Брук, Нью-Джерсі, 1965. С. 111–117.
242. Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора: (причинки до історії Пласту). Мюнхен: Молоде життя, 1967. 132 с.
243. Мариняк М. Митрополит у пластовому таборі (спомин) // Юнак. 1978. Ч. 8–9. С.4–6.
244. Світлий розум, шляхетне серце: родина Річинських: спогади, листування / упоряд. Л. А. Річинська; ред. А. Криштальський. Луцьк: Терен, 2004. 66 с.

245. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Том I (1939–1953) / Упорядники: Галайчак Тамара, Луцький Олександр, Микитів Богдан, Батрак-Плодиста Людмила, Сливка Юрій, Федоришин Лев. К.: «Наукова думка», 1995. 748 с.
246. Україна в ХХ столітті (1900–2000): 3б. документів і матеріалів / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. Ю. Король та ін. К.: Вища школа, 2000. 351 с.
247. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник. Від найдавніших часів до 1914 року) / Ін-т дослідів Волині. Вінніпег: Вид-во т-ва Волинь, Т. П. 1986. 579 с.
248. Гуцаленко Т. Річинський Арсен / Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. Львів, 1994. Вип. I. 234 с.
249. Річинський Арсен, український діяч Волині / Леонюк В. Словник Берестейщини. Львів, 1996. С. 264.
250. Кравців Б. «Просвіта» / Енциклопедія українознавства / гол. ред. Володимир Кубійович. Репр. відтворення вид. 1955–1984 р. Львів: НТШ, 1996. Т. 6 С. 2365–2376.
251. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Т.7 / гол. ред. Володимира Кубійовича. Репр. відтворення вид. 1955–1984 р. Львів: НТШ, 1998. 2800 с.
252. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 8. Си–Ти / Голов. ред. Володимир Кубійович; редкол.: Всеволод Голубничий [та ін.]. Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка. Львів: Молоде життя, 2000. С. 2800–3200.
253. Павлюк І. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939 рр.): Анот. покажч. Львів; Луцьк: Надстир'я, 1997. 179 с.
254. Система исправительно-трудовых лагерей в СРСР 1923–1960. Справочник / О-во «Мемориал», ГАРФ / сост. М.Б. Смирнов. М.: Знание, 1998. 600 с.
255. Дорошенко В. Літературно-науковий вістник / Ясінський Б.

- Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). К.: Смолоскип, 2000. С. 527–542.
256. Провідники духовності в Україні: довідник / редкол.: акад. НАН України І. Ф. Курас (голова) та ін.; обкл. і тит. худож. Ю. О. Коваленко. Київ: Вища школа, 2003. Ч. 1. 782 с.
257. Ісаєвич Я. «Життя і Знання» / Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.
258. Бойко О. Українська Партія Соціалістів-Федералістів (УПСФ) / Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с.
259. Річинський Арсен Васильович / Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3: П–Я. С. 184–189.
260. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. 227 с.
261. Трифонова О., Садовий М. Про методологічні основи наукових досліджень // Збірник наукових праць. 2009. Вип. 14. С. 497–508.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОГО ДІЯЧА

2.1. Родинне середовище і навчання та їх вплив на формування світогляду

Народився Арсен Васильович Річинський 12 червня за старим стилем (25 червня за новим) 1892 р. у селі Тетильківці Кременецького повіту Волинської губернії. Сьогодні це село відноситься до Шумської міської громади Кременецького району Тернопільської області. У кінці XIX ст. воно нараховувало 93 будинки, 823 жителів, розташовувалося за 12 км від Кременця. У селі була дерев'яна церква 1775 р. будівництва, у бібліотеці якої знаходилося багато стародруків і декілька рукописних книжок з XVII ст. [1, с. 285; 2, с. 443].

Батько А. Річинського, Василь Федорович, народився 10 січня 1866 р. у с. Хорів Володимир-Волинського повіту. У 1884 р. закінчив чотирикласну Грубешівську прогімназію Люблінського повіту. Займав посаду псаломщика у с. Тетильківці Кременецького повіту, згодом став священником [3, с. 32–34]. Мати Арсена, Віра Капітонівна Річинська, народилася 1856 р., дочка протоієрея Капітона Селецького (світлина батьків А. Річинського подана у дод. А). Познайомилася із Василем Річинським у с. Тетильківці, вони одружилися і у них в 1892 р. народився син Арсен. Мати була домогосподаркою, співала у церковному хорі. До співу залучала малого Арсена [4, с. 35]. Із реєстраційної картки, яка заводилася на кожного православного священника у Другій Речі Посполитій, в тому числі й на В. Річинського, дізнаємося, що у них був лише один син – Арсен. Віра Капітонівна була старшою від свого чоловіка на 10 років, народила сина у досить пізньому, як на той час, віці – у 36 років. Коли Арсену виповнилося 15

років, його батька 18 березня 1907 р. висвячено у сан диякона. На цій посаді він працював у різних населених пунктах: у с. Бісівка Острозького повіту, м. Ізяслав, с. Країв Рівненського повіту, с. Погорілець Кременецького повіту, а також у селах Нуйно, Кримне, Хотяшів, Мала Глуша і Бузаки Каширського повіту. У сан священника В. Річинського висвячено в Пінському кафедральному Феодорівському соборі 31 березня 1935 р., йому тоді виповнилося 69 років. З 1 квітня 1935 р. призначено на посаду тимчасового адміністратора філіяльної церкви у с. Грива Каширського повіту Поліського воєводства [5, арк. 1]. Після призначення настоятелем окремої парафії за ним встановили спостереження. Про це свідчить таємний лист від 12 травня 1935 р., надісланий до Бреста польському воєводі Вацлаву Костек-Бернадському від Каширського повітового старости. У листі йшлося про те, що спостереження за православним церковнослужителем В. Річинським не знайшло нічого негативного з моральної точки зору, що він, як людина похилого віку, не займається громадською та політичною діяльністю [5, арк. 4]. У зв'язку з тривалим перебуванням на посаді диякона і, не знайшовши у його діяльності та поглядах нічого поганого, В. Річинського все ж таки висвячено на священника. На посаді настоятеля парафії він прослужив недовго, не повних десять місяців. У 1936 р. В. Річинському виповнилося сімдесят років, його відправили на пенсію. У 1935 р. зафіксовано факт що він вдівець і має єдиного сина – Арсена [5, арк. 8–9].

Незважаючи на те, що православні духовні особи, у тому числі й батько Арсена, мали нести ідеї «самодержавія, православія, народності», здійснювати русифікацію, на Волині вони зважали на потужну українську культуру й, здебільшого, прилучалися до неї. З цього приводу професор Волинської духовної семінарії Ф. Кульчинський писав у спогадах, що «... Волинське духовенство по природі своїй було українське. Було це стихійне українство, глибшої національної свідомості наші батьки не виявляли, українство в них і в нас, виявлялось у тім, що ми говорили українською мовою, нашою рідною. Все життя священничих родин, родинно-

побутове, як і волинського селянства, було суто українське. Русифікаційні впливи сюди не сягли. Міцно зберігалися українські традиції – церковні і народні» [6, с. 112]. У помешканні Річинських, окрім богословської літератури, часописів, настільною книгою був «Кобзар», твори вітчизняних і зарубіжних письменників. Крізь кордон проникали ідеї зі Східної Галичини, які формували нездоланне прагнення пізнати історію рідного народу, його традиції, звичаї та обряди, що стало смислом подальшої творчої діяльності А. Річинського [7, с. 12].

Мала батьківщина А. Річинського, с. Тетилківці, знаходилася неподалік Кременця – важливого на той час культурного осередку південної Волині. У 1638 р. побачила світ «Кременецька граматика», переробленим учителями місцевої братської школи варіантом «Граматики» М. Смотрицького. Упродовж 1805–1831 рр. у Кременці функціонувала Вища Волинська гімназія (з 1819 р. Кременецький ліцей). Цей навчальний заклад був не лише осередком польської культури, але й відіграв певну роль і в розвитку української культури. Цікаво відзначити, що один із її засновників Гуго Коллонтай деякий час жив у рідному селі А. Річинського [8, с. 3].

Формування А. Річинського як особистості, громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча значною мірою залежало від родинного середовища [45, с. 36]. Саме народження і виховання А. Річинського його батьками, які належали до духовного стану, визначило його інтерес до української культури, що пізніше знайшло вияв у його працях громадсько-політичній і культурно-просвітницькій діяльності, формувало А. Річинського як національно свідомої людини, українського патріота. Тодішнє парафіяльне волинське духовенство, представником якого був його батько, виконувало роль своєрідної інтелігенції, наближеної до широкого загалу, яка добре знала про його проблеми. Зростання в духовному середовищі закономірно породжувало в Арсена зацікавлення релігійним життям. І хоча він вибрав світську кар'єру, добре орієнтувався у питаннях церковної обрядовості й догматики. Особливою сферою його зацікавлень була церковна

обрядова традиція. Очевидно, інтерес до неї з'явився у нього ще в дитинстві, коли мав можливість безпосередньо знайомитися з нею, співати разом із мамою у церковному хорі. Не випадково церковну обрядову культуру він вважав одним із найважливіших складників релігійного життя [9, с. 6].

Глибоко віруючі батько і мати українську ідею прищеплювали синові через християнські чесноти, виховували у ньому незламне почуття християнської любові, яка вивела його на шлях борця. Досконале знання Святого Письма ще з дитячих літ давало йому змогу відділити Слово Боже від людського, що суперечило історичному сприйняттю віри кожним народом і українським, зокрема. Усе це формувало у ньому християнську українськість, вірним якій він залишився впродовж свого життя [7, с. 12–13].

На кожному етапі життєвого шляху відбувалися певні події та зміни, які позначалися на поглядах і світогляді Арсена Васильовича, мали вплив на хід його громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності, яка відповідала тогочасним соціальним запитам і скеровувалася в сферу українізації богослужбової практики. Для того, щоб об'єктивно розкрити процес формування і становлення А. Річинського, слід детально враховувати політичну, соціально-економічну та культурну ситуацію в регіоні, де відбувалося становлення його громадянської позиції. Лише коли будуть дослідженні і проаналізовані усі етапи його життєвого шляху, при цьому будуть враховані суспільно-політичні та культурні зміни в регіоні, де відбувалася його активна діяльність, відтвориться цілісний портрет Арсена Васильовича, як представника української інтелігенції й провідника національного церковного відродження.

Початкову освіту А. Річинський здобув у церковно-парафіяльній школі с. Тетильківці Кременецького повіту. Це була елементарна однокласна дворічна школа, яка діяла при сільській церковній парафії, у якій учителем був священник або диякон. В основному вивчали Закон Божий, церковний спів, граматику, арифметику, читання. Після закінчення початкової церковно-парафіяльної школи, упродовж 1901–1902 рр. він навчався у

підготовчому класі Клеванської духовної школи, яка розміщувалася у с. Клевань Рівненського повіту [4, с. 78]. Світлину А. Річинського у підготовчому класі подано у дод. Б. Підготовче відділення школи знаходилося у приміщенні Клеванського духовного училища і готувало майбутніх його учнів. Це було православне духовне повітове училище, яке мало три класи: нижчий, середній і вищий. Розміщувалося училище у Клеванському замку, заснованому князями Чорторійськими. Будівлі Клеванського замку склалися з трьох мурованих двоповерхових корпусів, у яких налічувалося 40 кімнат під класи, спальні, господарські приміщення. В училищі здебільшого навчалися діти духовенства, здобуваючи початкову духовну освіту для вступу до семінарії. Навчально-виховний процес відбувався в навчальному закладі за програмами духовних училищ імперії і головна увага зверталася на русифікацію юнаків, які прийшли здобувати початкову духовну освіту. Керуючий єпархією і консисторія пильно слідкували за дотриманням усіх параграфів інструкцій, що надходили від Синоду, які стосувалися русифікаційної політики царизму в духовних навчальних закладах [10, с. 115–116].

Після закінчення підготовчого класу, батьки вирішили не продовжувати навчання сина у Клеванському духовному училищі, а у 1902 р. віддали десятирічного Арсена навчатися у Кременецьке чоловіче духовне училище [4, с. 35]. Діюча на той час мережа станових навчальних закладів та система корпоративної підтримки духовенства забезпечувала освіту практично усім вихідцям із родин кліриків. Це пов'язувалося з відповідною політикою царату, через духовні школи формувати лояльних до влади священнослужителів.

Здобуття освіти А. Річинський продовжив в Кременецькому духовному училищі, що було традицією для багатьох дітей із сімей православних кліриків. Це було православне духовне повітове училище – нижчий духовний навчальний заклад, розрахований на вихідців із сімей церковного причту. У 1817 р. цей навчальний заклад виділено з Волинської духовної семінарії.

Початково він знаходився у місті Острозі, з 1825 р. його переведено у містечко Ганнопіль, у 1838 р. – в одну зі споруд колишнього Волинського лицю у Кременці. Вступники мали вміти читати й писати, знати чотири арифметичні дії, молитви та заповіді. Навчальний план передбачав вивчення російської, церковнослов'янської, грецької і латинської мов, священної і світської історії, природознавства, географії, арифметики, богослужіння, церковного співу та чистописання. Навчання тривало чотири роки. Випускники продовжували навчання в духовних семінаріях або ставали церковними причетниками або учителями початкових шкіл [11]. Навчання в духовному училищі охоплювало чотирирічний період, у якому переважала релігійна підготовка. У 1906 р. в чотирнадцятирічному віці Арсен закінчив вищий клас повітового духовного училища, здобувши початкову духовну освіту і був готовий до вступу в семінарію [4, с. 78].

За наполяганням батька, Арсен у 1906 р. вступив до Волинської духовної семінарії у Житомирі, де провчився чотири роки. Місто на той час було центром Волинської губернії. У ньому відбувалося досить активне культурне життя, існували певні громадські осередки. Розміщення навчального закладу в губернському центрі сприяло вдосконаленню навчального процесу. У перших чотирьох класах вивчали переважно загальноосвітні предмети, а у двох останніх – богословські. Після завершення четвертого класу, бажаючи продовжити навчання у світських закладах, записувалися на університетські курси [9, с. 6].

Волинська духовна семінарія за кількістю учнів була на той час найбільшою в Російській імперії. У ній навчалося 650 семінаристів. Її призначення в імперських планах тотальної русифікації Волині і русифікації Церкви було вирішальним. Імперська влада робила усе можливе, щоб з учнів семінарії за роки навчання виховати «истинно русских пастырей». Проте у Волинській духовній семінарії панували український дух і національна свідомість [10, с. 92].

Роки навчання А. Річинського в духовній семінарії пов'язані з певними позитивними змінами в суспільстві, піднесенням українського національного руху. Революційні події 1905 р. спричинили появу царського маніфесту, який забезпечував свободи для українського слова, що спричинило пожвавлення української інтелігенції на Волині. 26 лютого 1907 р. офіційно губернською владою у Житомирі зареєстровано «Просвіту». Члени товариства проводили літературні музичні вечори, драматичні вистави, відзначали пам'ятні шевченківські дати. Одним із напрямків діяльності «Просвіти» було поширення українських книжок, для цього товариство мало власну бібліотеку та книгарню. Навколо «Просвіти» об'єдналися усі національно свідомі сили Волині, які бажали прислужитися відродженню українства. До складу «Просвіти» входили члени «Товариства дослідників Волині» [12, с. 21–22].

А. Річинський виявляв цікавість до історії та культури рідного народу, був постійним учасником літературних та музичних заходів, а також членом підпільного гуртка, що вивчав історію України. Вели цей гурток почергово викладачі семінарії – члени «Товариства дослідників Волині». Ця інституція краєзнавчого спрямування заснована у Житомирі в 1900 р. У цьому ж році затверджено її статут, згідно із яким їй надавалися певні права. У своєму складі мало природничу, етнографічну, економічну та історичну секції. Товариству надавалося право організовувати для наукових повідомлень публічні зібрання, відкривати платні й безплатні читальні, відряджати своїх членів на проведення етнографічних, археологічних й інших досліджень. Товариство володіло правом державної кореспонденції, мати власну бібліотеку, архів, музей, лабораторію, отримувати з-за кордону книги без попереднього перегляду їх цензурою. Також воно могло купувати нерухому власність, оберігати предмети старовини, видавати премії за найкращі твори з дослідження Волині. Його силами організовувалося видання наукових праць. Товариство підтримувало зв'язки із багатьма науковими установами, також із «Просвітою», не лише видавало наукові збірники, а й приділяло

значну увагу просвітницькій роботі, на засідання запрошувало й семінаристів [10, с. 23; 13, с. 3].

А. Річинський у нарисі «До щастя, слави і свободи» зазначав, що, будучи семінаристом, належав до таємного українського гуртка, члени якого раз або два на місяць, орендуючи у вдови за два карбованці на вечір кімнату в житомирських передмістях, збиралися на сходини підпільного гуртка української молоді тільки для того, щоб з товариських доповідей знайомитися з рідною історією та літературою. А. Річинський писав, що, збираючись на таємні засідання, студенти мали зважати на керівництво духовної семінарії й на поліцію [14, с. 236]. Упродовж 1907–1910 рр., він, навчаючись у семінарії, провадив бібліотеку цього підпільного українського гуртка, випускав рукописні збірки та журнали [15, арк. 3].

Про таємну українську організацію серед семінарської молоді знаходимо згадку в спогадах її учня, майбутнього митрополита УАПЦ Никанора Абрамовича, який також належав до неї та був ще й активістом «Товариства дослідників Волині». Саме він мав особливий вплив на формування світогляду молодого А. Річинського [10, с. 95].

Наявність таємної організації налякала правлячу владу. 26 січня 1907 р. поліція і жандарми перекрили усі входи та виходи з обох семінарських корпусів з метою проведення обшуку. У корпусі для казеннокоштных учнів семінаристи вчинили протест, загасили світло і почали жандармів обливати водою з пожежних гідрантів, ламати й кидати стільці. Для заспокоєння студентів викликали військових. Озброєні солдати розпочали обшук, який тривав практично до ранку, в присутності семінарського керівництва і учителів. Мета обшуку полягала у виявленні слідів «українського сепаратизму», «мазепинства», як тоді називали український національний рух. В учнів знайшли українські книжки, брошури та відозви, підписані Коханевичем-Сагайдачним, семінаристом, який пов'язував свій рід із Петром Сагайдачним. Багато учителів під час обшуку намагалися «не помічати» заборонену літературу, тим самим виявляли свою солідарність з учнями.

Поліція заарештувала 26 учнів і провела допити. Семеро учнів передано до суду. Четверо з них отримали по декілька місяців в'язниці, трьох – за «мазепинство» – засуджено на 2,5 роки позбавлення волі – Коханевича-Сагайдачного, Аполона Жуковича і Павла Антоновича [16, с. 291–292].

Незважаючи на переслідування та арешти за участь та підтримку таємного українського гуртка, або так зване «мазепинство», А. Річинський, після затримання поліцією активних семінаристів з 1907 р. став відповідальним за бібліотеку підпільного українського гуртка, опікувався нею до закінчення навчання у духовній семінарії у 1910 р. [15, арк. 3]. Ці події явно свідчать про домінування українського духу серед учнів та викладачів Волинської духовної семінарії, який мав вплив на формування поглядів А. Річинського.

Всебічно обдарований юнак наполегливо шукав себе. Він був одним із перших у вивченні богословських дисциплін, начитаний, з виразною мовою, гарним голосом і привабливою зовнішністю, проте священником не став. Провчився у семінарії чотири роки, два останні – богословські не завершив. Після закінчення четвертого класу мав намір продовжити навчання у світському закладі. Світлину із зображенням А. Річинського у IV класі Волинської духовної семінарії м. Житомир подано у дод. В. Успішне оволодіння курсом наук у духовній семінарії тоді давало право на учительську посаду в початковій школі. Після закінчення семінарії А. Річинський працював учителем двокласної церковно-парафіяльної школи у с. Сіднярки Луцького повіту. Хоча працював учителем недовго, любов до школи та дітей зберіг на все життя. Восени 1911 р. Арсен Васильович вступив на медичний факультет Варшавського університету. Після першого курсу, через матеріальну скруту, мав утримувати себе самостійно, працевлаштувався на пів ставки вчителем у фельдшерській школі [7, с. 15–16]. Світлину із зображенням А. Річинського на I курсі Варшавського університету (1911 р.) подано у дод. Г.

А. Річинський, закінчивши перший курс медичного факультету Варшавського університету, влітку 17 серпня 1912 р. в Архангело-Михайлівській церкві міста Шепетівки Ізяславського повіту укладає шлюб із донькою парафіяльного священника Гермогена Віленського, Лідією. Із запису метричної книги дізнаємося про те, що 20-річний Арсен, син псаломщика-диякона с. Погорілець Кременецького повіту, уклав перший шлюб, свідками від молодого були контролер Волинського акцизного управління Микола Васильович Філатов і «потомственный почетный гражданин» Борис Гермогенович Віленський [17, с. 2].

І. Власовський у фундаментальній праці «Нарис історії Української Православної Церкви» помилково вважав, що А. Річинський завершував навчання у Ростові-на-Дону, куди в часі Першої світової війни евакуювали Варшавський університет [18, с. 45]. Насправді, у зв'язку із початком Першої світової війни, А. Річинський перевівся у 1914 р. на навчання до Київського університету ім. Св. Володимира. Світлина із зображенням А. Річинського під час навчання у Київському університеті (1915 р.) подано у дод. Д. У Варшаві й Києві, під час навчання, А. Річинський стає активним організатором студентських літературних та музичних вечорів, наукових зібрань, на яких виступає з доповідями та повідомленнями, готує рукописні звіти, у яких проявився його талант до малювання [13, с. 3].

Судячи із власноруч написаної А. Річинським автобіографії, закінчивши у травні 1915 р. навчання на медичному факультеті Київського університету, працював дільничним лікарем у с. Хролин Ізяславського повіту Волинської губернії (червень-вересень 1915 р.) [19, с. 1]. Збереглося посвідчення Ізяславської повітової земської управи від 4 вересня 1915 р. про те, що Арсен Васильович до евакуації населення повіту виконував обов'язки земського лікаря у Хролинській лікарській дільниці [20, с. 1]. Територія Волинської губернії на той час знаходилася у зоні бойових дій воюючих сторін. Упродовж серпня 1915 р. – до червня 1916 р. Володимир-Волинський, Ковельський та Луцький повіти опинилися під окупацією австро-угорських

військ, саме у цей період бойові дії набули значних масштабів та завдали значної руйнації. А. Річинського, як лікаря, евакуйовано і йому довелося працювати на різних лікарських дільницях у с. Василівці Петрівського повіту Саратовської губернії (жовтень 1915 р. – червень 1916 р.), у с. Попівці Рильського повіту Курської губернії (липень-вересень 1916 р.), у с. Вечірки Пирятинського повіту Полтавської губернії (жовтень-грудень 1916 р.) [19, с.1].

У зв'язку з бойовими діями Першої світової війни, Київський університет ім. Св. Володимира переміщено на період 1915–1916 рр. до Саратова. Тому при закінченні навчання у 1915 р. скласти державні іспити у Києві А. Річинський не мав змоги. Як тільки навчальний заклад повернувся до Києва, він весною 1917 р. склав державні іспити, отримав диплом лікаря № 405 лише 20 вересня 1918 р. У ньому записано, що Річинський Арсен Васильович, «сын потомственного почетного гражданина, вероисповедания православного, родившийся 12 июня 1892 года, прослушал полный курс медицинского факультета и, удовлетворительно выдержав установленные испытания 13 марта 1917 года утвержден в степени лекаря со всеми правами и преимуществами, законами сей степени присвоенными» [21, с. 1].

Отже, значний вплив на формування А. Річинського як особистості, мало родинне виховання, освітнє середовище Кременця, Житомира, Варшави та Києва. Він стає одним із найавторитетніших представників українського національного життя у Західній Волині. Активна участь у таємному українському гуртку, організованого членами «Товариства дослідників Волині», до складу якого входили юнаки з Волинської духовної семінарії, стала не просто одним із епізодів його життя, а значною віхою ідейного зростання, становлення національної свідомості. Йому був притаманний потяг до отримання знань та вдосконалення професійних навичок. Саме тому після завершення навчання у церковно-парафіяльній школі, він послідовно й цілеспрямовано підвищував свій освітній фаховий рівень у Кременецькому

чоловічому духовному училищі, Волинській духовній семінарії, Варшавському університеті та Київському університеті ім. Св. Володимира.

2.2. Початковий період громадсько-політичної, культурно-просвітньої і фахової праці

А. Річинський, після завершення навчання на медичному факультеті Київського університету ім. Св. Володимира, у віці 23 роки, отримавши фах лікаря, розпочинає свою професійну діяльність. У роки Першої світової війни існувала потреба у медичних закладах та лікарнях, медичних працівниках. У 1915 р. в повітовому центрі Ізяславі побудовано нову земську лікарню, відкриту в 1916 р. [22, с. 14]. А. Річинський упродовж травня 1917 р. – до квітня 1920 р. працював дільничним лікарем в Ізяславській повітській лікарні [19, с. 1]. Із посвідки Ізяславської повітової народної управи від 18 вересня 1919 р. дізнаємося, що Арсен Васильович «є дійсно участковий лікар Ізяславської земської лікарні і пробуває на службі в Земстві з 31 травня 1917 року» [23, с. 2].

Місто Ізяслав, у якому розпочалася професійна, громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність А. Річинського, було центром Ізяславського повіту, який входив до складу Волинської губернії. Повіт знаходився поблизу кордону з Австро-Угорщиною, що проходив р. Збруч. На початку ХХ ст. тут активно діяли українські патріотичні та просвітницькі організації, що певним чином сприятливо позначилося на національній свідомості населення, його активній участі у боротьбі за свободу та незалежність України. Центром Ізяславського повіту був Ізяслав, який у 1919 р. налічував 18 тис. мешканців [24, с. 123].

До широкої громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності А. Річинський був підготовлений ходом свого попереднього життя, його інтересів, що проявилися і розвивалися під час навчання в

Кременецькому духовному училищі, Волинській духовній семінарії у Житомирі, Варшавському та Київському університетах. Саме в Ізяславі А. Річинський активно долучається до революційних подій.

Важливе значення мало утворення у Києві 17 березня 1917 р. представниками різних українських політичних, громадських і культурних організацій ЦР, яка взяла на себе представництво політичних інтересів українців перед Тимчасовим урядом. Весна-літо 1917 р. в Україні пройшли під знаком українізації суспільно-політичного життя. З'явилося величезна кількість нових газет і видавництв, відроджувалися або утворювалися нові масові громадські і політичні організації. Свою підтримку ЦР проголосили з'їзди українських селян, робітників і військових, профспілки, земства тощо. Опіраючись на ці новопосталі структури, ЦР до кінця літа перейняла керівництво більшою частиною України. За дев'ять революційних місяців 1917 р. жителі українського села пройшли шлях «із селян у націю», на який у інших умовах пішло б декілька років. Українське суспільство упродовж весни-осені 1917 р. еволюціонувало до створення національної держави з соціально-демократичним ладом [25, с. 84].

Упродовж квітня-травня 1917 р. у більшості губерній України відбулися повітові губернські з'їзди й розпочалося формування губернських, повітових та міських українських рад. Ці органи формувалися з представників місцевих партійних, професійних, просвітніх, економічних організацій. Виконавчими органами рад на місцях обрані ними комітети. Головне завдання цих органів – захист національно-політичних прав українського народу й проведення в життя ухвал ЦР [26, с. 351]. Продовжуючи курс на національне державотворення, 7 листопада 1917 р. ЦР Третім універсалом проголошує утворення УНР в межах дев'яти українських губерній в тому числі й Волинської. В універсалі йшлося проте, що «... ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів» [27, с. 38].

У цих умовах головним завданням нової української влади стала розбудова повноцінного апарату державної влади не лише в центрі, а й на місцях. Основою місцевого самоврядування мали стати земські інституції, згодом перейменовані в губернські, повітові та волосні народні Ради, а їхні виконавчі органи – у народні управи. Ситуацію ускладнювали нові обставини, з початком листопада 1917 р, у зв'язку із жовтневим переворотом у Петрограді, свою діяльність на Волині значно активізували більшовицькі організації, які силою почали захоплювати владу в повітових містах, волостях і селах. У окремих регіонах збільшовизовані ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, за підтримки військових, проголошували встановлення радянської влади. Поширювані більшовиками радикальні настрої та гасла призвели до поступової втрати ЦР контролю над органами місцевого самоврядування. Упродовж грудня 1917 – січня 1918 рр. у містах і селах Волині більшовики ліквідовували органи української влади, створюючи революційні комітети і комітети бідноти. 19 листопада 1917 р. в Ізяславі проголошено владу більшовизованих рад. У грудні 1917 р. організаційно оформлено Заславський більшовицький осередок [28, с. 72; 29, с. 3].

Невдовзі й ЦР змушена була залишити Київ, переїхавши на Волинь, – спочатку в Житомир, а потім у Сарни. В умовах наступу більшовицьких військ на Київ, ЦР 11 січня 1918 р. ухвалила Четвертий універсал, яким проголосила незалежність УНР. Одночасно представники ЦР закликали держави Четверного союзу – Німеччину й Австро-Угорщину – надати військову допомогу УНР. Згідно із підписаним 27 січня 1918 р. Берестейським договором, Німецька й Австро-Угорська імперії зобов'язувалися допомогти ЦР звільнити територію УНР від більшовиків. У лютому 1918 р. на територію України вступили війська австро-німецької армії. Територію Волинської губернії очистили від більшовицьких частин усього за три дні. 21 лютого поточного року німецькі частини зайняли Луцьк, а 2 березня 1918 р. – Київ, куди повернувся уряд УНР. З їхнім приходом

настає завершальний етап доби ЦР як в Україні, так і у повіті. Розпочалася швидка організація української адміністрації на Волині. Одночасно з цивільною владою, яку відновлювала ЦР, створювалися органи військової адміністрації з числа представників австро-угорської та німецької армій [28, с. 73; 30, с. 49].

Після евакуації, А. Річинський весною 1917 р. повертається до Ізяслава, працює лікарем місцевої повітової лікарні. Головним лікарем якої на той час був Курбатов, палкий прихильник ЦР, відомий своїми демократичними поглядами, прихильник невідкладних політичних реформ. У квітні 1917 р. на засіданні Заславської повітової ради його обрано повітовим комісаром УНР [24, с. 125]. Отже, керівництво лікарні, у якій працював А. Річинський, підтримувало державотворення і національно-визвольні змагання. А. Річинського у 1917 р. обрано головою Ізяславського повітового земства – місцевого органу самоуправління [15, арк. 3]. Згодом його також обрали членом шкільного комітету повітової управи. Він стає активним громадським діячем міста. На керівні посади новостворених місцевих органів самоврядування обирали українських патріотів, що засвідчило слабкість позицій проросійських і пробільшовицьких сил.

У цей час формуються політичні вподобання А. Річинського, він стає прихильником і членом УПСФ – партії ліберально-демократичного спрямування. Назва партії скоріш за все відповідала потребам часу, її соціалізм був поміркованим. Фактично ж вона стояла на позиціях консерватизму, а федералізм розуміла як світову форму міждержавних взаємин і децентралізовану адміністративну побудову. Реально партія виступала за створення мирним еволюційним шляхом у Російській державі демократичного конституційного ладу та суспільства, опертого на двох основах: правах людини і нації. До складу партії входила переважно інтелігенція, яка досі провадила національно-культурну роботу. Партія мала найкращі з усіх партій фахові кадри. Провідні діячі УПСФ підтримали та ініціювали утворення ЦР, були її першими членами та лідерами. Так, голова

партії С. Єфремов займав посаду заступника голови ЦР. Невелика чисельно партія відіграла провідну роль у розбудові української державності, дала значну кількість урядовців, керівників виконавчої влади практично в усіх ланках державного управління [31].

Після падіння самодержавства, скликання ВУЗ було одним з основних питань політичного життя країни. Це мала бути виборна представницька установа, на яку різними політичними силами Російської республіки покладалося завдання остаточного вирішення питання про державний устрій після ліквідації монархії. З вересня 1917 р. на Волині розпочався процес підготовки до перших демократичних виборів, висування кандидатур до складу ВУЗ. Волинська окружна комісія зареєструвала 13 кандидатських списків партій і громадських організацій, серед них під номером 7 були зареєстровані списки членів УПСФ [32, с. 165].

До списку партії, від Волинського виборчого округу, входило вісім кандидатів, третій за списком висувався А. Річинський, як лікар та голова Заславської української повітової ради. У друкованому органі УПСФ, щоденній газеті «Нова рада», яка друкувалася у Києві, публікувалися списки усіх делегатів партії на вибори до ВУЗ. До них входили представники інтелігенції Волині [33, с. 1; 34, с.1]. Список членів УПСФ на виборах до Всеросійських Установчих зборів від Волинського виборчого округу подано у дод. Е.

А. Річинський спільно з однопартійцями упродовж вересня-листопада 1917 р. проводив активну передвиборчу компанію, однак за досить короткий час не вдалося здобути прихильність виборців Волинського округу. Вибори відбулися 26–28 листопада 1917 р. на них перемогу здобули представники Української партії соціалістів-революціонерів і Волинської ради селянських депутатів, адже місцеве населення першочергово прагнуло розв'язання земельного питання, що було основним у передвиборчих обіцянках цих партій [32, с. 169].

А. Річинський усвідомлював, що в період Української революції необхідні обізнаність та інформування, а саме періодичні видання, які б об'єктивно оцінювали ситуацію. Як голова повітового земства, він підтримував ідею видання часопису «Нова дорога», на сторінках якого можна було б висвітлювати ті чи інші процеси, які відбувалися на той час.

Навколо А. Річинського гуртувалася національно свідомо інтелігенція, яка підтримувала його в організації видання українського часопису. До редакційної колегії вісника спочатку входили відомі діячі соціалістичної і ліберальної орієнтації. Окрім, власне А. Річинського, В. Бромський і Н. Тупіко-Олейний. Пізніше, вже у номері 19–20 зазначеного вісника, який вийшов у червні 1918 р., відповідальним редактором вказано лише А. Річинського [24, с. 125; 35, с. 157].

У січні 1918 р. в Ізяславі, завдяки клопотанням А. Річинського, видрукувано перший номер часопису «Нова дорога», що з перервами проіснував до початку 1919 р., коли повіт знову тимчасово захоплено більшовиками. Спочатку це було видання Ізяславського повітового земства, а після гетьманського перевороту – Ізяславської повітової народної ради. А. Річинський був його редактором [24, с. 125]. Часопис закликав жителів міста і повіту підтримувати ЦР. Усі тогочасні події газета подавала з погляду загальнодержавних українських інтересів, без впливу партійних тенденцій, або у крайньому разі намагалася це робити. Зокрема, у одній із публікацій йшлося про те, що «Друковане слово набуло тепер колосального значення. Тому і наша газета, бажаючи бути справді народною газетою, крім чисто земських інтересів повинна відображати, як у дзеркалі, всі події політичного і громадського життя, тобто розглядати кожне явище не з точки зору тієї чи іншої партії, а з точки зору загально-державницького будівництва», наголошувалося на тому, що «У нашій державі встановлюється тепер республіканський народницький лад, – після того, як Центральна Рада оголосила незалежність Української Народної Республіки. Отже, всі сучасні

події повинні обговорювати лише з точки зору загально-державницьких українських інтересів» [36, с.1].

Вісник «Нова дорога» виходив переважно двічі на місяць спочатку російською та українською мовами, пізніше лише українською. Упродовж 1918 р. він друкувався з першого – по двадцяте число (перші дванадцять – за старим стилем), а у січні 1919 р. вийшло число двадцять перше. Це видання висвітлювало не лише діяльність повітового земства, а й значні події громадського і політичного життя регіону. Автори його матеріалів намагалися оцінювати їх об'єктивно. Часопис також інформував читачів про найважливіші суспільно-політичні події, які відбувалися на українських землях. Тут публікувалися закони, постанови, повідомлення, а також ухвали й розпорядження земства. Висвітлювалися у ньому й окремі питання з історії та культури України, а також хроніка поточного земського життя. Містилися передруки і виклади цікавих публікацій з інших українських видань, а інколи – повідомлення про міжнародні події. Це видання виразно стояло на позиціях УНР [37, с. 91].

У віснику спочатку переважали публікації, що стосувалися загальнодержавних питань. Проте значне місце, особливо з плином часу, почали займати публікації-відгуки на суто місцеві події. Так, у числі 1–2 опубліковано статтю «Мир і об'єднання України», у якій зроблено спробу з державницьких позицій проаналізувати позитивні аспекти Берестейського миру для України в цілому й для окремих частин її населення зокрема. Політика австро-німецької адміністрації оцінювалася загалом позитивно, позаяк вони пропагували мир і спокій в Україну, захист від анархії та сваволі [37, с. 1].

Статті у віснику, зазвичай, не підписувалися, однак відомо, що частина з них належала авторству А. Річинського. На це вказують як стиль, так і тематична близькість з його публікаціями наступних років. Такими можна вважати статті, опубліковані у різних номерах часопису, а саме «Великі роковини: Переяславський договір», «Украина в государстве Российском»,

«Кирило-Мефодіївське товариство (до роковин Куліша і Шевченка)», «Революція – про спадщину Лютневої революції та актуальність реалізації завдань Української Республіки задля її підтримки», «Битва під Берестечком 29 червня 1651 року». Окрім згадуваних публікацій, у часописі перевидано статтю київської газети «Нова рада» за 1917 р. на тему «З'їзд духовенства й мирян». Стаття вийшла із коментарем А. Річинського, щодо майбутнього ПЦ та завдань з цього приводу делегатів від Ізяславського повіту на церковному соборі, зокрема, сприяння її дерусифікації.

А. Річинським також написано нарис «Делегація Ізяславського земства в Центральній Раді». Ці матеріали опубліковано у числі 13–14. Його публікації «Замітки про українську мову», «Хроніки», «З'їзд учителів», «Малолюдний з'їзд духовенства», «Екстрене засідання Повітової медичної ради» знайшли місце у числі 16–18 за 10 червня 1918 р. У числі 19–20 А. Річинський подається як відповідальний редактор цього часопису. Заслуговує на увагу той факт, що цей номер вийшов майже повністю українською мовою. У ньому широко висвітлено події громадсько-культурного життя Ізяславського повіту. А. Річинський опублікував у номері матеріал «Душа народу», присвячений Т. Шевченку, промову, виголошену ним на випускному вечорі в Ізяславській гімназії [37, с. 92].

Часопис «Нова дорога» відіграв помітну роль у культурно-просвітньому житті Волині. Вісник, редактором якого був А. Річинський, в період Української революції став важливим інформаційним джерелом Ізяславського повіту. Він доносив до читача правдиву інформацію і у своїх публікаціях висвітлював події із державницьких українських інтересів, впливав на свідомість українців, щоб вони позбулися нав'язливого «малоросійства».

У березні 1918 р. в Ізяславі відбулися перші повітові демократичні збори, у яких взяли участь представники усіх станів населення і його національних верств. Будучи на той час головою Ізяславського повітового земства, у зборах взяв участь і А. Річинський. Збори підтримали

перетворення, започатковані ЦР, виступили за їх прискорення, особливо у сфері аграрній та культурній. Збори скерували делегацію від Заславщини у складі А. Річинського та С. Ткачука до ЦР, які мали низку зустрічей з вищими її посадовцями, переконувала їх у потребі більш глибоких і швидких реформ [24, с. 126]. Про результати роботи делегації опубліковано коментар А. Річинського у часописі «Нова дорога» під назвою «Делегація Ізяславського земства в Центральній Раді» [38, с. 1].

Буремний час вимагав розгортання українського шкільництва, формування нових педагогічних кадрів. ЦР відновила діяльність Всеукраїнської спілки вчителів, основними напрямками діяльності якої були: підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів, розгортання широкої мережі українських шкіл, розробка та видання науково-педагогічної літератури. Організація українських шкіл на Волині, передусім, стримувалася через відсутність кадрів. Більшість народних учителів слабо або зовсім не знали української мови та літератури, історії. Згідно із програмою Міністерства освіти УНР, в кожній губернії створювалися курси українознавства для народних учителів. На Волині такі курси діяли у м. Острозі на базі жіночої гімназії графині А. Блудової [13, с. 4].

А. Річинський, який входив до складу шкільного комітету Ізяславської повітової управи, виступив одним із засновників курсів, а також лектором на них з історії України. Курси, на яких Арсен Васильович читав лекції, збирали до 400 слухачів. Там він знайомиться з Ніною Прокопович, майбутньою другою дружиною. Вона з 1918 р. працювала у шкільному відділі Ізяславської управи, учителькою у приміському до Ізяслава, с. Васьківці [4, с. 79]. Світлину Н. Прокопович подано у дод. Ж.

В Ізяславі А. Річинського розгорнув діяльність в царині рідної культури. Він приймав активну участь в організації концертів, шкільних свят, вистав. Став справжнім ентузіастом громадського музичного життя. Його авторитет як ерудованого фахівця та освіченої людини невпинно зростає.

Користуючись нагодою, на курсах народних учителів А. Річинський створив аматорський учительський хор і дебютував з ним у ролі диригента [39, с.162].

20–22 квітня 1918 р. відбувся Заславський повітовий учительський з'їзд, учасником якого, як член шкільного комітету Ізяславської повітової управи, був і А. Річинський. З'їзд прийняв важливі для розвитку освіти резолюції. Серед них найважливішими стали рішення: негайно і повністю відновити скрізь початкову школу та українізувати її, відкинути партійність та політиканство, впроваджувати ідею української державності, ліквідувати багатоступеневість освіти тощо. З січня 1918 р., завдяки ухвалі земської управи, школи переходили на українську мову викладання, щоправда, у деяких місцях, напевно, тільки формально [24, с. 126]. «... Тепер, пориваючи зі спадщиною дореволюційних часів, пора припинити старе обмосковлення наших дітей, що призводило їх тільки до жорстокого рецидиву безграмотності і занепаду нашої національної культури» – було написано в одному із номерів часопису «Нова дорога» [40, с. 3]. Світлина працівників шкільного комітету Ізяславської повітової управи (1918 р.) подана у дод. К.

А. Річинський одночасно із лікарською працею, викладав гігієну в Ізяславській вищій початковій школі, будучи членом шкільного комітету Ізяславської повітової управи. Маючи безпосереднє відношення до шкільної освіти, він значну увагу приділяв проблемам, які назріли в тогочасній системі шкільного навчання. Він зауважував, що широкий загал в Україні остаточно не розуміє значення освіти і що «... інтелігентні верстви не помічають ненормального напрямку нашої школи», стверджуючи, що «... багато шкоди приносить в житті три принципові хиби нашої школи: занедбане виховання; непрактичність науки; ненаціональний вигляд школи», замість «... сухої, непотрібної довбні», маючи на увазі нецікавий виклад матеріалу, на перший план потрібно поставити виховання дитини [41, с. 126–127].

Він вважав, що слід приділити увагу індивідуальному вихованню, яке б враховувало темперамент, особливості, моральні й фізичні задатки дитини. Щодо необхідності пристосування учителя до індивідуальних рис характеру

школяра, то А. Річинський наголошував на тому, «... щоб наука мала вигляд не механічної виучки, а допомагала натуральному розвоєві дитини і кращих задатків дитячої душі», згадуючи думки з цього приводу Г. Сковороди, що «... учитель не єсть учитель, а тільки прислужник природи». Нехтування цього заповіту буде найголовнішою причиною морального каліцтва молодих поколінь [41, с. 126–127].

Одним із хибних напрямків шкільної освіти, на його думку, було використання «непрактичності науки». Йдеться про те, що навчання необхідно було пов'язати з практикою, «... має мати на меті дати змогу людині боротися за існування і підкорювати собі зовнішню природу». До сьогоднішнього дня, зазначав А. Річинський, «... школа набивала голови учням такими знаннями, котрі потім без жодної шкоди забувались, замінювались іншими, – тими, що їх диктує життя». Домінуючими у шкільній програмі мали б бути природничі й технічні науки з практичною складовою [41, с. 127].

Навчання, на думку А. Річинського, мало бути індивідуальним, практичним та національним. Практичний характер освіти вимагав, щоб вона була національною. Рідна мова в школі, зауважував він, не лише забезпечить необхідний рівень знань, але й прищепить їх до дитячої душі, заклавши міцну підвалину для майбутнього. На його думку, панування Московщини витіснило національну мову зі шкіл, громадських і урядових установ, і у цьому він вбачав злочинний характер царської Росії, що призвів її до катастрофи 1917 р. Вважав, що на поширення серед широкого загалу медичних знань український уряд мав звернути найпильнішу увагу. Він писав, що «... деякі земства завели по школах у себе навчання гігієни та першої допомоги по власному почину, треба подбати, щоб це мало не винятковий характер, а проводилось в широкім, загально-державнім масштабі» [41, с. 128–129].

А. Річинський, як медик і педагог, виступав категорично проти дочасної важкої фізичної праці дітей. Вважав, що для держави корисно, щоб

молодь зростала сильною та гартованою, а для цього продуктивними реформами слід покращити становище селянства та робітництва, щоб не виникало потреби «псувати здоров'я дітей посилаючи їх з 13 років важко працювати». Саме злидні і голод змушували батьків відправляти дітей на заробітки, а за відсутності батька старша дитина ставала годувальником сім'ї, що призводило до важкої фізичної праці. «Щоб нація була сильною потрібно провести на державному рівні відповідні реформи, які б покращили життя селян та робітників, і тоді відпаде потреба в передчасній важкій фізичній дитячій праці, яка в подальшому згубно впливає на здоров'я людини» [41, с. 129].

Працюючи учителем Ізяславської вищої початкової школи, викладаючи гігієну, А. Річинський зіткнувся із проблемою відсутності українського підручника. З метою виправлення ситуації, він розробив і подав до редакції часопису «Нова дорога» рукопис матеріалів лекцій з гігієни, які видано як підручник у двох частинах. Зазначену книгу видрукувано як додаток до номерів вісника Ізяславської повітової народної ради «Нова дорога», головним редактором якого був А. Річинський. У передмові до книги він зазначав, що «Коли мені довелося викладати гігієну в Ізяславській вищій початковій школі, то за браком відповідного підручника прийшлося давати дітям тільки конспекти лекцій котрий вони мусіли вдома переписувати. Звичайно, коли клас складається з кількох десятків учнів то такі умови навчання не можуть не гальмувати всієї справи, і я тоді ж прийшов до думки переробити, доповнити і видати свої лекції до загального ужитку. Отож я й передав для «Нової Дороги» ці лекції – майже не переробленими і навіть не звіреними по науковим джерелам, бо все це писалось по пам'яті, позаяк моя бібліотека нещасного 1915 р. вивезена була по той бік Дніпра» [41, с. 3–4].

Дійсно, в умовах Першої світової війни А. Річинський неодноразово змушений був евакуюватися. Під час першого переїзду 1915 р. в с. Василівці Петрівського повіту Саратовської губернії він із собою брав найцінніше, у тому числі бібліотеку. Пізніше, змушений був переїжджати у

с. Попівці Рильського повіту Курської губернії, с. Вечірки Пирятинського повіту Полтавської губернії, тому перевозити бібліотеку не завжди була можливість, вона була втрачена [19, с. 1].

А. Річинський усвідомлював, що розвиток українського шкільництва та підготовка нових педагогічних кадрів є недостатнім, що слід докластися і до розробки українських підручників. Він писав, що «Через довговічний національно-культурний гніт української літератури під час зміцнення нашого національно-визвольного руху вона опинилася в досить скрутнім стані – головним чином завдяки технічним труднощам, зв'язаним з інтенсивним постачанням для широкої людности українських підручників» [42, с. 3–4].

Будучи за фахом лікарем, він працював над матеріалами для підручника з гігієни, адаптувавши його до програми 7–8 класів гімназій, затвердженої Міністерством народної освіти у вересні 1906 р. Підручник з передмовою автора побачив світ в Ізяславі у двох частинах: першу надруковано у друкарні З. Трахтенберга у липні 1918 р., другу в друкарні П. Кирчика у серпні 1918 р. «Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоровля) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах», саме таку повну назву мала книга. У двох частинах підручника висвітлювалися важливі для життя та здоров'я теми, параграфи були змістовними і розкривали широкий зміст, містилися не лише теоретичний текст, але й наочність [42; 43]. Копії титульних сторінок підручників А. Річинського «Матерьяли до навчання гігієни (науки про здоровля) в середніх класах гімназій та в вищих початкових школах» і «Матерьяли до навчання гігієни (науки про здоровля)» подано у дод. Л–М.

Як стверджував А. Річинський, матеріали до підручника він писав з пам'яті, на підставі знань, отриманих у медичному університеті, працюючи практикуючим лікарем. Він писав, що «Сподіваюсь, що моя книжечка буде корисною не тільки для школярів, а й для тих темних, глухих закутків мого рідного краю, де ще так міцно затримуються всякі забобони... де народ

поняття не має як боротися від епідемії, і як взагалі доглядати за своїм здоров'ям, за своїм найдорожчим багатством» [42, с. 2].

У подальшому, А. Річинський об'єднав дві частини матеріалів з гігієни і перевидав одним підручником. Як зазначав автор у передмові до підручника, що видання книги було затримане на пів року і це дало йому змогу внести правки, додати новий матеріал. Початкові матеріали були настільки змістовно впорядковані й вдосконалені, що було підготовлено загальний біологічний «Курс гігієни». У зв'язку із технічними труднощами, ілюстрацій до цього видання додати не вдалося. Підручник видано у лютому 1919 р. накладом 700 примірників під назвою «Курс гігієни (науки про здоров'я)», адаптований до програми VII–VIII класів гімназій, ухваленої Міністерством народної освіти 18 вересня 1906 р., як додаток до «Нової дороги» вісника Ізяславської повітової народної ради. Підручник був досить ґрунтовним – 379 сторінок, він об'єднував першу частину, яка складалася із тринадцяти параграфів обсягом 151 стор., другу із сімнадцяти параграфів на 228 стор. [41; 44, с. 287]. Копія титульної сторінки та зміст підручника «Курс гігієни (науки про здоров'я)» подано у дод. Н.

У цьому підручнику, на відміну від виданих матеріалів для навчання гігієни, наведено багато цитат та покликів на різні джерела, окрім теорії містяться таблиці, статистичні та порівняльні дані. Передмову підручника автор завершив такими словами «Вірю також, що національна українська ідея не вмере, а розцвітатиме з новою силою, і в цій величній симфонії нашого відродження і моя маленька праця не лишиться неплодю» [41, с. 2].

Отже, формування А. Річинського як особистості, громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча відбулося в українському середовищі Волині з глибокими духовними і християнськими традиціями. Визначальний вплив на становлення його світоглядних орієнтирів мало родинне виховання. Батько-диякон, згодом священник і мати, дочка протоієрея, прищепили синові духовні й національні цінності, які стали фундаментальними у його подальшому житті.

Освіту він здобував у навчальних закладах Кременця, Житомира та Києва, у яких, незважаючи на русифікацію, зберігалися елементи української культурної традиції, зароджувався потяг до її відродження. Свідченням останнього була його участь в діяльності українського таємного гуртка, заснованого «Товариством дослідників Волині», до складу якого входили студенти Волинської духовної семінарії.

Саме завдяки Українській національній революції на Волині розпочалося національне відродження: відбулася українізація суспільного й культурного життя, з'явилися школи з українською мовою викладання, україномовні видання, українська мова стала мовою державних структур. А. Річинський активно включився в цей процес. Початок громадсько-політичної, культурно-просвітньої і фахової праці пов'язаний із участю в студентському русі, зацікавлення історією України, сприяли формуванню А. Річинського як національно свідомого й активного громадсько-політичного і культурно-просвітницького діяча, прихильника ЦР, який намагався реалізувати на місцях поставлені нею завдання.

Список використаних джерел до другого розділу

1. Чернихівський Г. Портрети пером: статті, есе, рецензії. Кременець-Тернопіль: ВАТ«Папірус», 2001. 305 с.
2. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник. Від найдавніших часів до 1914 року) / Ін-т дослідів Волині. Вінніпег: Вид-во т-ва Волинь, Т. II. 1986. 579 с.
3. Льїн О. Особиста справа Василя Річинського у Брестському обласному архіві // Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки: матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячених 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні: науковий збірник / за ред. А. Колодного та П. Мазура. Тернопіль: Тернограф, 2017. С. 31–35.

4. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 173 с.
5. Назначение В. Ричинського на должность настоятеля филиальной церкви в с. Грива Каширского уезда // ГАБО. Ф.1 («Полеское воеводское управление (ПВУ), г. Брест»). Оп. 11. Д. 1711. 9 л.
6. Кульчинський Ф. Дещо з життя Волинського духовенства в першій чверті ХХ століття. Спогади // Український православний календар на 1965 рік. Саут Банд Брук, Нью-Джерсі, 1965. С. 111–117.
7. Гудима А. М. Харизма Арсена Ричинського. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с.
8. Кралюк П. «Волинські Афіни» на Кременеччині // Дзеркало тижня. 24–30 грудня 2005. С. 3.
9. Кралюк П. Невідомий Арсен Ричинський // День. 12 червня 2007. С.6–7.
10. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х–ХХ ст. Луцьк: Медіа, 2002. 280 с.
11. Кременець. Карта історико-культурної спадщини. 2020. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/kremenets-karta-storiko-kulturno-spadshchini/> (дата звернення) (дата звернення: 06.08.2020 р.).
12. Костриця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. «Просвіта» в Житомирі: сторінки історії // Українська національна ідея: історія і сучасність: науковий збірник / Відп. редактор М. Ю. Костриця. Житомир: Журфонд, 1997. С. 21–23.
13. Михальчук Л. Життя А. Ричинського – зразок самовідданого служіння українському народу // Арсен Ричинський – ідеолог Українського православ'я: (збірник наукових праць). Київ-Тернопіль-Кременець. 1998. С. 3–8.
14. Ричинський А. До щастя, слави і свободи (редакторська підготовка П. Мазура та А. Гудими) // Матеріали VIII Міжнародних Ричинських читань. Київ-Кременець, 2012. С. 221–260.

15. Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до редакції «УЗЕ» // ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові»). Оп. 1. Спр. 704/п.12. 5 арк.
16. Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 3. XVIII–XX ст. Репр. відтворення вид. 1955 р. К.: 1998. 360 с.
17. Копія 1931 р. нотаріально завірена в Луцьку виписки 1915 року із метричної книги Архангело-Михайлівської церкви м. Шепетівка Ізяславського повіту про укладання шлюбу А. Річинським: [рукопис] // ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15145, КВ-67622.
18. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. XX ст. Ч. 2. Репр. відтворення вид. 1966 р. К.: Либідь, 1998. 415 с.
19. Річинський А. Автобіографія. 1954 р.: [рукопис] // ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15143, КВ-67620.
20. Посвідчення Ізяславської повітої земської управи Волинської губернії № 2345 земського лікаря Хролинської лікарської дільниці А. Річинського // ВКМ: 1 стор., мова рос.; КДФ-15139, КВ-67616.
21. Копія 1939 р. нотаріально завірена в Володимирі-Волинському диплому № 405 від 20 вересня 1918 року А. Річинського [рукопис] // ВКМ: 1 стор., мова рос.; КДФ-15140, КВ-67617.
22. Агапій О. Історія становлення Ізяславської центральної районної лікарні // Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки: матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячених 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні: науковий збірник / за ред. А. Колодного та П. Мазура. Тернопіль: Тернограф, 2017. С. 14–17.
23. Копія 1931 р. нотаріально завірена в Луцьку виписки посвідчення Ізяславської повітової Народної управи на Волині № 2020 участкового лікаря А. Річинського [рукопис] // ВКМ: КДФ-15136, КВ-67613. 2 с.

24. Кукуріка Я. Заславщина в національно-визвольних змаганнях 1917–1922 років // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Ізяслав-Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. С.123–131.
25. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. К.: Генеза, 2000. 360 с.
26. Історія державності України: експериментальний підручник / За заг. ред. Бандурки О. М., Ярмиша О. Н. кол. авторів: В. А. Греченко, О. А. Гавриленко, М. М. Столбуненко. та ін. Х.: ТОВ «Одісей», 2004. 608 с.
27. Україна в XX столітті (1900–2000): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін. К.: Вища шк., 2000. 351 с.
28. Крамар Ю. В. Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української революції 1917–1921 рр. // Волинські історичні записки: зб. наук. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2010. Т. 5. С. 71–76.
29. Самара С. Ізяслав Волинський. Історичний нарис // Зоря Надгориння. 28 листопада 1996. С. 3.
30. Сабадаш І. 1918 рік на Красилівщині // Українська революція 1917–1920 рр. на Хмельниччині: Матеріали обл. молодіжної науково-практичної конференції. Хмельницький-Красилів, 1998. С. 47–51.
31. Бойко О. Українська Партія Соціалістів-Федералістів (УПСФ) / Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_UPSF_p (дата звернення: 10.01.2020 р.).
32. Зенич І. Організація виборів до всеросійських установчих зборів на Волині в 1917 р. // Краєзнавство. 2014. № 1. С. 163–171.

33. Українська Партія Соціалістів-Федералістів Волинська Окружна Рада виставила список № 7 // Нова рада. 7 листопада 1917. С. 1.
34. Українська Партія Соціалістів-Федералістів Волинська Окружна Рада виставила список № 7 // Нова рада. 9 листопада 1917. С. 1.
35. Гуцаленко Т. Річинський Арсен / Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. Львів, 1994. Вип. I. С. 157–159.
36. Мир і об'єднання України // Нова дорога. 10 березня 1918. С. 1.
37. Дем'янчук Г. Ізяславський вісник «Нова дорога» // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. С. 91–93.
38. Річинський А. Делегація Ізяславського земства в Центральній Раді // Нова дорога. 1918. Ч. 13–14. С. 1.
39. Шиманський П. Музична культура Волині I половини ХХ ст.: Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа», 2005. 170 с.
40. Річинський А. З'їзд учителів // Нова дорога. 10 березня 1918. С. 3.
41. Річинський А. Курс гігієни: (науки про здоров'я) Пристосований до програми VII–VIII класів гімназій ухваленого Мін. Нар. Освіти 18 вересня 1906 року [З передм. авт.]. Ізяславль на Волині: 1919. 379 с.
42. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах: 3 мал.: [у 2 ч.]. Ізяславль на Волині: 1918. Ч.1. 1918. 151 с.
43. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах: 3 мал.: [у 2 ч.]. Ізяславль на Волині: 1918. Ч. 2. 1918. 228 с.
44. Ільїн О., Мазур П. Нариси історії Береза-Картуського концтабору (липень 1934 – вересень 1939). Тернопіль: Терно-граф, 2019. 639 с.
45. Кравчук О. Формування Арсена Річинського як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча (початок ХХ ст. – 1920-ті рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені

В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Том 31(70). № 4. С. 36–45.

46. Мазур П. Музей Арсена Річинського // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства імені Шевченка. Музеї Тернопільщини: присвяч. 140-річчю НТШ і 100-літньому ювілею Тернопільського обласного краєзнавчого музею / редкол.: Б. Андрушків, У. Безпалько, Н. Білик та ін. Тернопіль: Терно-граф, 2013. С. 282–299.
47. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд.: А. Колодний, О. Саган: Вид. 3-є вид. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. 448 с.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА

3.1. Вплив на процеси українізації в церковному житті

У міжвоєнний період в українській православній громаді Польщі розгорнувся національний церковний рух, скерований на демократизацію й українізацію релігійного життя, утвердження в ньому засад соборноправності. Центром цього руху стала Волинь, а одним із найактивніших лідерів – А. Річинський, прихильник автокефалії та українізації ПЦ на Волині. Цій проблемі він надавав важливого значення, про що свідчить зміст автобіографії, написаної ним для редакції УЗЕ у 1932 р. У ній Арсен Васильович зазначав, що «Громадська праця присвячена була переважно українському церковно-національному рухові. Внаслідок репресій церковної і цивільної влади цей рух нині дещо притих, але і зараз на Волині ще залишається біля 45–50 єпархій, які твердо держаться української мови богослужіння й служать прикладом для інших. Смію думати, що в процесі нашого національного самоусвідомлення українізація Церкви відіграла би дуже поважну роль, – не сумніваюся, що при першій нагоді цей рух прокинеться з новою силою, лише без старих помилок» [1, арк. 3].

Польська дослідниця М. Папієжинська-Турек зазначала, що церковний рух на Волині у ПЦ «... сформувався з історичного досвіду, котрий, з одного боку, відчував на собі русифікаційний та асиміляційний впливи цієї церкви, з другого – наслідки багато столітнього сусідства з усім польським і католицьким. Виріс рух цей через відродження суспільної свідомості із потреби пошуку національної ідентичності українців» [2, s. 206].

Потреба українізації церковного життя обґрунтовувалася на Волинському єпархіальному зібранні духовенства і мирян, яке відбулося у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р. Активна позиція українських делегатів стала несподіванкою для проросійських клерикальних сил, які не змогли нічого

протиставити ініціативності українців [3, с. 16]. З'їзд у Почаєві в ухвалах висловився за видання українською мовою книжок, у котрих роз'яснювалася б Священна історія Старого і Нового Заповіту. Волинські єпархіальні збори ухвалили радикальну резолюцію «Про українізацію Служби Божої», у якій зазначалося, що «Жива віра вимагає й живої мови в молитвах і в Службі Божій, через те треба перейти від церковнослов'янської мови до народної, живої мови української. Але перехід той має відбуватись ступнево, в міру того, як будуть перекладатися й ухвалюватися авторитетною церковною владою потрібні богослужбові книги. До Служби Божої на церковнослов'янській мові з вимовою українською приступити негайно» [4, арк. 7].

Також прийнято низку інших постанов, у яких визначалися основні вимоги національного церковного руху: видання єпархіального часопису і ведення діловодства українською мовою, відновлення діяльності парафій та монастирів, створення при них органів церковного самоврядування, відродження Луцької єпископської кафедри [4, арк. 3–5]. На з'їзді вперше ухвалено рішення повертатися до звичаїв та обрядів Української Церкви [5, с. 360].

Однак у ставленні до проблеми українізації Церкви були не лише прихильники, але й противники. Значна частина ієрархів займала проросійські позиції, а польська влада, яка спочатку протистояла русифікації Церкви, намагалася полонізувати українські православні громади. Саме в цей час центром українського церковного руху стає Володимир-Волинський. Для українців Волині це була можливість за допомогою церковної організації протистояти денаціоналізації. Попередниками та однодумцями А. Річинського у питаннях українізації Церкви були й інші українські патріоти. Зокрема о. Никанор Абрамович і настоятель Володимирського собору Петро Табінський та протоієрей Арсен Бордюговський. Ними засноване Духовне правління – консисторію, яке фактично здійснювало управління Церквою замість єпископа, проводило її українізацію. Така

ситуація не подобалася митрополитам, спочатку Георгію, пізніше Діонісію, які розпочали, під тиском російського єпископату, боротьбу з українськими «розкольниками». Власне це й стало причиною того, що національний церковний рух у Західній Волині, очолюваний А. Річинським, перейшов в опозицію до церковної влади та політики польського режиму [6, с. 95].

Він у серпні 1922 р. особисто звертався до сенатора М. Черкавського та Українського сеймового клубу з проханням надати допомогу в протистоянні з митрополитом Георгієм. Однак українські парламентарі допомоги не надали, протистояння завершилося ліквідацією Духовного правління у Володимирі-Волинському [7, арк. 3–5].

Важливим поступом у питанні українізації церковного життя, стала постанова Синоду від 3 вересня 1924 р. як продовження постанови від 16 червня 1922 р. У ній містилися наступні ухвали: використовувати українську, білоруську, польську та чеську мови у богослужіннях, у тих богослужбових чинах, текст яких схвалено вищою церковною владою, і у тих парафіях, де того захочуть парафіяни; благословити духовенству митрополії зміцнити виголошування церковних проповідей мовою місцевого православного населення; дозволити духовенству виголошувати проповіді у церквах рідною мовою місцевого населення; у школах, де є православні законовчителі, рекомендувати їм навчання Закону Божого українською мовою, рідною для дітей; в духовних школах зміцнити практику читання й вивчення Слова Божого й молитов, також складання та виголошування проповідей рідною мовою учнів [8, с. 7–8].

Доречно зауважити, що продовженням зазначеної постанови була ухвала Синоду православної митрополії у Польщі від 12 лютого 1925 р про бажаність викладання Закону Божого у школах найбільш зрозумілою мовою [9, арк. 9]. Прийняття якої мотивувало діяти представників національного церковного руху в тому числі й А. Річинського, вимагати впровадження її у життя.

З 1924 р. діяльність А. Річинського та прихильників ідеї українізації Церкви значно активізувалася. Як зазначено у донесенні Волинського єпархіального місіонерсько-законовчительського комітету на ім'я митрополита Діонісія, відкриту діяльність за українізацію Церкви А. Річинський розпочав з листопада 1924 р., в день урочистого вшанування пам'яті І. Котляревського у Володимирському Свято-Успенському соборному храмі, організувавши проти новопризначеного настоятеля собору Н. Данилевича акцію протесту. Настоятель цього храму не був прихильником українізації Служби Божої, тому парафіяни на чолі із А. Річинським та отцем П. Табінським не визнали його призначення [10, арк. 2].

Восени 1924 р. при «Просвіті» у Володимирі-Волинському організовано церковну раду із шести осіб, членом якої був і А. Річинський. Рада поставила за мету провадити українізацію богослужінь. Членами церковної ради в окрузі розіслано відозви щодо необхідності українізації богослужінь [11, с. 22]. 7 грудня 1924 р. А. Річинський та активісти місцевої «Просвіти» організували і провели значну роботу зі збору підписів під петицією до митрополита Діонісія щодо українізації богослужінь у Володимир-Волинському соборі. А. Річинський відкрито закликав владу припинити будь-які контакти з Московським Патріархатом. Зрештою прибічники ідеї українізації Церкви зібрали близько 690 підписів із вимогою чергувати українські богослужіння із церковнослов'янськими у соборному храмі Володимира-Волинського, а також відправляти в ньому богослужіння українською мовою у дні, «які стали історичними для долі народу і в які побажає святкувати парафія». Це прохання надіслали митрополитові Діонісію [12, с. 7–8].

Під тиском громадськості, наприкінці 1924 р. питання українізації богослужінь у православному соборі Володимира-Волинського довелося вирішувати митрополиту Діонісію. Вивчивши матеріали, пояснення настоятеля о. Н. Данилевича та соборного священника П. Табінського, 20 грудня 1924 р. визначено порядок богослужінь, за яким

церковнослов'янській мові віддавалася першочерговість, тому перша літургія о 8 год. ранку відправлялася церковнослов'янською, а друга о 10 год. – українською мовами. Проповіді в обох випадках священники мали виголошувати українською [13, арк. 11]. Митрополит Діонісій пішов на поступки, надав дозвіл проводити літургії українською мовою з тією умовою, щоб «... у всі недільні та святкові дні звершувалося з однаковою урочистістю дві літургії: рання – церковнослов'янською та пізня – українською мовами» [14, с. 14].

Впровадження богослужінь українською мовою було першою і важливою перемогою на шляху розбудови Української Церкви. Використання на Волині богослужіння українською мовою позитивно впливало на свідомість віруючих, надавало їй національного змісту. Завдяки невтомній праці А. Річинського та його однодумців, всупереч спротиву проросійського духовенства, у Володимир-Волинському соборі вперше запровадили почергові відправи українською і церковнослов'янською мовами. Зрештою, така ситуація не задовольняла А. Річинського та прихожан собору, адже ранішню церковнослов'янську відправу відвідували декілька міщан і колишніх російських чиновників, які разом із членами своїх родин нараховували близько тридцяти осіб. У більшості своїй Володимирівська парафія складалася із українських селян із передмість та українського міського населення. Для остаточного розв'язання питання, щодо мови богослужінь, А. Річинський скерував до митрополита Діонісія прохання від 8 серпня 1926 р., у якому йшлося про те, що проти запровадження української мови у богослужінні виступає гурток «Прихильників слав'янського богослуження» і троє уповноважених цієї групи, які презентують усього 29 осіб. З метою вирішення проблеми, він пропонував надати прихильникам богослужінь церковнослов'янською мовою Миколаївську церкву і не втручатися у справи іншої парафії, позаяк селянство передмість Федорівка, Лобачин, Шистів, Зарячча, Помороки, Поничів і Марцелівка та усе міське населення, яке відстоює богослужіння українською мовою, не може

вміститися в інших храмах Володимира-Волинського [15, арк. 31]. А. Річинський був переконаний в тому, що таке вирішення справи було б не лише справедливим, але й внесло б заспокоєння в церковне життя Володимира-Волинського.

Волинська духовна консисторія, вивчивши прохання парафіян і А. Річинського, заслухавши рапорт настоятеля Володимирського собору Полікарпа Сікорського, 27 серпнем 1926 р. задовольнила їх [16, арк. 15]. Митрополит Діонісій відповідною резолюцією благословив реалізувати зміни у Володимирському соборі, запропоновані А. Річинським та архимандритом Полікарпом. 1 листопада 1926 р. проведено засідання членів причету Володимир-Волинського собору. Архимандрит Полікарп доповів присутнім про налагодження й врегулювання стосунків у парафії у зв'язку з відправою служб Божих українською та церковнослов'янською мовами. Настоятель собору закликав членів причету, особливо священників, не відмовлятися служити в усіх випадках. Учасники засідання прийняли доповідь настоятеля до відома й виконання [17, арк. 32]. Таким чином, у Володимирівському соборі вперше почали відправляти усі служби українською мовою.

Після 1926 р. церковна політика рішуче змінюється, посилюється проросійська позиція і архієрейське самовладдя. Польські урядові кола, побоюючись наростання українського національного релігійного руху, почали підтримувати у ПЦ російські шовіністичні елементи. З православних храмів вилучаються україномовні богослужбові книжки, які замінюються російськими видання, в тому числі й календарі. Будь-які спроби українізації Церкви караються без суду, анафемою. Як повідомляла «Діло» «... Російська орієнтація духовної влади польським політикам, навіть санаційного забарвлення, не видається шкідливою, навпаки її широко толерують і навіть підтримують, аби тільки не допустити розвою соціальної свідомості серед автохтонного православного населення» [18, с. 1–2].

У такій ситуації А. Річинський та його однодумці вважали, що не слід бути осторонь загрозливих процесів, які відбувалися у Церкві, а потрібно діяти, продовжувати розпочату українізацію православ'я. Модель, яку намагалися реалізувати українські громадські та церковні діячі Західної Волині, полягала в тому, що Церква має бути за своїм національним характером українською, незалежною від держави, а її устрій – соборним, що гарантуватиме широку участь мирян в управлінні нею. Зокрема, А. Річинський вважав, що оскільки українці серед православного населення Другої Речі Посполитої становлять більшість, то вони повинні мати вирішальний голос під час ухвалення питань не лише в українських парафіях, але й у справах усїєї ПАПЦ [19, с. 263].

Незважаючи на постанови Синоду від 1924 р., які дозволяли використання української богослужбової мови, тиск проросійських кіл, ієрархії Церкви на парафіяльне духовенство не послабився. Зрештою, в більшості православних храмів й надалі використовувалася російська мова під час богослужіння, проповіді виголошувалися переважно російською, хоча більшість мирян були українцями. Посади парафіяльних настоятелів в основному посідали особи російського походження. Немало з цих священнослужителів, особливо тих, хто проживав у містах, були активістами російських організацій. Зрозуміло, що вони різко негативно ставилися до впровадження української мови у практику церковного життя. Саме ці ієреї гальмували українізацію Церкви, активно протидіяли її демократизації. Це свідчило про те, що на шляху українізації Церкви було багато перешкод. Вони усвідомлювалися А. Річинським та його однодумцями з метою українізації духовного і культурного життя православного населення [20, с. 39].

Незважаючи на перешкоди, діячі українського церковного руху не припиняли боротьби за надання ПЦ виразного національного характеру і наближення її до народу. Вони розсилали у різні державні й церковні

установи численні меморіали, відозви, заяви, відряджали делегації до митрополита Діонісія, органів влади у Варшаві [21, с. 596].

За підтримки А. Річинського православні парафіяни Володимира-Волинського написали звернення до Міністерства віросповідань і народної освіти від 4 серпня 1926 р. У ньому вони повідомляли про те, що «Честь Православної церкви, добробут громадян і інтереси польської держави вимагають термінового унормування і покращення ситуації. Вважаємо необхідним: 1. Оздоровити суспільне культурно-церковне життя шляхом персональних змін в керівництві Православної церкви і залучення до роботи української людності. Першим кроком у цьому повинно стати створення самостійної української єпархії на Волині і Поліссі з православним єпископом, єпископською курією і українським духовним шкільництвом. 2. Видати урядове розпорядження про те, що там, де православне населення бажає введення української мови як літературної, не повинно бути зі сторони цивільних властей жодних перешкод, ані явних, ані таємних. 3. Припинення всіляких переслідувань українських церковних діячів, забезпечити їм громадянські права і вільний розвиток Православної церкви в Польщі» [22].

Підписів під зверненням не було, однак волинський воєвода Олександр Дембський, в інформаційному листі до Міністерства віросповідань, писав, що одним із його авторів був А. Річинський [23]. Аналогічні вимоги висувала делегація православних волинян, яка в 1925 р. відвідувала митрополита Діонісія у Варшаві.

Певні елементи впорядкованості та централізації національного церковного руху зроблено на з'їзді українських культурно-освітніх організацій, проведеному 26 вересня 1926 р. у Рівному. У роботі якого приймали участь не лише представники організацій Волині а й учасники з Холмщини, Підляшшя, Галичини та Полісся. На ньому зібралося близько 300 делегатів. Були присутні депутати Сейму – Б. Козубський С. Хруцький, С. Козицький, М. Чучмай, сенатори М. Черкавський і О. Карпінський. На зібрання прибули представники «Рідної школи» О. Терлецький і Л. Ясінчук,

представник «Просвіти» зі Львова Р. Магала, представник «Рідної хати» із Холма, сенатор І. Пастернак, редактор часопису «Новий час» Д. Палій. У роботі з'їзду також приймав участь і А. Річинський. До складу президії входили голова – сенатор О. Карпінський, заступники голови – сенатор М. Черкавський, депутати Б. Козубський і С. Козицький, лікар А. Річинський, секретарі – А. Кентржинський і Н. Кібалюк [24, с. 5].

Одним із найголовніших питань, яке підтримала більшість учасників, було обговорення проблеми церковної діяльності, беручи до уваги, що Церква є чи не найважливішим складником національного культурного життя. А. Річинський виступив на зібранні із доповіддю, у якій висвітлив важливі проблеми церковного життя та релігійних питань на Волині. Саме завдяки А. Річинському, який добився включення до порядку денного питання про церковні справи, після обговорення його доповіді, з'їзді ухвалив низку вимог, а саме: 1) призначити українських єпископів у Володимирі-Волинському, Луцьку, Кременці; 2) реорганізувати та українізувати Духовну консисторію в Кременці; 3) надіслати духовенству розпорядження, щоб воно не поглиблювало розриву між Церквою та народом і задовольнило прохання парафій про українізацію богослужінь; 4) притягнути до духовного суду єпископа Поліського Олександра за постійне цькування українських священників, а звільнених прийняти на перші вільні вакансії Волинської єпархії; 5) заборонити поширення періодичних російських видань у парафіях і розпочати видавництво релігійної літератури українською мовою; 6) видати українські підручники для навчання релігії у середніх школах; 7) навчання майбутнього духовенства доручити українським педагогам; 8) змінити склад митрополичої комісії з перекладу богослужбових книг через її бездіяльність; 9) визнати опублікований Синодом «Статут канонічного устрою Польської автокефальної православної церкви» антиканонічним статутом, у якому не враховано постанов Крайового помісного собору, джерел канонічного права. З'їзд запропонував «... відкинути цей статут і виробити новий, який справді відповідав би вимогам і духові канонів» [25, с. 7].

З'їзд зобов'язував президію надіслати митрополитові Варшавському Діонісію меморіал, у якому застерігалася вища церковна влада з приводу не виконання ухвал щодо українізації Церкви. У документі зазначалося, що замість впорядкування церковних відносин, влада «... витрачає свої сили на затримання серед нашого народу російського Духа, тобто всього того, що насаджувалося і культивувалося російськими урядами з мотивів чисто політичних. Єдиний спосіб врятувати православну віру – це наблизити церкву до народу, а нарід до церкви» [26, с. 10].

З метою реалізації висунутих вимог, за наполяганням А. Річинського, як члена складу президії з'їзду, ухвалено: 1) у тих повітах, у яких не було легалізованих церковних братств, утворити повітові церковні комітети, як церковну секцію «Просвіти»; 2) доручити комітетові керівництво питанням українізації Церкви у своєму повіті; 3) встановити постійний зв'язок з іншими комітетами з метою створення Волинської церковної української ради, яка захищатиме Церкву, як одну із найважливіших виховних і освітніх основ українського народу [25, с. 6].

Натомість депутат С. Хруцький запропонував не приймати жодних радикальних рішень стосовно церковних питань, оскільки це досить складне завдання і воно потребувало додаткового часу для його опрацювання. Як референт церковних справ у Сеймі, він взяв на себе відповідальність перед українством і запевнив, що сприятиме позитивному вирішенню і отриманню бажаних результатів щодо цього питання. Окрім того, ухвалено делегувати депутата С. Хруцького до спеціальної комісії Сейму з метою реалізації резолюцій з'їзду [24, с. 10].

Для популяризації рішень з'їзду та консолідації українства стосовно українізації Церкви, А. Річинський опублікував низку матеріалів у часописі «На варті». Зокрема, у публікації йшлося про прийняті на з'їзді ухвали щодо реформування Церкви. Вважаємо, що публікаціями такого змісту А. Річинський намагався донести широкому загалу необхідність змін у церковному житті [26, с. 9]. На надісланий митрополитові Варшавському

Діонісію меморіал, який розглянули на сесії Синоду, церковні ієрархи не дали своєї відповіді. Аналогічне звернення громадські діячі надіслали волинському воєводі [25, с. 7]. Наміри А. Річинського підтримали українські політичні партії, які діяли на той час на Волині. Зокрема, Центральний комітет партії «Українського народного єднання» 18 березня 1927 р. надіслав меморіал Міністерству віросповідань і освіти, у якому вимагав позбавити Церкву російських впливів і провести її українізацію [27].

З'їзд представників українських культурно-освітніх організацій Волині у Рівному, в якому активну участь приймав А. Річинський, став першим організаційним кроком у впровадженні українізації ПАПЦ, підготовчим етапом для подальшого проведення Луцького церковного з'їзду в зв'язку зі зміною політики польської влади щодо українізації Церкви. І. Власовський з цього приводу писав, що «З приходом до влади маршала Пілсудського церковна політика польського уряду у відношенні до Православної церкви стала на шлях сприяння українському церковно-православному рухові в його боротьбі за визволення православ'я в Польщі від характеру й духу російськості» [3, с. 52].

У грудні 1926 р. А. Річинський, П. Доманицький та Є. Петриківський, від імені українського православного населення Волині, звернулися до міністра віросповідань і освіти з проханням дозволити проведення з'їзду представників православних українців на 7 квітня 1927 р. в Луцьку, пояснюючи його потребу занепадом Церкви через недбалість вищої церковної влади. У зверненні зазначалося, що в цьому винна церковна проросійська влада, яка «... залишила в занедбанні духовні потреби української православної людності» [28, арк. 4].

Питання проведення церковного з'їзду в Луцьку попередньо обговорювалося у Варшаві з Г. Юзевським та іншими впливовими особами, тому дозвіл на його проведення отримали. 18 січня 1927 р. Міністерство віросповідань і освіти повідомляло Міністерство внутрішніх справ про погодження проведення православного з'їзду [29, арк. 4]. Вважаємо, що в

основу національної політики пілсудчиків покладено програму державної асиміляції. Суть її полягала в тому, щоб через певні поступки добитися лояльного ставлення національних меншин до Польської держави. Тому польська влада погодилася підтримати національний церковний рух в обмін на політичну співпрацю.

На з'їзд планували запросити усе духовенство, яке в церковній практиці прийняло принцип української відправи богослужіння; по одному представникові від кожної українізованої парафії, або яка бореться за українізацію Церкви; двох делегатів братства з Луцька; чотирьох делегатів від українських культурних організацій повітового рівня і по одному представникові від українських часописів, які ведуть постійний розділ, присвячений церковному життю. У січні 1927 р. в газеті «Діло» опубліковано статтю «З церковного життя. Український церковний з'їзд на Волині», у якій подано заплановану програму з'їзду, що передбачала розгляд таких питань: сучасний стан релігійно-церковного життя українського народу в Польщі; задоволення релігійних потреб православного українського населення щодо богослужіння; навчання релігії в Церкві, школі та поза нею; релігійної преси; духовенства; канонічного внутрішнього устрою Церкви; церковного господарства; благодійних внесків. У статті повідомлялося українське громадянство, без різниці станів чи партій, поставитися уважно до цього питання, передбачати делегатів від кожної парафії, яка запровадила українську відправу церковних служб або яка бореться за українізацію Церкви, надсилати точні прізвища та адреси делегатів, а також готувати доповіді з питань церковного життя і надсилати їх А. Річинському у Володимир-Волинський, на адресу редакції журналу «На варті» [30, с. 4].

Отже, А. Річинському належить провідна роль в організації та проведенні церковного з'їзду в Луцьку. Світлину президії церковного з'їзду в Луцьку (1927 р.) подано у дод. П. Він та його однодумці вважали, що Церкву необхідно реформувати в національному дусі, не окремі парафії, а закласти основу для українізації усієї ПАПЦ. Саме цей з'їзд чітко окреслив напрямки

впровадження українізації та демократизації Церкви, скеровані на впорядкованість та централізацію національного церковного руху на Волині.

А. Річинський став провідним учасником цього зібрання, оскільки ним виголошено основні доповіді, які викликали жваву дискусію та найбільший інтерес його учасників. Делегати з'їзду обрали його головою Українського виконавчого церковного комітету, уповноваженого реалізовувати ухвали та резолюції й в разі потреби скликати з'їзд повторно. Проведення церковного з'їзду в Луцьку було однією із найвизначніших подій в національному церковному русі Волині. Діяльність А. Річинського, скерована на його організацію та проведення, засвідчила, що національний церковний рух мав адекватно відповідати на тогочасні виклики.

Таким чином, А. Річинський у міжвоєнний період органічно включився в український церковний рух в Західній Волині. Завдяки його цілеспрямованості й наполегливості там започатковано українізацію церковних відправ, проведено низку зібрань, нарад і з'їзд, які сприяли подальшій українізації ПАПЦ. Здійснення богослужіння українською мовою позитивно впливало на свідомість віруючих, надавало їй національного змісту. Рішучість і послідовність А. Річинського в боротьбі за права православних українців у Польській державі стали запорукою того, що він став авторитетною та провідною постаттю національного церковного руху в Західній Волині.

3.2. А. Річинський і церковна анафема

Упродовж міжвоєнного періоду ПАПЦ на Волині знаходилася у доволі складному становищі, незважаючи на те, що Вселенський Патріарх Григорій VII 13 листопада 1924 р. надав їй автокефалію і справи внутрішнього церковного життя православні могли вирішувати самостійно. Зокрема, українці які склали 70 % вірних Польщі отримали можливість для розвитку свого духовного життя, насправді польська влада постійно втручалася в церковне життя. Воно перебувало під цензурою Міністерства віросповідань та освіти, зазнавало тиску з боку Римо-Католицької Церкви [31, с. 299]. Ці події зумовили появу національного церковного руху в міжвоєнний період, скерованого на демократизацію та українізацію ПАПЦ, церковно-релігійного життя, визнання засад соборноправності, всенародного керування церковними справами.

Варто зауважити, що церковна влада, з одного боку, спершу пішла на поступки національному церковному русі, намагалася послабити значний ще з часів царату, російський вплив, з іншого – використовувала російську меншість для стримування української більшості. Така позиція церковного керівництва ПАПЦ зустріла опір з боку патріотичної української інтелігенції. Одним із організаторів руху за українізацію ПАПЦ був А. Річинський, який у 20-х рр. ХХ ст. розпочав змагання за її національне відродження, дотримання принципу соборноправності і використання у богослужіннях української мови.

Дії А. Річинського викликали реакцію польської влади і Синоду, який ухвалою за № 14 від 15 квітня 1929 р. відлучив його від Церкви і піддав тимчасовій анафемі. Цьому передував звіт від 7 березня поточного року «Про ворожу діяльність проживаючого в м. Володимирі лікаря Арсена Річинського проти Православної церкви в Польщі», поданий на розгляд митрополиту Діонісію Волинським єпархіальним місіонерсько-законовчительським

комітетом. У ньому наводилася низка «... шкідливих для Православної церкви в Польщі» вчинків лікаря А. Річинського. До речі, без жодних перевірок і з'ясування ситуації. Синод ухвалив, «... виходячи із вищеподаного без сумніву встановили цілу низку шкідливих для Православної церкви в Польщі і ворожих її законній ієрархії вчинків лікаря А. Річинського, метою яких є підірвати церковний мир і зруйнувати канонічний устрій і законну управу цієї церкви» та визначив – відлучити А. Річинського від Православної церкви і піддати анафемі. Постанова передбачала привселюдне оголошення її змісту в Свято-Успенському соборі Володимир-Волинського, сповіщення духовенства і вірних митрополії із заувагою, що воно здійснено у відповідності зі Словом Божим і церковними правилами [32, арк. 4–5]. Наказ про відлучення А. Річинського від Церкви подано у дод. Р.

Необхідно зауважити, що анафема у церковній практиці застосовувалася як найвища міра церковного покарання з тим, щоб оберігати вірних від осіб, які порушили церковні канони і цінності. Вона передбачала відлучення від Церкви єретиків, непокаянних грішників з оповіщенням довічного прокляття. Чого ж насправді домагався А. Річинський? Він прагнув українізації церковних богослужінь, того, щоб Волинську єпархію очолював єпископ, за походженням українець. Власне А. Річинський у автобіографії зазначав, що «... я розглядав український церковний рух, як один з етапів національного звільнення і зростання українського народу. Таким чином моя суспільна діяльність була направлена на благо українського народу. За цю діяльність польська влада вважала мене революціонером» [33, с. 2].

21 квітня 1929 р. у Свято-Успенському соборі Володимира-Волинського А. Річинському, протоієрей Георгій Боришкевич оголосив анафему. У день її оголошення церковні ієрархи, побоюючись протестів православних українців, заручилися посиленою охороною собору, усвідомлюючи, що така ухвала виходить за межі особистої справи А. Річинського і є подією громадського значення [34, с. 2]. Напевно цим можна пояснити те, що в офіційному друкованому органі Синоду

«Воскрестное чтение», згадану ухвалу оприлюднили лише 28 квітня 1929 р. [35, с. 263].

А. Річинський болісно сприйняв анафему, позаяк виховувався у сім'ї, де батько був псаломщиком, згодом священником, мати – дочкою протоієрея. Він навчався у Волинській духовній семінарії та був глибоко віруючою особою. Відлучення його від Церкви позбавляло права спільної молитви з парафіянами, участі у богослужіннях, права бути похороненим після смерті на православному кладовищі тощо. Окрім того, митрополит Діонісій застерігав віруючих від будь-яких релігійних контактів з особами, підданими анафемі, а духовні особи не мали права спілкуватися з ними приватно [32, арк. 7]. Обмеження ускладнили проведення А. Річинським активної церковної діяльності, діалогу та співпраці з митрополією й особисто митрополитом Діонісієм з приводу реформування ПАПЦ.

Є підстави вважати, що на митрополита Діонісія здійснювали тиск проросійські священнослужителі, заручившись підтримкою світської польської влади. Відлучення від Церкви і анафема мали на меті дискредитувати А. Річинського, провідника національного церковного руху на Волині, внести розбрат серед його однодумців та прихильників, призупинити його активну діяльність, скеровану на українізацію ПАПЦ [36, с. 125]. Загалом, це було проблемою і для Церкви, позаяк призводило до роз'єднання православних віруючих, дивним чином «співпало» із наступом католиків на ПАПЦ [37, с. 112]. Повідомлення духовенства Володимирської єпархії і благочинного міської округи Володимирського повіту про відлучення А. Річинського від Церкви подано у дод. С.

Синод на чолі із митрополитом Діонісієм не очікував такої бурхливої реакції української інтелігенції. Відлучення від А. Річинського від Церкви громадянство сприйняло рішуче й з осудом. Це призвело до опротестування синодального акту анафемі. Так, у квітні 1929 р. правники зацікавилися юридичною складовою анафемі і провели правовий аналіз ухвали. Їхній висновок свідчив про те, що постанова не має жодних правових підстав, тому

що наведені у ній порушені правила стосуються виключно духовних осіб. Накладання анафеми суперечило постанові російського Синоду № 557 від 20 листопада 1901 р., у якій йшлося про те, що вища міра церковної кари може бути застосована лише за «низпровержение догматов веры», чого А. Річинському навіть не висували. Це стало підставою оскарження анафеми зі зверненням до Царгородського Патріарха з проханням зняти з А. Річинського церковне покарання [38, с. 1].

Першим на захист А. Річинського став депутат Сейму І. Власовський, який спростував усі висунуті звинувачення. У «Відкритому листі посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія», опублікованому в часописі «Діло», йшлося про те, що А. Річинського відлучено від Церкви, «як провідника українського церковного руху Православної церкви в Польщі». Автор подав до відома широкого загалу факти з метою висвітлення того, як постанова ієрархів у Синоді суперечила моральним принципам, наголошуючи, що «... подібними актами не підіймається й не скріплюється авторитет церковної влади» [39, с. 2–3].

Окрім відкритого листа І. Власовського у пресі з'явилася низка публікацій, скерованих на захист А. Річинського. Так, у часописі «Діло», І. Кедрин, український політичний діяч і журналіст, на той час – кореспондент і пресовий референт Української парламентської репрезентації у Сеймі, опублікував у травні 1929 р. статті, у яких розкрив неправомірність відлучення від Церкви А. Річинського [34, с. 1–3; 38, с. 1]. У одній із них під назвою «Дальша історія анатеми на д-ра А. Річинського» автор висловлював подивування з того, що досі не з'явилося жодної заяви чи публікації від УЦК, який очолював А. Річинський, на захист свого керівника [38, с. 1].

Проблема відлучення А. Річинського від Церкви обговорювалася у листуванні між членами УЦК М. Черкавським та П. Артем'юком. М. Черкавський просив громадського діяча Полісся, на той час голову «Просвіти» у Бересті, прибути на термінову нараду, «щоб намітити й узгодити певну лінію поступовання в теперішній ситуації» [40, арк. 162].

Навесні 1929 р. проведено нараду УЦК, на якій ухвалено доручити викладачеві духовної семінарії, професору М. Кобрину, захистити А. Річинського з канонічно-церковних позицій. Професор М. Кобрин, на виправдання А. Річинського підготував змістовну працю «Про анафему на лікаря А. Річинського. Розгляд постанови священного Синоду з 15. IV. 1929 р.». У якій обґрунтовано довів безпідставність усіх звинувачень, висунутих А. Річинському. Доповідь на засіданні УЦК оголосив М. Черкавський. Зокрема, у ній йшлося про те, що А. Річинський домагався реалізації постанови Синоду від 3 вересня 1924 р. про вживання української мови у богослужіннях, що він є «... особа поміркована, консервативних поглядів, кращий син своєї церкви й свого народу, ревний оборонець православної віри та звичаїв церкви своїх батьків. Всі також знають, що він переконаний сторонник богослужіння народною мовою, в той же час ворог всякої анархії в справі «українізації богослужіння» і через те завжди стояв за те, щоб у богослужінні вживати тільки того тексту, який затверджено вищою церковною владою» [41, арк. 5–6].

На засіданні УЦК заслухали доповідь та ухвалили зазначену працю М. Кобрини видати друком і розповсюдити. На сторінках якої, у примітках А. Річинський зазначав, що переклад був «... здається, останнім рукописом покійного М. Черкавського» [41, арк. 51]. Згадану працю він передав на зберігання до бібліотеки НТШ.

З протестами проти анафемистів виступили не лише окремі особи, а й чимало парафій, зібрання української інтелігенції. Піднялася хвиля народного обурення. Ухвала Синоду, яка мала на меті налякати активістів національного церковного руху, викликала зворотну реакцію, на що не сподівалася митрополія. Одним з яскравих виразів загального обурення було зібрання у Варшаві української православної інтелігенції, яке відбулося 17 травня 1929 р. у помешканні Українського клубу. На цьому чисельному зібранні детально розглянуто постанову Синоду про відлучення від Церкви А. Річинського. Присутні одногolosно ухвалили «... признати постанову

Св. Синоду від 15 квітня 1929 р. про відлучення від Церкви та анафемування доктора Арсена Річинського нікого не зобов'язуючим актом». Українська громадськість оцінила цю акцію церковного керівництва як «... акт оборони старо-московських традицій» та «... запал національно-політичної боротьби проти українського церковного руху». Окрім того, на зібранні ухвалено «Повідомити про несправедливу постанову Святого Синоду до відома Константинопольського Вселенського Патріарха та всіх найвищих достойників Автокефальних Православних церков всього світу. Відписи ухвали представити Голові Ради Міністрів, Міністрові віросповідань і освіти Речі Посполитої Польської та Св. Синодові Православної церкви в Польщі, а рівно ж подати до відома лікареві Арсеніві Річинському з виразами глибокого співчуття та найвищої пошани». Відлучення від Церкви українська громадськість сприйняла як акт насильства у національно-політичній боротьбі проти українського церковного руху [42, с. 3].

Після усіх згадуваних опротестувань, члени митрополичої ради від світських представників українського громадянства, які належали до УЦК – М. Черкавський, І. Власовський, В. Соловій, С. Хруцький, письмово повідомили митрополита 24 червня 1929 р. Лист опубліковано у часописі «Діло» 17 липня 1929 р. Автори листа підкреслювали «... нечувану у відношенні Архіпастиря до своєї пастви нещирість і мінливість», що так помітна у відношенні митрополита до української церковної проблеми. Синодальний акт про відлучення від церкви доктора А. Річинського, який разом із авторами листа працював над «оздоровленням» церковної громади, робив неможливим подальше їх перебування в складі «радників» митрополита. Вони заявили, що приєднуються до протесту, щодо несправедливої анафемі до патріархів та предстоятелів інших православних автокефальних церков, і складають з себе повноваження членів митрополичої ради. «До того часу, – повідомляли вони, – доки справедливість не буде привернена, доки дух старозавітної помсти і наруги панує в чинах церковної влади, замість духу євангельської любові, вважаємо присутність нашу серед

Ваших дорадників зайвою. Голосу нашого Ви не послухаєте, Владико, як не слухали його досі» [43, с. 2–3]. Внаслідок відлучення А. Річинського від церкви з митрополичої ради вийшли представники українського світського громадянства, провідники українського церковного руху. З цього приводу А. Річинський у статті «Справи Православної церкви» в часописі «Діло» зазначав, що «... після кинення відомої анафеми, всі незалежники вийшли з Митрополичої ради й між митрополитом і українським громадянством зірвано всі мости» [44, с. 2].

Відомі українські діячі, зібрання інтелігенції у містах, в парафіях, оприлюднювали свою незгоду з синодальним рішенням і наполегливо вимагали не визнавати анафеми. Протести проти відлучення від Церкви А. Річинського надсилалися до митрополії, до голови ради міністрів, міністра віросповідань і освіти, Царгородського Патріарха. У протесті парафії Володимир-Волинського собору, до якої належав А. Річинський, 50 представників вимагали і їх анафемувати. Волинська парафія відмовила митрополитові Діонісію у послуху, про що повідомила уряд. Складено акт обвинувачень проти митрополита й вислано його до Царгородського Патріарха та патріархів православних церков з вимогою суду над ним. До закінчення суду парафія підпорядкувала себе під юрисдикцію київського автокефального митрополита [34, с. 2–3].

Не змирився з відлученням від Церкви та накладенням анафеми й власне А. Річинський. У часописі «Діло» 29 червня 1929 р. він опублікував статтю «Моя відповідь Св. Синодові Православної церкви в Польщі», у якій писав, що «Я волів би замість таких загальникових закидів почути конкретні факти, які стали підставою такою важного рішення, як анатема...». У ній автор подав критичний коментар щодо цієї наклепницької справи, навів низку аргументів, які заперечували його провини перед Церквою. Він зазначав, що українізація Церкви не означає заклик до повалення православної митрополії у Польщі, що це заклик до боротьби «... з тими духовними особами, які для побільшення свого впливу на парафіях купують

револьвери», це домагання окремого українського архієрея для Волинської єпархії. Він піддав критиці панування шовіністичного духу в середовищі церковної адміністрації, яка переслідувала проукраїнське налаштоване духовенство. Арсен Васильович звернувся до церковного суду із проханням перевірити відомості про порушення ним церковних канонів. Призначена для розслідування комісія повністю його виправдала, не виявивши жодних порушень [45, с. 3].

В подальшому А. Річинський 20 лютого 1930 р. подав Синодові ПАЦП декларацію, у якій зазначалося, що «Успішна оборона прав і майна Православної церкви, – особливо під час збільшеного натиску на неї з боку польського кліру, – можлива тільки спільними зусиллями нашого громадянства і церковної влади. Однак у багатьох випадках серед українського громадянства справа моєї анафемі стоїть на перешкоді до такого з'єднання наших оборонних церковно-народних сил; ...бажаючи по мірі сил і знання причинитися до зміцнення Церкви, яка в історії українського народу під Польщею була міцним заборолом проти його денаціоналізації, – прошу Св. Синод, по-батьківськи, минаючи дотеперішні незгоди, ухилити свою постанову з 15 квітня 1929 року ч. 14 і прилучити мене знову до громади вірних»[46, с. 3].

Синод 22 березня 1930 р. розглянув звернення А. Річинського і задовольнив її ухвалою такого змісту «Приймаючи до уваги, що д-р А. Річинський дуже близько приймає до серця сучасні скорботи Православної церкви в Польщі, хоче взяти посильну участь у загальній допомозі церковній ієрархії у справі оборони церкви від натиску римо-католицького кліру, доручити митрополитові Діонісію прийняти д-ра Арсена Річинського в лоно Св. Православної церкви, згідно з його проською» [46, с. 3].

Синод витлумачив звернення несправедливо відлученого як прохання «простити його попередні виступи», хоча у зверненні А. Річинського про таке «прощення» і близько не йшлося, він надалі твердо дотримувався своїх

принципів. Однак «примирення» А. Річинського з ієрархією Церкви не означало відступу від засадничих вимог та позицій чи припинення боротьби за українізацію та демократизацію ПАПЦ. Він залишився одним з найбільш радикально налаштованих діячів, прихильників її реформування. Однак віруючі ПАПЦ не були готові їх відстоювати. «Діло» з цього приводу повідомляло, що «... на жаль в цій ділянці (українізації) спостерігаємо цілковиту пасивність інтелігенції, яка тягне ще й досі ярмо психічної неволі» [47, с. 2].

А. Річинський у монографії «Проблеми української релігійної свідомості» писав: «Непідготовленість нашої інтелігенції разила очі, коли після анафеми, киненої на автора (Річинського), члени Українського церковного комітету, замість виразно і твердо зайняти самостійну – єдино достойну зрілої нації – позицію, задумувалися над тим, чи вони ще можуть «формально» раду радити вкупі зі своїм «виклятим» головою ... Навіть направляли автора «каятися» і врешті таки добилися анулювання тої анафеми – хоч і без «каяття», дорогою обостороннього компромісу» [48, с. 93–94].

Отже, А. Річинського піддали анафемі Синодом ПАПЦ не за порушення церковних канонів, а за активну діяльність, пов'язану з українізацією Церкви, протистояння впливу промосковському єпископату на релігійне життя православних українців. Ухвала Синоду, яка мала на меті призупинити, залякати активістів національного церковного руху, викликала зворотну реакцію, незгоду та неприйняття її широким загалом української інтелігенції. Накладення анафеми призвело до переосмислення подальшої боротьби А. Річинським. Активна позиція української інтелігенції неправомірності його відлучення від Церкви спричинила її скасування.

3.3. Роль в організації «Пласту»

А. Річинський активно займався організацією «Пласту», який виник у Львові в 1911 р., з 1922 р. поширився і на Волинь. Власне, мотиваційна складова у цій інституції зумовлювалася нагальною потребою в організації української молоді у протистоянні політиці польської влади на цих теренах. Однак «Пласт» у Західній Волині організаційно формувався як спортивний гурток при «Просвіті». Керівництво усім пластовим рухом здійснювала ВПК, якій від 1924 р. підпорядковувалися гуртки. Пластові гуртки, як центри культурного і фізичного виховання молоді, діяли у таких містах, як Рівне, Луцьк, Кременець, Остріг, Володимир-Волинський, Здолбунів, селах Тучин та Межиричі Волинського повіту. Рушійною силою для зародження скаутських ідей на території Волинського воєводства стало заснування першої пластової організації у м. Олександрія Рівненського повіту наприкінці 1922 р. Реєстрація «Пласту» в Олександрії стала поштовхом до створення інших пластових осередків у повітах Західної Волині [49, с. 4–5].

Засновник «Пласту» в Східній Галичині О. Тисовський прихильно ставився до ініціативи створення цієї організації на Волині. Він у «Листі-зверненні до братів-волиняків» зазначав, що «З правдивою радістю привітали ми звістку від вас, що на Волині, в поневоленій країні тьми і горя, гуртуються Вірли-Скоби. Ми горді, що ви у нашому Пласті шукаєте примірів і взорів для себе і бажаємо зі щирого серця послужити вам порадою і поміччю». Також у своєму листі-зверненні він закликав організаторів Пласту на Волині: «... не лише словами, а й ділами покажіть, що на ідеях українського Пласту вихована українська молодь справді покликана до цього, щоби розбитий, обезсилений, придавлений до землі український народ підняти з упадку, оживити і одним спільним шляхом повести до свободи, тоді все, що здорове і сильне стане під нашим стягом» [50, с. 45].

Основним завданням «Пласту» було виховати молоду еліту українського народу в усіх сферах суспільного життя – політиці, культурі, науці, економіці, фізичній культурі й спорті. Девізом пластунів була боротьба проти некультурності, безідейності морального збоченства. Тому «Пласт» стояв дещо окремо від інших організацій молоді, хоча робив посильний вплив на неї. Особливість «Пласту», на противагу українським «Соколам» і «Січам», які охоплювали молодь з 18 років, полягала у тому, щоб формувати особисті і соціальні ознаки характеру ще в дитячому і шкільному віці, що відповідало завданням формування здорових, елітарних сил нації [51, с. 148–149].

А. Річинський, активний громадсько-політичний і культурно-просвітній діяч, зацікавившись ідеями «Пласту» в Східній Галичині, доклав надзвичайних зусиль для популяризації серед молоді Волині та її батьків пластового способу життя. У Володимирі-Волинському міжвоєнний період він був організатором і керівником повітової управи пластунів. З метою виховання української молоді в українському націоналістичному дусі, А. Річинський у липні 1925 р. сформував два пластові курені у Володимирі-Волинському: чоловічий – ім. І. Франка та жіночий – ім. Лесі Українки. Вони об'єднали близько 50 осіб з Володимир-Волинського та його околиць [52, арк. 9].

Упродовж 1925–1926 рр. відбулося масове поширення пластового руху у Західній Волині, з'являються перші пластові товариства у Кременецькому, Володимирському, Луцькому і Ковельському повітах. Досить чисельна та міцна організація пластунів діяла у Володимирському повіті, створена 12 липня 1925 р. за ініціативи В. Остаповича, за активної підтримки А. Річинського. Коші полку ім. І. Франка знаходилися у таких селах повіту, як Силувичі, Заріччя, Новосілки, Литовеж, Острівок. Очолювала полк «курінна рада», керівником якої обрано А. Річинського. У 1927 р. курінь ім. І. Франка у Володимирського повіту нараховував близько 300 пластунів [53, с. 26; 54, с. 110].

Статут «Просвіти» передбачав право на створення спортивних організацій, тому від польської адміністрації вдалося отримати легальну реєстрацію «Пласту». В. Боровський у спогадах так писав про його легалізацію «... в усіх тоді вступив новий дух і почуття гідності. Ми вже не були сірою масою, а зорганізованою громадою» [55, с. 121].

ВПК у Львові призначила А. Річинського зв'язковим у Володимир-Волинському повіті. На цій посаді він залишався впродовж усього періоду легальної й підпільної роботи «Пласту» в повіті [51, с. 18].

При формування нового пластового гуртка, керівництво «Просвіти» зобов'язували заповнювати анкету. В ній необхідно було зазначити: де створено пластовий гурток, чи мав він власне помешкання, хто його очолював, скільки юнаків і юнок входило до його складу, якого віку, яким спортивним інвентарем володів гурток, яким фізичним вправам учасники приділяли більшу увагу, чи мали члени гуртка спортивний одяг одного зразка, чи сплачували членські внески і чи були пластуни членами «Просвіти».

У анкеті «Просвіти» у Володимирі-Волинському, надісланій повітовому старості від 9 грудня 1927 р. йшлося про те, що «... працю свою в напрямку фізичного та інтелектуального розвитку спортивна секція веде по пластовій методі, виложеної у підручнику «Життя в Пласті» О. Тисовського». ... Складок грошових члени не платять, а заробляють гроші при помічі аматорських вистав, улажуваних членами секції за дозволом староства. Члени секції яко малолітні, членами товариства «Просвіта» не числяться, але під доглядом члена «Просвіти» – керівника секції виховуються на будучих членів «Просвіти» [53, с. 27].

Пластуни відвідували загальні збори «Просвіти», приймали участь в обранні її керівних органів, виступали з гімнастичними номерами на вечорах, допомагали під час проведення просвітянських свят, збирали кошти на літературу для бібліотек, упорядковували могили, працювали на будівництві Народних домів тощо. Досить часто пластові квартири розташовувалися у

приміщеннях «Просвіти». Наприклад, пластуни з Володимира-Волинського займалися у спортивному залі товариства [53, с. 27]. Одним із основних напрямків діяльності пластунів Володимирського повіту була просвітня робота. Члени пластових гуртків проводили агітаційну і роз'яснювальну роботу серед сільського населення щодо міжнародної обстановки, становища українського народу під російським та польським гнітом. Значну увагу члени куреня ім. І. Франка приділяли розповсюдженню періодичних видань та спеціалізованої літератури, пластової преси серед населення, колективному читанню в оселях сільських жителів [54, с. 110].

Занурившись у пластове життя, А. Річинський продовжував наполегливо працювати в «Просвіті». Був постійним учасником різноманітних просвітянських свят, вечорів, мітингів та з'їздів. Арсен Васильович входив до складу президії з'їзду філій «Просвіти», який проходив у місті Рівне 26 вересня 1926 р. [56, с. 16; 57, арк. 1]. На якому вирішувалися питання організації та розвитку «Пласту» в Західній Волині. Обрано комісію у складі трьох осіб, серед яких був і А. Річинський, які мали безпосередньо контактувати із ВПК у Львові. Комісія мала сприяти співпраці «Пласту» Західної Волині з організацією Східної Галичини, запозичувати їх досвід [58, с. 79]. За ініціативи А. Річинського, з'їзд ухвалив об'єднати Волинську і Галицьку пластові області в одну під зверхністю ВПК у Львові [59, арк. 106].

Згідно із розпорядженням ВПК, у жовтні 1926 р., у Володимирі-Волинському пластове товариство створило 7-у Окружну пластову команду, очолювану А. Річинським. Діяльність якої поширювалася на усю північно-західну Волинь [60, арк. 58]. А. Річинський формував нові пластові осередки, слідкував за вчасним виконанням куренями і гуртками розпоряджень ВПК, референта Волині, організовував і проводив з пластовою молоддю піші й водні мандрівки визначними історичними місцями Володимир-Волинського повіту, до Почаєва, на козацькі могили під Берестечком [51, с. 19].

А. Річинський був талановитим педагогом-наставником. Він майстерно володів запитами молоді, відзначився вмінням знаходити підхід до різновікової молоді, здатністю зацікавити й заохотити, підготувати вихованців. Одночасно був вмілим ідеологом, який скеровував їх в русло національно-визвольних змагань. А. Річинський був постійним учасником пластових таборів у Карпатах і на Прикарпатті, виконуючи функції інструктора, обозного лікаря [61, арк. 66], часто входив до складу комісій пластових таборів [62, арк. 2]. У табори брав із собою старшу доньку Мирославу, яку змалечку виховував у пластовому дусі [61, арк. 32]. Світлина А. Річинського з дочкою Ярославою (1926 р.) подана у дод. Т.

Пластові табори, які із пластунами Володимирівського повіту відвідував А. Річинський, знаходилися в Карпатах, в урочищі «Підлюте» та «Сокол» (сьогодні – Рожнятівський район Івано-Франківської області – примітка авторині). Тут функціонували два пластових табори. Розвиток Підлютого тісно пов'язаний з історією греко-католицької митрополії, в урочищі знаходилася резиденція для літнього відпочинку митрополитів ГКЦ. Під час Першої світової війни її зруйнували гарматним вогнем російські війська. Митрополит А. Шептицький власним коштом відбудував будівлі. Найбільший стаціонарний пластовий табір, який розмістився в урочищі «Підлютому», біля с. Осмолода, розпочав функціонування з липня 1924 р. Це місце для пластового табору винаймав митрополит ГКЦ А. Шептицький. Також він подарував 5 га землі в урочищі «Сокол» на довічну власність «Товариству опіки над молоддю» у Львові – додавши ще зі своїх лісів і матеріал для будівництва будинків, щоб облаштувати літні пластові табори [63, с. 4].

На весні 1926 р. майстри, найняті митрополитом, і старші пластуни вибудували на «Соколі» чотири курені. Новозбудований табір новаків на назвали на честь А. Шептицького. Щорічно влітку відбувалися тут два або й три пластові табори. Посеред таборової площі на високій щоглі майорів національний прапор, вечорами горіли пластові ватри. Сотні пластового

юнацтва проходили тут вишкіл, набираючи сил і здоров'я, виховувалися національно і морально [64, с. 46]. Саме до «Підлютого та «Сокола» приїжджав у літні табори із волинською молоддю А. Річинський з метою вдосконалення та розвитку практичного пластування.

Організацію життя у пластовому таборі А. Річинський порівнював із устроєм Запорізької Січі, наголошуючи на тому, що «Табір – це вже наочний зразок пластової держави, що нагадує трохи Січ Запорізьку, й виглядає як мініатюра національної держави» [65, с. 234]. Це порівняння досить доречне, адже життя у «Пласті» ґрунтувалося на засадах рівності, демократії, самоуправління, а також фізичного, морального та патріотичного вдосконалення. Наставники формували в юнаків та дівчат вірність козацькому звичаю, рідній землі та українській ПЦ.

За місяць перебування у таборі, як розповідав А. Річинський, юнаки наповнювалися «... новою життєвою силою, лицарським завзяттям, готовністю до діла, хоч би серед бурі й небезпек. Тепер збираються дівчата – по ту ж таємну силу, якою всіх обдаровує Сокіл: їм має він вказати, якою має бути Мати – Українка, який вона повинна виростити молодняк, потрібний народові. Хто знає врешті, чи наша багатовікова недоля не залежала також від нашого жіноцтва, яке, ще зовсім непідготоване до своєї ролі, передавало дітям з матірних грудей отруйні соки рабської покори й лінощів, та змалечку вже присипляло здорові прояви ковання своєї долі... Пластова молодь, присвячуючи себе й життя своє назавжди Рідному Краєві, – прирікає – ширити красу по рідній землі, працювати для її щастя; обережно минати всілякі перешкоди – явні й скриті – на цім тернистім шляху; привчити себе до бистрого діяння – щоб в слушний час вивести стражденну Вітчину на сонячний шлях свободи» [65, с. 246–247].

А. Річинський у Володимирі-Волинському започаткував пластову бібліотеку. Основна література надходила зі Львова за сприяння ВПК [17, арк. 8]. Наприкінці 1929 р. бібліотеці нараховувала близько 200 різноманітних видань [52, арк. 5]. За підтримки А. Річинського місцеві

пластуни відкрили крамницю пластових товарів, яка стала досить популярною серед місцевого населення [67, арк. 1–2].

Для розвитку організації «Пласт» у Західній Волині важливу роль відігравали пластові зустрічі. На них приймалися важливі рішення, планувалася подальша робота, проводилися спортивні та культурно-просвітні заходи. Пластові зустрічі спільно із делегацією пластунів із Володимира-Волинського відвідував і А. Річинський. Про них залишив такий спогад «Злітається пласто́ве братство на стрічі, по котрих надовго зістають чарівні спомини, як по стрічі на Бубнищу 1925 р., або в Олександрії на Волині 1927 р. ...» [65, с. 251] У серпні 1925 р. в районі с. Бубнища, біля скель Олекси Довбуша, відбулася друга пластова зустріч, на якій були присутні 205 учасників зі східногалицьких міст, делегати із Закарпаття та Волині. Зокрема, у ній приймала участь пластова молодь з Рівненщини спільно із представниками повітової філії «Просвіти». До складу делегації з Волині входив А. Річинський. Від скель О. Довбуша загони пластунів та делегації вирушили на знамениту гору Маківку, на якій вшанували пам'ять і впорядкували могили січових стрільців. Тут майбутній Головнокомандувач Української Повстанської Армії Роман Шухевич та Іван Сенів на високій і дуже стрімкій скелі «Вежі» вивісили синьо-жовтий прапор [55, с. 121; 68, с.23]. Про цю зустріч А. Річинський залишив спогади у праці «До щастя, слави і свободи»

Вершиною пластової діяльності у Західній Волині була завершальна четверта загальна пластова зустріч, яка відбулася на «Стежках» (так називали прогалину в лісі – примітка авторині) біля м. Олександрія. 19–20 серпня 1927 р. зустрілися пластуни із Західної Волині й Східної Галичини. Саме А. Річинський був одним із тих, хто добивався дозволу від волинського воеводи В. Меха на проведення такої зустрічі в Олександрії [55, с. 121; 69, с. 3]. Зокрема, на зустріч прибули пластуни з Рівного, Клевая, Гощі, Луцька, Володимира, Почаєва, Кременця, Гориньграда. Загальна чисельність пластунів із Західної Волині і Східної Галичини сягала 2 тис. Вона стала

важливим етапом в процесі консолідації молоді Західної Волині і Східної Галичини, обміну досвідом роботи з піднесенням національної свідомості українства [70, с. 53].

Про зустріч пластунів у Олександрії, та про участь у ній А. Річинського згадував В. Боровський у спогадах «До історії українського Пласту на Волині». Він повідомляв, що «... З Володимира-Волинського з кількома пластунами прибув на цю зустріч доктор Арсен Річинський. До речі, він умів викликати та підтримати повний гумору настрої пластунів. Були на зустрічі теж пластуни з Луцька та з Почаєва. Ця пластова зустріч на Волині в 1927 р. випала чудово. Доктор Арсен Річинський зробив тоді багато знімок...» [55, с. 121]. Зроблені ним світлини друкувалися у пластовій пресі міжвоєнного періоду, а також друкувалися у брошурі, присвяченій «Пласту» – «До щастя, слави і свободи».

Під час святкового відкриття зустрічі ввечері 18 серпня 1927 р. при ватрі волинські пластуни привітали своїх ровесників зі Східної Галичини. З привітанням виступили старший пластун С. Семенюк та В. Остапович, сенатор І. Карпинський, верховний отаман С. Левицький. У програмі зустрічі були фізичні вправи, спортивні змагання, виступи пластунів Східної Галичини і Західної Волині, виконання народних пісень. Узгоджено план співпраці на майбутнє, вибрано нових зв'язкових – зі Східної Галичини – на Західну Волинь (професор П. Волинець) із Західної Волині – на Східну Галичину (Ф. Тижук) [70, с. 54].

За сприянням Рівненської Окружної Пластової команди, наступного дня 20 серпня в Олександрії відбулася спільна нарада провідників пластового руху [71, арк. 55]. Цей захід відомий, як перший з'їзд представників 7 і 8 куренів пластових округів. Він був проведений у читальні бібліотеки «Просвіти» в Олександрії. Головою з'їзду обрано верховного отамана, професора С. Левицького, секретарем – В. Боровського, який вів протокол зібрання. На з'їзді виступав А. Річинський, як очільник 7-го пластового куреня Володимир-Волинського, та С. Семенюк – 8-го пластового куреня.

Присутні заслухали звіти та обговорили стан пластового руху на Волині [72, арк. 1–2].

Під час роботи пластової зустрічі в Олександрії у серпні 1927 р. А. Річинський, як командант 7-ї Окружної пластової команди, розкрив перед громадськістю проблеми «гострої боротьби між українцями і москалями» та «низької поінформованості батьків у справах Пласту». Він також виступив ініціатором об'єднання Володимир-Волинської окружної пластової команди, що сприяло б налагодженню тісних зв'язків із віддаленими куренями та покращенню праці у них [51, с. 20].

До зазначеної пластової зустрічі польська влада поставилася негативно. Побачивши, що українська національна свідомість у Західній Волині зміцнюється і поширюється, польська влада вирішила зупинити поширення «Пласту» репресіями. Політичний тиск на пластовий рух влада розпочала з Рівненського повіту. Власне приводом для ліквідації «Пласту» в Західній Волині була ця зустріч. Волинський воєвода В. Мех у розпорядженні старости Рівненського повіту під грифом «таємно» від 8 грудня 1927 р. наказував ліквідувати усі секції організації до 10 січня 1928 р. Окрім того, він вимагав зібрати наступну інформацію: чи вівся реєстр членів, зазначався їх вік, чи були пластуни одночасно і членами «Просвіти», чи фіксувалася кореспонденція і з ким конкретно листувався «Пласт». З 23 липня 1928 р. польська влада повністю заборонила діяльність «Пласту» в Західній Волині. Цілком зрозуміло, що такі дії влади скеровувалися на асиміляцію українства, заборони діяльності спортивних гуртків і просвітніх товариств «з прив'язкою до галицького центру» [53, с. 27; 55, с.122; 73, с. 347].

Між українцями, які проживали в різних регіонах Польської держави, існували досить помітні відмінності у рівні національної свідомості, політичної й культурної активності. Галичина й Волинь опинилися у складі однієї держави – Речі Посполитої, колишній австро-російський державний кордон перетворився з територіального у політико-адміністративний. Доктрина «сокальського кордону» відігравала помітну роль в укладі

політичних стосунків у Галичині й на Волині упродовж усього міжвоєнного періоду [74, с. 259].

Існування «сокальського кордону» було результатом багатьох причин: релігійних, культурних, економічних й особливо політичних. Недопущення українського національного руху з Галичини на Волинь й забезпечення впливів тих угодівських українських угруповань, що підтримувалися польською адміністрацією, – це основне завдання, яке ставила влада, відмежовуючи північно-східні українські землі від галицьких воєводств [74, с. 262].

Пластові осередки змушені були перейти на підпільну форму роботи. Взимку 1929 р. ВПК розповсюдила звернення до усіх пластових осередків, у якому закликала зосередити свою роботу на поширенні преси серед українства, поповненні власної бібліотеки та бібліотеки «Просвіти», читанні творів з історії України і передачі одержаної інформації населенню, організації вечорів, вистав тощо [54, с. 111].

А. Річинський не міг змиритися із забороною діяльності «Пласту». Наслідком його зусиль після заборони у 1928 р. стало переведення організації на нелегальні методи роботи. Під його керівництвом у підпіллі працювало майже 300 юнаків і дівчат. У листопаді 1928 р. у Володимирі-Волинському діяли два пластові гуртки: юнаків під назвою «Орел», очолював його Василь Савич, та гурток юнок – «Олень», очільницею якого була Ольга Процюк [75, арк. 6]. За порадою команданта, пластуни збиралися під виглядом різних курсів, здебільшого сільської кооперації [61, арк. 1]. Під керівництвом А. Річинського, пластова молодь перед десятилітньою річницею визвольних боїв 1918–1919 рр. за Володимир-Волинський, восени 1928 р., упорядкувала братську могилу, у якій похоронено дванадцять стрільців й встановила дубового хреста з українським тризубом і написом: «Полягли за Рідний Край 1918–1928 Pro Patria mortuis». Над могилою кожної поминальниці відбувалася «вселенська» панахида за усіх полеглих за Українську державу [76, с. 16].

А. Річинський, незважаючи на заборону польської влади на діяльність «Пласту», намагався легалізувати пластові осередки, інтегруючи їх до інших українських товариств, однак судові органи не затверджували такі статuti [77, с. 227]. У грудні 1929 р. він був делегатом підпільних «Пласту» і «Просвіти» до Центрального комітету УНДО та інших керівних органів українських організацій у Львові [51, с. 21].

12 квітня 1930 р. відбувся Перший установчий з'їзд УПС, учасником якого був і А. Річинський. На цьому з'їзді його зараховано до складу 1-го куреня УПС ім. О. Тисовського. УПС був інтегральною частиною «Пласту», створений для тих пластунів, яким виповнився 31 рік і які мали бажання надалі пластувати. Членів УПС називали «пластуни сеніори». У серпні 1930 р. «дійсний сеніор» А. Річинський відвідав перший табір пластових сеніорів у Підлютому. Окрім виконання у таборі загальних таборових обов'язків, він прочитав курс санітарної служби [64, с. 97]. Світлину першого табору УПС в урочищі «Підлюте» (1930 р.) подано у дод. У. А. Річинський у 1930 р. був учасником табору на Соколі, входив до проводу даного табору. Світлину проводу табору на «Соколі» (1930 р.) подано у дод. Ф.

До «Пласту», який діяв у підпіллі, належали виключно сеніори і старші пластуни, які зберігали тісний зв'язок між собою і підпільною ВПК, розповсюджуючи заборонену літературу, займаючись підготовкою і проведенням акцій протесту, саботажу тощо [70, с. 54]. Перебуваючи у підпіллі, пластуни переходили до УВО, активно підтримували націоналістичне підпілля, А. Річинський стає довіреною особою ОУН у Володимирському повіті. Його за активну проукраїнську позицію арештовують і відправляють до концтабору в Березі Картузькій.

Таким чином, проаналізовано участь А. Річинського в організації «Пласту» в Західній Волині у міжвоєнний період. Досліджено його місце і роль у праці цієї організації. Наголошено на тому, що А. Річинський надавав важливого значення пластовому вихованню української молоді, вважав його необхідним для формування національної свідомості.

3.4. Членство у підпільних організаціях, арешти і заслання

Перші ознаки появи націоналістичного підпілля на Волині тогочасні польські джерела пов'язують з діяльністю «Пласту». Принаймні це стверджується у монографії «OUN na Wołyniu», виданій у Луцьку в травні 1935 р. суспільно-політичним відділом Волинського воєводського управління. Очевидно, подібне твердження ґрунтується на тому, що після заборони «Пласту» переважна більшість пластунів влилася у ряди ОУН. Органи польської влади заборонаю «Пласту» пояснюють зародження націоналістичного підпілля. У Володимир-Волинському повіті, перші прояви діяльності УВО зафіксовано у 1927 р. з часу припинення діяльності «Пласту» [78, s. 145].

Із заборонаю «Пласту» на Волині, пластуни розпочали проявляти активність в УВО. Пізніше вони включилися і в роботу ОУН. Виховання у «Пласті» стало важливим чинником успіху українського підпілля, його вихованці ставали керівниками крайових осередків ОУН. Участь пластунів в УВО та ОУН – наслідок наполегливої роботи пластових організацій під керівництвом досвідчених наставників, а також ідейного впливу зі Східної Галичини на формування свідомих патріотів за незалежну Україну. Пластуни відкривали банківські рахунки, на які надходили кошти для місцевих осередків УВО та ОУН. У відповідності до директив ОУН, молодь збирала кошти на «бойовий фонд УВО» і «фонд політв'язнів» [70, с. 54].

Значне занепокоєння в адміністрації Волинського воєводства викликали організаційне зміцнення ОУН та поширення її впливу на легальні організації. На рівні повіту ОУН поділялася на так звані «червону» й «синю» лінії. «Червона лінія» – усталена форма організації ОУН, а «синя лінія» – забезпечувала напівлегальну націоналістичну роботу серед мас, яку репрезентували спеціальні уповноважені, які керували роботою так званих «лекальників», осіб, які формально не перебували в ОУН, але були її

агентами впливу в легальних організаціях. У звітах суспільно-політичного відділу Волинського воєводського управління повідомлялося, що ОУН впливала на осередки таких легальних організацій, як «Союз українок», «Просвіта», «Відродження», студентське товариство «Основа», численні кооперативи, а також філії «Українбанку» в Луцьку та Володимирі-Волинському. Особливу увагу Волинське воєводське управління звертало на проникнення ОУН у філії «Союзу українок» та читальні «Просвіти», до яких горнулася освічена українська молодь [80, с. 59].

Після припинення діяльності «Пласту» А. Річинський наприкінці 1920-х рр. вступив до УВО, а згодом у 1932 році – до ОУН [82, л. 1]. Він активно вибудовував підпільну організаційну мережу. Він зосередив увагу на відборі кадрів із пластового середовища для УВО та ОУН. Збирав за дорученням крайових ексекутів цінну для націоналістів інформацію про стан роботи державних установ. Арсен Васильович був організатором та очільником акцій проти ліквідації «Просвіти» і діяльності пропольськи налаштованого українського товариства «Рідна хата». Через інформаторів отримував інформацію про можливі облави на членів нелегальної «Просвіти». Він субсидював довірених йому пластунів, у обов'язки яких входило виїжджати на місця і попереджати просвітян про небезпеку [51, с. 21]. А. Річинський організовував та керував акціями саботажу святкування Дня незалежності Другої Речі Посполитої [81, арк. 5].

Діяльність А. Річинського була під пильним наглядом польської поліції, за ним стежили. Воєводським відділом безпеки на А. Річинського з грудня 1932 р. заведено облікову картку, в якій фіксувалися усі його дії та контакти. З її змісту дізнаємося про те, що «Грудень 1932 р. Підозрюється у належності до ОУН. Підтримує контакти з доктором С. Полянським, Х. Озеровим, С. Чернишем, Ю. Бундою, І. Коханським, братами Процюками, О. Цинкаловським, В. Савичем, О. Комаревичем, Б. Пашкевичем, Ю. Хомою. Річинський разом із названими вкрай ворожо налаштований до Польської

держави і до всього польського. Річинський є моральним авторитетом для всіх національно свідомих українців» [82, л. 2].

Слідчим відділом поліції міста Береза Картузька надана А. Річинському така характеристика «Доктор Арсен Річинський є досвідченим націоналістичним діячем, відомим з 1928 року. Річинський є довіреною особою ОУН у Володимирському повіті. Як інтелігентний, енергійний член, зміг досягнути сильних впливів серед української громади не тільки на терені свого повіту, але й у Ковельському, Горохівському, та Луцькому повітах. Репрезентуючи націоналістичний напрям, став якби духовним керівником ОУН на теренах південних повітів Волині. Крім української господарсько-політичної діяльності, Річинський розпочав активно діяти на церковному терені, вносячи у середовище духівництва націоналістичні ідеї» [83, арк. 79].

У автобіографії А. Річинський заперечував те що він був членом підпільних організацій. Він зазначав, що «З вересня 1925 року по 1939 рік (при польській владі) працював вільнопрактикуючим лікарем у місті Володимир-Волинську і в цей час був членом українських громадських організацій – культурних «Просвіта», економічних «Український кооперативний банк» і церковних «Український церковний комітет». Ні в яких взагалі арміях і ні в яких озброєних підпільних організаціях я ніколи не брав участі...» [33, с. 2]. Слід зважати, на те, текст цієї автобіографії написано ним у 1954 р., коли він знаходився у безтерміновому засланні в КРСР, без права повернення на Батьківщину, з обов'язковою реєстрацією через кожні десять днів в органах міліції. Звичайно, що бажання отримати дозвіл на повернення в Україну змусило А. Річинського категорично заперечувати свою причетність до УВО та ОУН.

Встановити чисельний склад ОУН та дійсних її членів з абсолютною точністю надзвичайно складно, тому що організація діяла в умовах суворой конспірації і поліція могла оперувати лише даними про відомих їй членів. З іншого боку, органи поліції досить часто ототожнювали членів ОУН з членами інших українських політичних партій чи організацій. З цього

приводу, в одному із тогочасних документів, призначеному для команд державної поліції, наголошувалося, що коли хтось є діячем УНДО, то це не означало, що він обов'язково є членом ОУН [84, с. 142]. Аналізуючи і досліджуючи діяльність Арсена Васильовича, беручи до уваги власноруч написану ним автобіографію, можемо стверджувати, що з, одного боку, це легальний член ОУН, з іншого – агент впливу організації у легальних структурах.

В умовах дискримінаційної політики, яку упродовж 1920–1939 рр. відверто проводила Польська держава, антиалкогольна боротьба в Західній Україні стає одним із впливових чинників внутрішньої консолідації та солідарності українства, а також важливим аспектом польсько-українських відносин [85, с. 154]. Провідною силою антиалкогольної боротьби виступало «Відродження», засноване у 1909 р., але припинило свою роботу під час Першої світової війни. У вересні 1929 р. воно відновило свою діяльність у Львові. Львівське воєводство затвердило статут товариства, згідно з яким його діяльність поширювалася на усі українські землі [85, с. 120].

У 1933 р. праця «Відродження» розповсюджується і на Волинь. За посередництва Головної ради товариства у Львові й комітетів УНДО на Волині, у квітні 1933 р. виникла перша на Волині філія товариства у Луцьку, а до кінця року у Володимирі-Волинському, Берестечку, Вишгородку і Рівному. Зі Східної Галичини вони отримували необхідну літературу та інструктивні матеріали [85, с. 162]. А. Річинський долучився до організації та діяльності «Відродження», метою якого була боротьба проти вживання алкоголю. З облікової картки, заведеної відділом безпеки на А. Річинського дізнаємося, що він, у березні 1932 р., познайомився з Г. Масником, адвокатом І. Бартківом і його практикантом Ю. Савчаком, який прибув зі Східної Галичини, з якими підтримував тісні контакти стосовно організації та діяльності філії «Відродження» у Володимирі-Волинському [82, л. 4].

На Волині антиалкогольний рух також проводило і націоналістичне підпілля. У лютому 1933 р. крайова екзекутива ОУН видала наказ про

початок масового виступу проти державної горілчаної та тютюнової монополії на Волині. У березні-квітні поточного року зі Східної Галичини у Західну Волинь скеровано десятки агітаторів, які проводили організаційні зібрання з метою поширення «антимонопольної» акції. Органи безпеки Польщі реєстрували масове вербування українців в антиалкогольні гуртки «Відродження», які діяли на засадах суворої конспірації [85, с. 196]. У березні 1933 р. А. Річинський спільно із В. Савичем заснував у Володимирі-Волинську філію «Відродження» і був призначений її віце-президентом. Він із В. Савичем та І. Коханівським підтримували стосунки із колишнім членом правління «Відродження» у Володимирі-Волинському І. Матулко, якого підозрювали у приналежності до ОУН [79, арк. 12].

Вступ до «Відродження» був доволі відповідальним кроком, варто було публічно оголосити обітницю, у якій йшлося про те що «Вважаючи протиалкогольну ідею необхідною для піднесення духовного, фізичного, економічного і культурного розвитку, прирікаю і слово і честі даю, що не тільки сам не буду вживати алкогольних напیتків і по можливості буду здержуватись від куріння тютюну, але словом і ділом буду ширити між своїм оточенням протиалкогольну і протинікотинову ідею» [85, с. 159]. Окрім обов'язків, які накладалися із вступом в товариство, членство у ньому вимагало відповідальності і чітких моральних принципів. А. Річинський, як лікар, усвідомлював, якої шкоди завдає алкоголь та тютюн не лише здоров'ю окремої людини, але й в загальному для української нації.

Польська влада призупинила процес розгортання «Відродження» на Волині. Офіційно не зареєструвала жодної його філії, а з 13 фактично діючих гуртків товариства вдалося легалізувати лише один, завдяки безпосередньому зверненню до Міністерства внутрішніх справ. Ці дії влади були цілком безправним актом. Заборона діяльності осередків «Відродження» мотивувалася тим, що вони несуть загрозу громадському спокою і мають політичне підґрунтя [85, с. 162].

А. Річинський активно пропагував «Відродження», тому й потрапив під постійний нагляд польських органів. У його найближчому оточенні працювали таємні агенти поліції. Його прізвище в переліку активістів ОУН у Володимир-Волинському повіту, складеному воєводським відділом безпеки у 1934 р., було першим [78, с. 151].

Весною 1935 р. А. Річинського арештують і 11 травня відправляють до місця ізоляції, у відомий концтабір Березу Картузьку. З анкети особової справи в'язня концентраційного табору дізнаємося, що упродовж 12 травня – 25 липня Арсен Васильович був ізольований польською владою за активну громадську та політичну діяльність [82, л. 1–2]. Газета «Діло» на першій сторінці видання від 16 травня 1935 р. подала повідомлення про його арешт [86, с. 1]. Власне про ці події у спогадах писала його дочка Людмила. «Сидів він в Березі Картузькій. У Польщі це була страшна тюрма. Тато, як повернувся, не міг лягти на спину, але мамі про це не казав. Коли його арештували і попав він в Березу Картузьку, то написав мамі записку: «Ніно, рятуй мене!» Виручити тата мама змогла через 2,5 місяці. Правда, вона сказала польській владі, що Союз Українок організувала вона, а не Арсен Васильович» [87, с. 90–91]. Дружина Ніна, після арешту чоловіка, поїхала до Луцька на зустріч з начальником безпеки воєводства, де їй повідомили, що на Арсена Васильовича написав донос Петро Певний, очільник лояльного до польської влади «Волинського Українського Об'єднання». У приміщенні «Союзу українок» Володимира-Волинського здійснено обшук і знайдено під сходами листівки УВО. На той час польська влада визнавала підпільними організаціями УВО та Комуністичної партії Західної України. Як зазначала Ніна Річинська, «До нас можна було чіплятися з подібними заявами. Арсен Васильович, як член «Просвіти», був український автокефаліст» [88, с. 10].

А. Річинському польська влада висувала підозру участі в комуністичному русі. Газета «Діло» писала, що «... навіть в атмосфері волинського політичного режиму вивезення до Берези Картузької д-ра А. Річинського впало як грім у ясну погоду. Ніхто не міг зрозуміти причини

такого акту. Зі здивуванням передавали з уст до уст версію, начебто д-ра А. Річинського підозрювали в якимсь ближче неозначенім зв'язку з комуністичним рухом. Ще цікавішим було те, що цю версію видавали за міродатну, що йде з офіційних кругів. Адже не могло бути більше абсурдного закиду! Комунізм і національно-церковний світогляд д-ра А. Річинського це ж вогонь і вода, це речі діаметрально протилежні» [89, с. 6].

Ув'язнення в Березі Картузькій було жахливим і мало чим поступалося радянським таборам. Похресник А. Річинського, Ю. Паєвський, покликаючись на свідчення дружини Арсена Васильовича, писав, що «Перший раз його посадили туди в 1935 р. Не знаю, може це й не треба розповідати, але мені роз'яснила Ніна Павлівна, як та Береза Картузька для Річинського виглядала. Не було якогось спеціального суду, а просто – була постанова якогось там прокурора. На її основі людину садили на три місяці, але після трьох місяців могли знов продовжити ув'язнення ще на три, потім знов продовжити. Ніна Павлівна кинулась їздити тоді до воєводи Луцького. Там був пан Філіжинський, який мав зв'язки з ним. І вона тоді все ж визволила Арсена Васильовича, хоч три місяці він відсидів. Кажуть, що там були жахливі умови. Річинський за три місяці в Березі Картузькій схуд на 15 кг.» [90, с. 36].

У ГАБО збереглися 10 листів до А. Річинського від його дружини Ніни Павлівни, які вона щотижня писала чоловікові в ув'язненні. Два перших листи написані українською мовою, інші польською, так вимагала адміністрація табору для того, щоб контролювати листування. З якого довідуємося, що Ніна Павлівна просить чоловіка надіслати «Уповноваження», щоб у неї була змога «робити якісь кроки в твоїй справі» [82, л. 23]. У кожному листі проявляється турбота до чоловіка та хвилювання про стан його здоров'я, бажання якнайшвидше повернути його додому. У листі від 3 липня 1935 р. вона повідомляла, що їй дуже важко без чоловіка, що вона усе робить для того, щоб його звільнити. Описує, що в Луцьку особисто зверталася до воєводи, начальника безпеки, писала листи до

«... редактора Бочковського та до Смаль-Стоцького...» із проханням допомогти визволити з ув'язнення її чоловіка, що готова, якщо потрібно, їхати до Варшави [82, л. 14].

Після клопотань дружини, однодумців, в тому числі й громадськості, який міг перерости у цілком непередбачені наслідки, А. Річинського з ув'язнення звільнили, однак вважали його революціонером, про це свідчив напис у картотеці Володимир-Волинського референта безпеки: «Wywrotowa dzialalnost doctora Reczyckiego», в перекладі із польської означає «революційна діяльність лікаря Річинського» [33, с. 3].

Після звільнення із Берези Картузької в кінці липня 1935 р., він знаходився під пильним наглядом польського відділу безпеки, активну громадську діяльність прийшлося призупинити. А. Річинський активно займається світлярством, краєзнавством та публіцистикою. Працює вільно практикуючим лікарем, вдосконалює свій фах, навчаючись на різноманітних курсах, а саме: прослухав курс надання першої допомоги і захисту цивільного населення від отруйних газів, закінчив курси санітарної допомоги в Луцьку [91; 92]. Він вдосконалюється у різноманітних сферах діяльності. Так, у листопаді 1937 р. отримує дозвіл Волинського воєводського уряду в м. Луцьку на право керування різними транспортними засобами [93].

А. Річинського у травні 1939 р. арештовують вчетверте, він вдруге потрапляє до концентраційного табору Береза Картузька, як місця позасудового інтернування супротивників правлячого режиму [94, с. 2530].

З початком Другої світової війни, наближенням Вермахту і Червоної армії, охорона Берези Картузької залишила концентраційний табір. Затримані мали можливість звільнитися, вибиваючи двері камер та в'язничні ворота, виходили на волю. Сприятливою ситуацією скористався і А. Річинський і 16 вересня 1939 р. повернувся додому. Проте на свободі був недовго. Польський охоронний відділ залишили на місцях недоторканими архівні справи звинувачених та підозрілих осіб. Це дало змогу НКВС відразу розпочати масові арешти і заслання до виправних таборів. 20 жовтня 1939 р.

А. Річинського затримали і ув'язнили у Володимир-Волинській в'язниці. Арешт провели працівники НКВС, висунувши звинувачення у контрреволюційній діяльності [95, с. 54].

Репресивні акції започатковано директивою НКВС СРСР «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії» від 15 вересня 1939 р., у якій наказувалося спеціально створеним в складі Червоної армії оперативним групам НКВС, крім інших поставлених завдань, арештовувати «найбільш реакційних» представників польської адміністрації, активних членів українських громадсько-політичних об'єднань, а в захоплених тюрмах забезпечити «суворий режим утримання арештованих» [96, с. 163].

Згідно із наказом НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. «Про запровадження єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, виявлених агентурною розробкою», здійснювалися масові арешти. До «ворожих соціалістичному ладу елементів» віднесено значну кількість місцевого населення. Вони, у силу «свого соціального і політичного минулого, національно-шовіністичних настроїв, релігійних переконань», могли скласти загрозу новому режимові на анексованих землях [97, с. 96].

До кінця жовтня 1939 р. арештовано понад 200 активних громадсько-політичних діячів та активістів громадських об'єднань, безпідставно звинувачених у «провокаціях» проти радянської влади. Серед першої хвилі арештованих опинився і А. Річинський [98, с. 575]. Слід зазначити, що репресії та арешти здійснювалися працівниками НКВС ще до офіційного включення Західної України до складу СРСР. Таке приєднання узаконили ухвалою позачергової сесії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. про включення Західної України до складу СРСР.

А. Річинський, засуджений «за активну участь у контрреволюційних націоналістичних організаціях», його діяльність стосувалася захисту національної ідентифікації та самобутності в умовах II Речі Посполитої, а не радянських часів, зібрати проти нього достатню кількість вагомих доказів

слідчі не змогли, тому слідство затягувалося. Затриманому лише у кінці серпня 1940 р. висунули конкретні звинувачення. Основними пунктами звинувачення для А. Річинського були антирадянська книга «Проблеми української релігійної свідомости», керівництво хором «Союзу українок» і зв'язки із членами ОУН та із українськими націоналістичними організаціями за кордоном. У постанові начальника другого відділення Володимир-Волинського міського відділу НКВС від 26 серпня 1940 р. йшлося про залучення вагомих доказів, який розглянувши матеріали справи № 19792 на А. Річинського висунув такі звинувачення: 1) Обвинувачений Річинський Арсен Васильович, будучи керівником і ідеологом українського автокефального руху на Волині, в 1932–1933 роках написав і розповсюдив в Польщі, Німеччині, Канаді і інших країнах книгу «Проблеми української релігійної свідомости» У вказаній книзі антирадянського змісту обвинувачений Річинський А. В., маючи на меті розпалити національну ворожнечу, злобно обмовляє на російській і українській народи. 2) У архівах вилучені протоколи правління Володимир-Волинського відділення націоналістичного «Союзу українок» за № 35, 36, 83, 84, 106 і 107 за участю дружини Річинського – Ніни Павлівни як члена правління цього союзу. Річинський Арсен Васильович керував хором «Союзу українок» (дивитись протокол № 36). 10 квітня 1936 року «Союз українок» ухвалив рішення про організацію Богослужіння в пам'ять Симона Петлюри (дивитись протокол №8 п. 3). 3) У польських поліцейських архівах виявлений формуляр від 5 вересня 1935 року про Річинського Арсена Васильовича, що свідчить про зв'язки останнього з українськими націоналістами із групи «ОУН» і українськими націоналістичними організаціями за кордоном: «Союзом українських Самостійників» у Вінніпезі, «Українською громадою» в Берліні, українською бібліотекою українознавства при науковому інституті в Берліні, Українською бібліотекою імені Симона Петлюри в Парижі, видавництвом «Тризуб» у Франції [99, арк. 4].

Пізніше А. Річинський у автобіографії напише «Ні в яких взагалі арміях і ні в яких озброєних або підпільних організаціях я ніколи не брав участі. Проте видав книгу «Проблеми української релігійної свідомости», в якій розвивав ідею релігійного об'єднання всіх українців – незалежно від побудованих людьми різних віросповідних і сектантських перешкод – а також в історичному аспекті засуджував політику полонізації і русифікації, що виявлялася відносно українського народу російськими урядами, починаючи з Петра I, польськими властями і московським єпископатом. З цієї ж точки зору у вказаній книзі я негативно віднісся до розгрому Української Автокефальної Церкви (Липківського), проведеного тодішнім радянським урядом у Києві, оскільки я розглядав український церковний рух як один із етапів національного звільнення і зростання українського народу. Таким чином, моя суспільна діяльність була направлена виключно на благо українського народу, як можна було розуміти це благо в умовах польської буржуазно-національної держави» [33, с. 3].

Володимир-Волинська в'язниця була переповнена, тому А. Річинського, спільно з іншими політичними в'язнями вивезли у в'язницю селища Сухобезводне Горьківської області. Початок німецько-радянської війни затягував прийняття судового рішення. Вирок А. Річинському оголосили 5 травня 1942 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-13 Кримінального кодексу УРСР, засудивши на десять років виправних робіт [100, с. 8].

Після винесення вироку, А. Річинського, згідно із наказом НКВС СРСР «Про порядок направлення засуджених у виправно-трудова табори» відповідно до його «соціальної небезпеки» скерували відбувати покарання в Горьківській області. Унжтаб належав до лісозаготівельних таборів і підпорядковувався Головному управлінню таборів лісової промисловості. Центром табору вважалася залізнична станція Сухобезводне. За розмірами виправний табір був великий, як згадують ув'язнені, щоб добратися зі станції Сухобезводне – до крайнього північного табірному пункту Пуеж в

Костромській області – треба було їхати поїздом табірною залізничною колією цілу ніч. Кількість ув'язнених у таборі стрімко зростала, від 15 тис. на початку 1938 р. – до 30 тис. у 1948 р. [101, с. 437].

Керівництво Унжтаб, враховуючи недостатню кількість медичного персоналу, дозволило А. Річинському працювати лікарем у санітарній частині виправного табору. Через певний період часу його призначили виконувати обов'язки керівника санітарної частини. Про цей період життя Арсена Васильовича збереглися свідчення Володимира Геруна, мешканця Володимир-Волинського, який упродовж 1946–1949 рр. відбував заслання спільно із А. Річинським. Він розповідав, що «... в таборі суворого режиму було два лікарі-українці. Це Іван Васильович Клименко та Арсен Васильович Річинський. Начальником санчастини був Арсен Васильович, а Іван Васильович – хірургом. Тюремна влада пішла на поступки, бо не вистачало лікарів тому поставили його начальником санчастини. Знаю, що Річинського в зоні «прирізали», тому він після видужання недочував. Чому його хотіли вбити кримінальні бандити – не знаю. Багатьом українцям з Західної України Річинський надавав звільнення від роботи, тому його ненавиділи. На лікаря Річинського сердилися росіяни, бо звільняв українців від роботи. З Річинським доля звела в червні 1946 року. Тоді я проходив медогляд, а ще коли звернувся до нього за звільненням, бо не міг ходити через травму ноги. Часто в таборі казали, коли хтось з українців опинявся не на роботі: «Арксюша опять освободил хохлов» [81, с. 110–111].

А. Річинський, навіть в ув'язненні, добросовісно відносився до своєї роботи. Працюючи в Унжтабі лікуючим лікарем, його двічі відзначали за добросовісну роботу похвальними грамотами від командування і політвідділу виправного табору, декілька разів отримував нагороди [33, с. 3]. На політичних в'язнів, навіть за відмінну поведінку, амністія не поширювалася, тому А. Річинський відбував термін ув'язнення до кінця 1949 р. Під кінець терміну ув'язнення на А. Річинського, здійснено кримінальними злочинцями замах. Йому нанесено сім ножових поранень.

Табірне начальство спеціально налаштовувало кримінальних злочинців проти політичних в'язнів, для того, щоб вони не потрапили на волю. Після важких ножових поранень А. Річинський уцілів і прожив ще сім років на довічному засланні у КРСР [102, с. 7].

Репресовано і сім'ю А. Річинського – дружину Ніну Павлівну та двох дочок, як родичів «ворога народу». Старшій дочці Мирославі тоді було 15 років, а молодшій Людмилі – всього 6 тижнів. Виселення родини до спеціального поселення відбулося у другій хвилі акції, яка тривала упродовж 13 квітня – до кінця травня 1940 р., у ході якої примусово виселено із західноукраїнських земель в північні райони СРСР 25 тис. сімей. Загалом, таких масових акцій із виселенню до початку німецько-радянської війни було шість [97, с. 99; 103, с. 6].

Як згадувала зі слів матері, його дочка, Людмила Арсенівна, «сім'ю нашу, яка мешкала у Володимирі-Волинську після арешту батька вивезли в ніч з 12 на 13 квітня 1940 року на заслання. Повернулись ми у Володимир лише через п'ять довгих років. Хату нашу зайняли військові, тому мама найняла кімнату і пішла працювати на гідрометстанцію. Так ми жили до 1949 року» [133, с. 7].

Родину Річинських виселили до спеціального поселення у селище Озерне Кемеровської області. Нажите майно сім'ї конфіскували і передали органам місцевої влади. Власне депортація відбувалася брутально, дозволяли брати найнеобхідніші побутові речі. Депортованих розміщували у робітничих селищах. Жили вони у жахливих умовах, в будинках барачного типу із земельними ділянками. Спецпоселенці та їх сім'ї не мали права виїжджати за межі адміністративних районів виселення. Незадовільним у місцях переселення було продовольче забезпечення й медичне обслуговування. Чимало з них померли від хвороб та виснаження [103, с. 10; 104, с. 133–134].

А. Річинський підтримував зв'язки із родиною листуванням. З ув'язнення надсилав родині кошти, які міг відкласти зі своєї скромної платні

табірного лікаря, цим рятував свою сім'ю від голодної смерті. Своїм дочкам, щоб розважити їх, надсилав складені ним вірші та гутірки. На жаль, вони не збереглися. Під час ув'язнення А. Річинський написав книгу на основі поліських легенд «Легенди пралісу». Рукопис вважається втраченим. Відомо, що рукопис він надіслав своїй сім'ї у с. Озерне Кемеровської області. Скоріш за все його вилучила табірна цензура, про що свідчить і лист 1943 р. до батька, дочки Мирослави, у якому йдеться, що «... вірш «Відвічне» мені подобається більше ніж всі попередні вірші, а от «Легенди пралісу» ми не дістали» [103, с. 18].

У 1949 р. А. Річинського звільнили, але на Волинь повернутися не дозволили. З табору його відрядили у місто Казалинськ Кзил-Ординської області КРСР у безтермінове заслання під нагляд міліції з обов'язковою реєстрацією кожних десять днів. А. Річинський у автобіографії зауважував, що «... це додаткове обмеження свободи пересування нічим не було викликано, беручи до уваги, що я ні в яких озброєних або підпільних організаціях ніколи не брав участі» [33, с. 3]. Світлина А. Річинський після звільнення на засланні у Казалінську (1949 р.) подана у дод. Х.

З 15 серпня 1949 р. він працював судово-медичним експертом Казалинського району. Туди у 1949 р. переїхала із Володимира-Волинського і його сім'я. Коштів бракувало, тому за сумісництвом А. Річинський працював у міській амбулаторії та місцевому пологовому будинку – акушером-гінекологом. З липня 1950 р. А. Річинського перевели у селище Кармакчи (адміністративний центр Кармакчинського району Кзил-Ординської області), де він працював лікарем районної лікарні [95, с. 63].

Окрім лікарської роботи, А. Річинський не полишав на засланні музичної та наукової діяльності. На початку 1950-х рр. створює у Казалінську хор «Дві хмароньки», згуртовуючи навколо нього українців. У журналі «Здоровье Казахстана» упродовж 1951–1953 рр. публікує наукові праці, присвячені медичній тематиці. Серед них статті з проблем акушерства, зміст яких містив узагальнення клінічних спостережень із практичними

лікувальними заходами. Ці публікації не втратили свого наукового значення і через більш як пів століття [105, с. 91].

У червні 1953 р., під час службового відрядження відгінними тваринницькими ділянками у Каракумах у А. Річинського стався інсульт, який став основною причиною його довготривалої непрацездатності та розладу ходьби. У квітні 1954 р. лікарсько-трудовою експертною комісією йому встановлено другу групу інвалідності [33, с. 3].

Помер А. Річинський 13 квітня 1956 р. в обласній лікарні Кзил-Орди внаслідок крововиливу. Поховали його на кладовищі станції Джусали Кзил-Ординської області. Повідомлення про реабілітацію та дозвіл повернутися в Україну, надійшло на його адресу через два дні після смерті. Родина Річинських змогла повернутися до Володимир-Волинського. Дружина померла 18 грудня 1995 р. у віці 96 років. У 2006 р., завдяки клопотанню УАПЦ, останки А. Річинського перевезено та перепоховано поблизу Тернополя [106, с. 22].

Таким чином, А. Річинський, будучи інтелігентною та енергійною особистістю, за свою активну громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність, скеровану на культурне і церковне відродження, за репрезентацію національних ідей у різних громадських організаціях, зазнав переслідувань та арештів з боку польської влади. Активна громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність не залишилася непоміченою і радянською владою, його ув'язнили на десять років у виправно-трудоий табір, а після звільнення відправили на заслання у КРСР, звідкіля не дозволяли повернутися в Україну до кінця життя.

Список використаних джерел до третього розділу

1. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові»). Оп. 1. Спр. 704/п.12 Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до редакції «УЗЕ». 5 арк.
2. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczewością. Państwo wobec prawosławia (1918–1939). Warszawa, 1989. 484 s.

3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. ХХ ст. Ч. 2. Репр. відтворення вид. 1966. К.: Либідь, 1998. 415 с.
4. Постанови Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 р. в Почаївській Лаврі // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 2. 12 арк.
5. Іларіон, митрополит. Фортеця православія на Волині Свята Почаївська Лавра: Церковно-історична монографія. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1961. 398 с.
6. Ільїн О. Ще раз про листування Арсена Річинського з сенатором Михайлом Черкавським та їх боротьбу за українізацію православної церкви // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського: наук. зб. / ред.: А. Колодний, П. Мазур. К.; Кременець: б. в., 2012. С. 116–123 .
7. Листи Річинського 4 шт. до сенатора М. Черкавського (1922–1926 рр.) // ЦДАЛІ України. Ф. 309 («Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів»). Оп. 1. Од. зб. 2463. 9 арк.
8. Чорний М. Постанова Святого Синода // На варті. 1925. № 4. С. 7–10.
9. Указ Священного Синода Православної митрополии в Польше, 12 февраля 1925 г. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 432. 9 арк.
10. Определение синода Православной церкви в Польше об отлучении от Православной церкви врача Речинского Арсения. Указ консистории по этому вопросу // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 205. 12 арк.
11. Альошина О. А. Перебіг українізації у ій церкві на Волині у 20-х р. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство. 2014. Вип. 11. С. 20–26.

12. Альошина О. Початки громадсько-церковної діяльності А. Річинського на Волині у 20-х рр. 20-го ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Релігієзнавство. 2016. Вип. 1. С. 3–11.
13. Резолюція митрополита Варшавського і Волинського і всієї Польщі Діонісія (Валединського), № 1326, 20 грудня 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. 31 арк.
14. Чорний М. З приводу одного митрополичого листа // На варті. 1925. № 3. С. 14–17.
15. Прохання уповноважених Володимирської парафії, с. Сатнева Дубенського повіту і інших про здійснення богослужіння на українській мові митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісію (Валединському), 8 серпня 1926 р.) // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. Арк 31.
16. Рапорт архимандрита Полікарпа (Сікорського) митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісієві (Валединському), ч. 460, 12 серпня 1926 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. Арк. 15.
17. Протокол засідання членів причту Володимирського кафедрального собору, 1 листопада 1926 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. Арк. 32.
18. Санаційна політика і Православна церква // Діло. 4 липня 1930. С.1–2
19. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.

20. Альошина О. А. Процес українізації православ'я на Волині у міжвоєнний період // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 5. С. 32–40.
21. Кучерепа М. Діяч українського церковного руху на Волині (Арсен Річинський) // Реабілітовані історією: у 27 т. Волинська область / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України [та ін.]; авт. кол.: М. Кучерепа [та ін.]. К.; Луцьк, 2010. Кн. 1. С. 594–602.
22. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Pismo parafian z Kościoła prawosławnego we Włodzimierzu Wołyńskim od 4 sierpnia 1926 r. Sygn. 987, k. 38 // AAN w Warszawie.
23. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Pismo wojewody wołyńskiego A. Dębskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Sygn. 988, k. 21 // AAN w Warszawie.
24. Альошина О. З'їзд української православної громадськості та культурно-освітніх організацій на Волині // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. Вип. 7. Острог 2012. С. 3–12.
25. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2009. Вип. 1. С. 3–12.
26. Альошина О. А. Видавнича діяльність А. Річинського на Волині у 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 4. С. 3–10.
27. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Memoriał Komitetu Centralnego Partii Jedności Narodowej Ukrainy. Sygn. 988. k. 34 // AAN w Warszawie.
28. Podanie delegatury ukraińskiej ludności prawosławnej z Wołynia d-ra Arsena Reczyńskiego, Platona Domanieckiego, Eugenjusza Petrykowskiego do pana

- Ministra spraw wewnętrznych 25 grudnia 1926 r. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 699. 4 арк.
29. Pismo Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego Ministerstwu spraw wewnętrznych, № VI .c II/10629/26, 18 stycznia 1927 r. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 699. 5 арк.
30. З церковного життя. Український церковний з'їзд на Волині // Діло. 16 січня 1927. С. 4.
31. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Львів: Свічадо. 2001. 364 с.
32. Определение синода Православной церкви в Польше об отлучении от Православной церкви врача Речинского Арсения. Указ консистории по этому вопросу // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська духовна православна консисторія»). Оп. 5. Спр. 205. 12 арк.
33. Річинський А. Автобіографія. 1954 р.: [рукопис] // ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15143, КВ-67620.
34. Кедрин І. Історія анатеми на д-ра А. Річинського // Діло. 11 травня 1929. С. 2–3.
35. Определение Священного Синода Св. Автокефальной Православной церкви в Польше об отлучении от церкви лекаря Арсения Речинского и о предании его анафеме // Воскресное чтение: еженедельный церковно-народный иллюстрированный журнал. Варшава. 28 апреля 1929. № 17. С. 263–265.
36. Кравчук О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви як один з моментів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 1. С. 116–125.

37. Кралюк П. Любомудри Володимирії: Філософ на троні (князь Володимир Василькович). Аристократ духу (Арсен Річинський): монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня». 2010. 168 с.
38. Кедрин І. Дальша історія анатеми на д-ра А. Річинського // Діло. 15 травня 1929. С. 1.
39. Власовський І. Відкритий лист посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія // Діло. 22 травня 1929. С.2–4.
40. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф.9. Оп. 1. Спр. 627. Справа підготовки до Українського церковного з'їзду в Луцьку і Бересті серед української людності на Поліссі. 180 арк.
41. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф.1. Оп. 2. Спр. 27. Про анафему на лікаря А. Річинського. Розгляд постанови священного Синоду Православної церкви в Польщі з 15. IV. 1929р. – пр. Кобриня в перекладі Черкавського. 52 арк.
42. Відгуки анатеми. Постанова протестуючих зборів православних українців у Варшаві 17 травня 1929 // Діло. 11 червня 1929. С. 3
43. Звернення членів Митрополичої ради від українців до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія // Діло. 17 липня 1929. С. 2–3.
44. Річинський А. Справи Православної церкви // Діло. 2 січня 1930. С. 2.
45. Річинський А. Моя відповідь Св. Синодові Православної церкви в Польщі // Діло. 29 червня 1929. С. 3.
46. З життя православних. Чому і як дійшло до ліквідації анатеми на д-ра Річинського // Діло. 15 квітня 1930. С. 3.
47. Ковалевський О. Довкола православно-церковних справ // Діло. 24 травня 1930. С.2–3.
48. Гудима А., Колодний А., Саган О. Тексти купюр польського цензора рукопису книги Арсена Річинського «Проблеми української релігійної свідомості». // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець: науковий збірник. Київ; Кременець, 2007. С. 93–96.

49. Скорих О. Волинський Пласт // Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2012. 22 с.
50. Візитів Ю. М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період: Монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. 180 с.
51. Візитів Ю. Пластовий сеніор А. Річинський: «До щастя, слави і свободи» // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець. Науковий збірник. Київ-Кременець, 2007. С. 17–23.
52. Квартальні звіти про діяльність пластових куренів на Волині 1926 –1928 р. // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр.750. 68 арк.
53. Візитів Ю. Зародження Пласту на Волині // Пластовий шлях. 2005. Ч. 1. С. 26–28.
54. Дем'янюк О. Й. Діяльність пластових осередків на Волині // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Держава та армія. № 451. 2002. С. 109–112.
55. Боровський В. До історії українського Пласту на Волині // Пластовий шлях. 1970. Ч. 1–2. С. 117–123.
56. Кравчук О. Участь Арсена Річинського в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Чис. 23. С. 13–18.
57. Інформація воєводської коменди державної поліції про діяльність «Просвіти» на Волині. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 1026. 8 арк.
58. Скакальська І. Громадський потенціал української інтелігенції Західної Волині (1921–1939 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 42. С. 77–81.
59. Рапорти про громадсько-політичний стан в повіті. Рівненський з'їзд Просвіти 1926 р. // Держархів Рівенської обл. Ф. 300 («Експозитура політичної поліції в м. Рівне»). Оп. 1. Спр. 95. 116 арк.

60. Звіти про діяльність Верховної команди «Пласту» // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 22. 80 арк.
61. Інформація Володимирської повітової поліції про діяльність членів УВО 1928–1930 рр. // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 1858. 94 арк.
62. Інформаційний звіт про діяльність пластової організації на Волині 1929 // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 752. 10 арк.
63. Мариняк М. Митрополит у пластовому таборі (спомин) // Юнак. 1978. Ч. 8–9. С.4–6.
64. Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора: (причинки до історії Пласту). Мюнхен: Молоде життя, 1967. 132 с.
65. Річинський А. До щастя, слави і свободи (редакторська підготовка П. Мазура та А. Гудими) // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань. Київ-Кременець, 2012. С. 221–260.
66. Інформація повітових староств про діяльність спортивної секції «Пласт» товариства «Просвіти» // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 1325. 9 арк.
67. Про діяльність пластових куренів на Волині. 1927–1928 рр. // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 751. 24 арк.
68. Луцький В. Я. Активний туризм у діяльності молодіжних пластунських організацій Західної України (20–30 рр. ХХ ст.) // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. 2010. № 1. С. 21–26.
69. Левицький С. Стріча в Олександрії // Молоде життя. 15 вересня 1927. С. 3.
70. Тижук Ф. Початки Пласту на Волині: (перша зустріч пластунів Волині й Галичини) // Літопис Волині. 1982. Чис. 13/14. С. 51–54.

71. Звіти, протоколи сходин, листування з пластунами Волині. 1922-1927 рр. // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 185., 79 арк.
72. Протокол І-го з'їзду представників куренів 7-го та 8-го пластових округів, який відбувся в Олександрії 20 серпня 1927 р. // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 184. 10 арк.
73. Савчук О. Розвиток руху пластунів на Волині у міжвоєнний період // Велика Волинь: минуле і сучасне. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. С. 345–347.
74. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1997. 452 с.
75. Інформація про діяльність української націоналістичної організації «Пласт» в Володимирському повіті 1928 р. // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 1838. 16 арк.
76. Річинський А. Бої за Володимир-Волинський // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. VII–VIII. Липень-серпень. С. 14–16.
77. За тебе Україно... З архіву в'язнів концтабору Береза-Картузька (1934–1935) часів II Річі Посполитої Польської / Ільїн О., Шандрук С., Мазур П., Гудима А. Тернопіль: Терно-граф, 2010. 254 с.
78. Monografia OUN na Wołyniu. Łuck, 1935 // Держархів Рівненської обл. Фонд бібліотеки. Інв. № 877. 180 с.
79. Про стосунки Річинського із членами правління «Відродження» // Держархів Рівненської обл. Ф. 33 («Прокуратура Рівненського окружного суду»). Оп. 4. Спр. 78. 73 арк. зв.
80. Дарованець О. Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929–1939) // Український визвольний рух. Зб. 2. Львів: Видавництво «Мс», 2003. С. 53–73.

81. Саботаж дня незалежності // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 1838 6 арк.
82. Учётное дело заключённого А. Речинского // ГАБО. Ф. 98 («Береза-Картузский концентрационный лагерь Министерства внутренних дел Польши, мест. Берёза-Картузская Пружанского повета Полесского воєводства»). Оп. 2. Д. 81. 28 л.
83. Інформація Следственного отдела полиции, мест. Берёза-Картузская Пружанского повета Полесского воєводства // ГАБО. Ф. 1 («Полесское воєводское управление (ПВУ), г. Брест 1921–1939 гг.»). Оп. 10. Д.2773 79 л.
84. Цецик Я. Зародження та початок діяльності руху українських націоналістів на Волині наприкінці 1920-х – першій половині 1930-х рр. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Херсон, 2007. Вип. XXIV. С. 140–145.
85. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 248 с.
86. До Берези Картузької // Діло. 16 травня 1935. С. 1.
87. Пісоцький А. Войтюк Н. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 173 с.
88. Пісоцький А. Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках // Слово Просвіти. Ч. 26. 4–10 липня 2013. С.10–11.
89. Звільнення д-ра А. Річинського з Берези Картузької // Діло. 1 серпня 1935. С. 6.
90. Паєвський Ю. Арсен Річинський був моїм хресним батьком // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець. Науковий збірник. Київ-Кременець, 2007. С. 35–37.
91. Свідоцтво Волинського округу Польського Червоного Хреста №1489 від 30 листопада 1933 року видано лікарю Арсену Річинському [машинопис] // Волинський краєзнавчий музей: 1 стор., мова польсь.; КДФ-15133, КВ-67610.

92. Свідоцтво Волинського округу Польського Червоного Хреста №779/7 від 19 лютого 1938 видано лікарю Арсену Річинському [машинопис] // Волинський краєзнавчий музей: 1 стор., мова польс.; КДФ-15134, КВ-67611. 1 с.
93. Дозвіл Волинського воєводського уряду в м. Луцьку №2690/235 від 3 листопада 1937 р. лікарю Річинському Арсену, проживаючому в м. Володимирі по вул. Концевича №12 на керування різними транспортними засобами [рукопис] // Волинський краєзнавчий музей: 4 стор., мова польс.; КДФ – 15147, КВ – 67624.
94. 126. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Т.7 / гол. ред. Володимира Кубійовича. Репр. відтворення вид. 1955–1984 р. Львів: НТШ, 1998. 2800 с.
95. Гудима А. Харизма Арсена Річинського: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с.
96. Михайленко П.П., Кондратьєв Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: в 3-х т. К.: Генеза, 1997. Т. 2: 1926–1945. 1999. 412 с.
97. Дем'янчук Т.Д. Функціонування кримінально-виконавчої системи НКВС в умовах масових репресій проти населення західноукраїнських земель у 1939–1941 роках // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 16. Серія: Історія. Одеса «Астропринт», 2009. С.94–105.
98. Політичний терор и тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси /Архіреїський Д.В., Бажан О.Г., Бикова Т.В. та ін.; відповід. ред. В.А. Смолій. К.: Наук. думка, 2002. 952 с.
99. Справа Арсена Річинського // Держархів Волинської обл. Ф. 4666 («Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР у Волинській області, м. Луцьк Волинської області»). Оп. 2. Спр. 1969. 112 арк.
100. Михальчук Л. Життя А. Річинського – зразок самовідданого служіння українському народу // Арсен Річинський – ідеолог Українського

православ'я: (збірник наукових праць). Київ-Тернопіль-Кременець. 1998. С. 3–8.

101. Система исправительно-трудовых лагерей в СРСР 1923–1960. Справочник / О-во «Мемориал», ГАРФ / сост. М. Б. Смирнов. М.: Знание, 1998. 600 с.
102. Річинська Л. «Батько любив нас і Україну» Передслово доньки Людмили // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С.7–11.
103. Світлий розум, шляхетне серце: родина Річинських: спогади, листування / упоряд. Л. А. Річинська; ред. А. Криштальський. Луцьк: Терен, 2004. 66 с.
104. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. К.: «Либідь»–«Військо України», 1994. 686 с.
105. Хміль С., Лимар Л. Великий патріот, великий гуманіст, великий лікар і людина // Духовність народів: альманах до 110-річчя від дня народження Арсена Річинського. Київ-Тернопіль-Кременець. 2002. С. 90–93.
106. Колодний А. М. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С.11–50.
107. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд.: А. Колодний, О. Саган: Вид. 3-є вид. Тернопіль: Укрмед. 2002. 448 с.
108. Річинський Арсен, організатор Пласту на Волині <https://100kroktiv.info/2017/06/richynskyj-arsen-orhanizator-plastu-na-volyni/> (дата звернення: 07.08.2020 р.).
109. Річинський Арсен_Васильович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/wiki/> (дата звернення: 07.08.2020 р.).

РОЗДІЛ 4

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ПРАЦЯ

4.1. Участь у роботі «Просвіти»

У міжвоєнний період доволі поширеною формою українського культурно-просвітницького руху була «Просвіта», головним завданням якого було поширення освіти серед українців, ознайомлення їх із надбанням рідної культури, захист культурних, правових і економічних інтересів українського населення. Актуальною була проблема самоосвіти. Для цього товариство відкривало бібліотеки, книгарні, створювало читальні, організовувало масові культурно-освітні заходи, розповсюджувало періодику, займалося видавничою діяльністю, брало безпосередню участь в організації українських шкіл.

На Волині значного визнання набула «Просвіта» у Володимирі-Волинському, до якої належав А. Річинський. Її засновано восени 1919 р. Станіславом Полянським. О. Цинкаловський у книзі «Княжий город Володимир» писав, що «... відкриття цієї важкої культурно-освітньої організації прийняли володимирчани з великим захопленням. Слідом за Володимиром починають відкриватись читальні «Просвіти» в повіті, по різних селах та містечках. У 1929 році у Володимирівському повіті діяло 74 просвітніх читалень» [1, с. 92–93].

Варто зауважити, що у Західній Волині становлення просвітницького руху відбувалося в інших умовах, ніж у Східній Галичині, де «Просвіта» виникла у 1868 р. і набула значного досвіду в організації культурно-просвітницької та інших форм роботи. У східногалицькому середовищі в міжвоєнний період інституція відігравала надзвичайно важливу роль, оскільки її поступ сприяв формуванню національної свідомості та патріотизму українців. Натомість, у Західній Волині, яка перебувала у складі Російської імперії, просвітницький рух зародився значно пізніше. На початку

1920-х рр. «Просвіта» перебувала на організаційній стадії й діяла з певною обережністю [2, с. 27].

У міжвоєнний період «Просвіта» Східної Галичини намагалася поширити свою діяльність на всю територію Польщі, про що свідчив варіант нового статуту, в якому акцентувалася увага на тому, що «... тереном діяльності є ціла держава Польська». Влада з огляду на власні інтереси забороняла поширювати діяльність товариства не лише на територію усієї Польщі, але й на Волинь, оскільки там «Просвіта» не мала централізованої структури, діяла на підставі окремих статутів. На землях Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся засновувалися самостійні товариства «Просвіта» з окремими статутами. Відповідні осередки діяли у Кременці, Дубно, Рівному, Луцьку, Горохові, Володимирі, Ковелі, Бресті, Холмі. Кожен із них мав право засновувати бібліотеки-читальні лише у межах свого повіту. До 1926 р. таких бібліотек-читалень діяло 600 [3, с. 30–31].

Із приходом до влади у 1923 р. «ендеків» змінюється курс урядової політики щодо економічного розвитку західноукраїнських земель. Основою прийнятої економічної концепції було гальмування розвитку «східних кресів» і перетворення їх в аграрно-сировинний придаток до більш розвинутих промислових районів Польщі. У руслі такої політики польський уряд уподовж першої половини 20-х рр. ХХ ст. різко обмежив, а в багатьох випадках і зовсім припинив кредитування промислових підприємств у Західній Україні, насамперед українських кооперативних установ. Щодо Західної Волині, то її промисловість фактично до кінця 20-х рр. ХХ ст. не отримувала державних інвестицій.

Кооперація посідала важливе місце у господарському житті українців у міжвоєнний період. Нестача державних коштів, високі кредитні ставки банків посилили роль і значення кооперативних спілок у повоєнної відбудові господарства. «Просвіта» здійснювало активну діяльність в сфері кооперації, саме вона започаткувала і поширювала кооперативний рух, організовувала кооперативні крамниці, позичкові каси та зерносховища, де селяни мали

можливість придбати за доступними цінами необхідні товари, позичити гроші, зерно тощо. Основними видами кооперації, які впроваджувала у життя «Просвіта», були ощадно-позичкові каси та кооперативні банки. Це пояснюється тим, що населення Західної Волині в основному займалося сільським господарством і лише 7 % складало частку зайнятих у промисловості. Тому після проведення реорганізації аграрного устрою, найбільшого розмаху тут набуває ідея створення кредитної кооперації [4, с. 107].

А. Річинський приймав активну участь в кооперативному русі. Він був членом української економічної організації, фінансового центру української кооперації «Українбанк» [5, с. 2], який з 5 жовтня 1924 р. розпочав діяльність у Луцьку, згодом утворено філію у Володимирі-Волинському. Цей банк надавав короткотермінові і середньотермінові позики жителям навколишніх сіл. Документальною основою для надання позики був вексель. Основним завданням кредитної кооперації було надання фінансової допомоги сільським товаровиробникам шляхом кредитування. На позики кредитних установ сільські кооперативи купували сільськогосподарську техніку, сортове насіння, міндобрива, будували молочарні, олійні та інші кооперативні споруди, зводили «народні доми». Кооперативна система кредитного обслуговування сільського господарства значно зменшувала залежність кооперації, відповідно й українців від польської державної банківської системи. У цьому плані діяльність кредитних спілок мала важливе позитивне значення [4, с. 108]. Згодом у Володимирському повіті діяло до 40 кооператив, які до 1934 р. належали до Ревізійного Союзу Українських Кооператив, а від 1934 р. перейшли до новоутвореного Волинського Ревізійного Союзу [1, с. 96].

У 1924 р. змінено статут «Просвіти». У якому усунуто параграф про економічну діяльність, й формально товариство економічною сферою не займалося, відтоді праця товариства скеровувалася лише на культурно-освітнє життя. За ініціативи «Просвіти» у Луцьку відбулися два просвітні

з'їзди філій товариства, на яких схвалено резолюцію про утворення централі «Волинської «Просвіти», обговорено її статут. Ухвалено заснувати «Волинську «Просвіту», яка мала б діяти на території усїєї Волині, але польська влада на це не погодилася [6, с. 2369–2371]. Воєводське управління відмовилося реєструвати прийнятий з'їздом статут «Волинської «Просвіти». Ухвалу воєводства 3 травня 1925 р. підтвердило Міністерство внутрішніх справ Польщі [2, с. 29].

Весною 1922 р. А. Річинський із дружиною переїхали із с. Тростянець на постійне місце проживання у Володимир-Волинський. Важливу роль для здійснення переїзду мав фах лікаря, позаяк А. Річинського, згідно із розпорядженням Волинського воєводства від 24 квітня 1922 р., переведено у Володимир-Волинський дільничним лікарем [7, с. 12]. Він активно долучився до діяльності «Просвіти». Зберігся список членів «Просвіти» у Володимирі-Волинському, складений її керівником С. Полянським у 1924 р. Товариство на той час нараховувало 65 осіб, з них 50 чоловіків і 15 жінок. Найактивнішими були С. Полянський та Х. Озерів, вони належали до ради «Просвіти». Серед активних учасників також названі Ніна та Арсен Річинські [8, арк. 5]. З часом А. Річинський обіймав посаду референта культурно-освітньої праці, а з 1927 р. став головою товариства [9, с. 18].

«Просвіта» у Володимирі-Волинському не мала постійного фінансування та значного грошового забезпечення. Фінансові звіти філій товариства і касові книги засвідчують, що кошти надходили від пожертвувань громадян. Наприклад, у звіті філії товариства у с. Тишкевичі зазначено, що у 1925 р. каса нараховувала 38,5 злотих, з яких використано на потреби 31,56 злотих. Кошти витрачали на найнеобхідніше: столи, крісла, книги, газети [10, арк. 6]. Повітова «Просвіта» у Володимирі-Волинському працювала в основному на громадських засадах. Фактично діяльність відбувалася без матеріального заохочення. Члени товариства вносили свої заощадження, щоб закупити чи видати літературу. Спогад про становлення у Володимирі-Волинському «Просвіти» і організацію бібліотеки залишила

дружина А. Річинського, Ніна. Вона писала, що «Створити «Просвіту» в Володимирі національно свідомі інтелігенція вирішила на початку 20-х років. Песимісти, а серед них священник Микола Широцький сказав, що з цього нічого не буде. Я і мені подібні вирішили зібрати молодь міста, зокрема інтелігенцію. На окраїні міста жив старий Красєвський в досить просторій хаті, займаючи одну половину. Ось для культурних цілей і вирішили ми використати другу частину його оселі... Прийшов і доктор Станіслав Полянський. В хаті зробили танці. В перерві я кажу: «Може, наступного разу кожний принесе зі своєї бібліотеки по одній-дві книжки та започаткуємо бібліотеку. Наступного разу всі поприносили різні книги. І зараз пам'ятаю їх назви: «Мотря» Б. Лепкого, твори Шевченка, Лесі Українки, інші. Почали населенню ставити вистави. Я сама грала в «Назара Стодолі» Т. Шевченка. Розповсюджували лотереї, «танці по запрошенню». Навіть польська влада до нас мала симпатію. Ми намагалися поширювати все наше, українське» [11, с. 33].

А. Річинському доводилося співпрацювати з багатьма відомими українськими громадськими діячами. Це, Михайло Тележинський, композитор, диригент, публіцист, політичний діяч, який у міжвоєнний період проживав у Володимирі-Волинському. «Просвіту» у Володимирі-Волинському відвідував Олександр Кошиць. На Волині він відбирав здібних учасників хорової капели. Демократичними поглядами в товаристві відзначався Дем'ян Герштанський, священник Василівської церкви. До автокефального церковного руху він ставився з обережністю, але був членом «Просвіти». Активно працював у товаристві майбутній відомий історик, археолог О. Цинкаловський, який чимало зробив для відкриття невідомих сторінок історії Волині [12, с. 223]. До діяльності «Просвіти» у Володимирі-Волинському причетні Н. Річинська, М. Савич, І. Зубович, М. Вітовський, Є. Комаревич, М. Панасевич, Ю. Бунда, О. Березовська, В. Березовський, В. Крайц та інші [8, арк. 5].

А. Річинський, займаючи посаду референта культурно-освітньої праці у «Просвіті», активізував її різнобічну культурно-просвітницьку працю. Організовував курси, влаштовував академії, вистави, концерти, вечорниці. Окрім читалень, повітова «Просвіта» у Володимирі-Волинському утримувала дві просвітянські школи у селах Біличі й Осмиловичі та інші приватні українські школи, які діяли у селах Володимирівського повіту, одна з найвідоміших у с. Новосілки, приватні курси для дітей [1, с. 94; 13, с. 10].

Завдання «Просвіти» полягало у тому, щоб організувати сільські бібліотеки-читальні, які були б корисними не лише для тих, хто вже навчився читати, але й для неписьменних. Як свідчить звіт громадсько-політичного і культурно-просвітнього діяча М. Галущинського та історика І. Крип'якевича з поїздки у серпні 1923 р. Волинню й Холмщиною, бібліотека товариства у Володимирі-Волинську нараховувала 400 томів. На освітній нараді, яка проходила у Львові 27 жовтня 1926 р. М. Галущинський у виступі, зазначав, що, незважаючи на слабкі організаційні форми просвітницького руху на Волині, «... бібліотечна справа поставлена там високо, як ніде у Галичині...» [3, с. 31].

За сприянням «Просвіти» організовувалися читальні у повіті, кількість яких у 1929 р. нараховувала 74. Бібліотека товариства у Володимирі-Волинському та її читалень становила понад 15 тис. книг [1, с. 94]. Безпосередню участь у формуванні фондів бібліотеки приймали С. Полянський та О. Цинкаловський, з часом долучився А. Річинський, про що свідчать їхні підписи під списками книг, якими користувалися хати-читальні. Каталоги читалень Володимирського повіту засвідчують що найбільше місцеві мешканці читали твори М. Грушевського, І. Огієнка, Б. Лепкого і В. Винниченка [11, с. 42]. За свідченням І. Власовського. бібліотеки «Просвіти» отримували такі українські газети, як «Українська громада», «Наше життя», «Українська нива», «Наше слово» та інші. До осені 1927 р. у бібліотеках товариства нараховувалося 29 назв газет [14, с. 7–8].

Основні питання щодо організації та напрямків діяльності «Просвіти» у Західній Волині вирішувалися на просвітянських форумах або з'їздах представників повітових товариств. Важливе значення мав III-й з'їзд «Просвіти» Волині, скликаний 26 вересня 1926 р. у Рівному. Це було зібрання представників українських культурно-освітніх організацій Волині за участі представників від Холмщини і Підляшшя, а також зацікавлених осіб зі Східної Галичини та Полісся. На нього прибуло близько 270 делегатів з усієї Волині. Від «Просвіти» у Володимирі-Волинському делеговано А. Річинського, який увійшов до складу президії з'їзду [15, арк. 1].

Президія з'їзду, у тому числі й А. Річинський, затвердила порядок денний який складався з наступних пунктів: питання приватного шкільництва у зв'язку з поширенням статуту «Рідної школи» на усі українські землі; справа фізичного виховання (поширення і легалізація існуючих спортивних і пластових гуртків, шляхи й методи їх організації; об'єднання просвітянської праці; святкування 10-ліття «Просвіти» тощо. Окрім того, ухвалено вважати рішення з'їзду обов'язковими для усіх осередків «Просвіти» на Волині [16, с. 3].

На з'їзді планувалося провести восени 1927 р. у Рівному IV-й з'їзд повітових «Просвіт» Волині, але через заборону польської влади його не скликано. На Волині й надалі існували окремі повітові «Просвіти», які не мали, як це було у Східній Галичині, об'єднуючого центру. Правда, у 1927 р. воєводське управління розробило типовий «Примірний статут Волинської Просвіти». Проте діячі українського культурно-освітнього руху відмовилися його приймати [2, с. 30].

При «Просвіті» функціонували мистецькі колективи – музичні, театральні, хореографічні. Зокрема, А. Річинський, займаючи посаду референта культурно-освітньої праці, сприяв розвитку місцевого просвітянського хору. Серед усіх хорів Волині саме хоровий колектив «Просвіти» у Володимирі-Волинському здобув найбільшої слави. Хором керував диригент, композитор і публіцист М. Тележинський. Концертна

діяльність хору розпочалася з 1922 р. і сприяла зростанню професійної майстерності учасників колективу. Він став своєрідним явищем у виконавстві. Діяльність колективу не обмежувалася лише концертними виступами, за сприянням А. Річинського хор брав участь у богослужіннях у Володимирському кафедральному соборі, у якому вперше на Волині виконав літургію українською мовою [17, с. 24–25].

При читальнях повітової «Просвіти» створювалися аматорські гуртки, які набули широкого поширення і користувалися популярністю у навколишніх селах. У такому театральному гуртку брала участь і дружина А. Річинського. Вона грала у виставі «Назар Стодоля» Т. Шевченка [11, с. 33]. Також ставилися вистави «Наймичка», «За батька», «Пещена дитина», «Наталка Полтавка» та інші, на постановку яких польська влада з 1928 р. перестала надавати дозволи [18, с. 4].

«Просвіта» започаткувала надзвичайно яскраву традицію вшанування пам'яті національних героїв, відзначення видатних історичних подій. Наприклад, дні пам'яті І. Франка – 28 травня, М. Драгоманова – 15 червня та І. Котляревського – 10 листопада, свято хрещення України – 14 липня, свято книги – 1 жовтня, свято «Просвіти» – 8 грудня. Хоча програми їх проведення попередньо погоджувалися у повітових старостах, проте у них завжди панував український дух, зазвичай, усі вони закінчувалися виконанням національного гімну «Ще не вмерла Україна» [19, с. 49].

А. Річинський, будучи головою «Просвіти» організовував для членів товариства у Володимирі-Волинському зустрічі з відомими громадськими діячами. Зокрема, йому вдалося отримати дозвіл від місцевої польської влади на проведення зустрічі 23–24 червня 1928 р. з Д. Донцовим. 23 червня Д. Донцова для інтелігенції Володимирського повіту виголосив доповідь на тему «Європа чи Росія». 24 червня організовано зустрічі з селянами і міщанами, тому матеріали доповіді мали популярний характер, а саме прозвучала тема «Перспективи комуністичної ідеї». Як зазначав А. Річинський «В цей спосіб наша Рада («Просвіти» – примітка авторині)

хоче використати Вас, Пане Редактор, так, щоб і для ширших кол дати популярний поважний матеріал, і для стислого гуртка інтелігенції уможливити авдіцію відповідну» [20, s. 525]. Під час перебування Д. Донцова у Володимирі-Волинському він зупинявся у Річинських, що свідчило про дружні стосунки [20, s. 526]. Копію листа А. Річинського до Д. Донцова від 29 червня 1928 р. про організацію доповідей подано у дод. Ц.

У серпні 1929 р. від Д. Донцова до А. Річинського знову надійшла пропозиція щодо організації його зустрічей з інтелігенцією, міщанами і селянами у Володимирі-Волинському. У той час А. Річинський перебував у Карпатах, в пластових таборах, тому пропозицію передав «Просвіті» і «Союзу українок», які спільно планували запросити Д. Донцова до міста [20, s. 527].

А. Річинський, як активний громадсько-політичний і культурно-просвітній діяч, голова «Просвіти» у Володимирі-Волинському, був учасником II-го Всеукраїнського освітнього конгресу, який проходив 22–24 вересня 1929 р. у Львові. Завершального етапу святкування 60-літнього ювілею «Просвіта» [21, с. 236]. А. Річинський приймав активну участь у роботі секції позашкільного виховання [22, арк. 2–4]. Виголосив доповідь на тему «Просвіта» й український церковний рух на північно-західних землях», у якій висвітлив участь товариства у національному церковному русі на Волині та озвучив спільні проблеми духовенства та просвітян Волині. Проведення згадуваного конгресу «Просвітою» із представників Східної Галичини, Західної Волині й інших регіонів України було свідченням активності й визнаного авторитету просвітнього руху й сприяло формуванню національної самосвідомості українства.

У кінці 1920-х рр. політична ситуація у Західній Волині була складною й неоднозначною. Польська влада проводила антиукраїнську політику з метою якнайшвидшого інтегрування регіону до складу Речі Посполитої, чим зумовила ліквідацію «Просвіти». Після прибуття на Волинь воєводи Г. Юзевського посилювалися репресії щодо «Просвіти». Вважаючи товариство

політичною експозитурою українського націоналізму Східної Галичини, у 1928 р. ліквідовано 318 просвітніх осередків. У цьому ж році «Просвіта» припинила функціонування у Рівненському, Ковельському й Дубнівському повітах, у 1929 р. – у Володимирському. До середини 1930-х рр. ліквідовано більшість осередків «Просвіт» на Волині. Упродовж 1928–1936 рр. – 630 осередків товариства, у яких нараховувалося 17700 членів [2, с. 32–33].

Складна ситуація, у якій опинилася «Просвіта» у Володимирі-Волинську змусила А. Річинського спільно із радою товариства 21 листопада 1929 р. скликати загальні збори, попередньо проінформувавши староство, однак дозволу на зібрання не отримали. 23 листопада поточного року польська влада офіційно повідомила «Просвіту», що її діяльність у Володимирі-Волинському і повіті призупинено [17, с. 4].

А. Річинський та активні члени «Просвіти» намагалися отримати дозвіл від польської адміністрації на відновлення діяльності товариства. Однак А. Річинський спільно із С. Полянським, О. Цинкаловським та С. Назаруком, після оголошеної заборони діяльності «Просвіти», не склали своїх повноважень і не припиняли просвітянської праці. У Володимирському повіті й надалі продовжували функціонувати 13 читалень. Коли ж їхні намагання на відновлення діяльності товариства були марними, то лише через чотири роки після офіційної заборони «Просвіти» у Володимирі-Волинську ними створено ліквідаційну комісію [23, арк. 10]. 30 жовтня 1934 р. керівництво «Просвіти» у Володимирі-Волинському склало свої повноваження, передавши частину майна «Союзові українок» [23, арк. 90]. Світлинку членів товариства «Просвіта» у Володимирі-Волинському (1930-ті р.) подано у дод. Ш.

Головний відділ «Просвіти» у Львові 15 жовтня 1934 р., при передачі майна товариства у Володимирі-Волинському, повідомляв про наявну фінансову заборгованість повітового товариства. У 1935 р. остаточно списане усе майно, яке, згідно із одноставною постановою останніх ліквідаційних зборів, передали «Просвіті» у Львові [1, с. 96].

Таким чином, участь А. Річинського в роботі «Просвіти» обумовлена тим, що він, будучи свідомим українським патріотом, намагався через культурно-просвітницьку працю, організувати бібліотеки, читальні, масові культурно-освітні заходи для місцевого населення, розповсюджувати періодику, засновувати школи тощо. На початку 1920-х рр. це був чи не єдиний легальний засіб протистояння насильницькій колонізації українства у Західній Волині.

Обмежуючи просвітню працю осередків товариства, влада прагнула не допустити до утворення об'єднуючого ядра у Західній Волині, на кшталт Головного віділу «Просвіти» у Львові, тому осередки товариства діяли як окремі повітові структури і філії у сільських місцевостях. Тим не менше, здобутки «Просвіти» були важливими, позаяк вони сприяли поступу свідомого українства, утвердженню національної самосвідомості, патріотизму, збереженні рідної мови, самобутньої культури.

4.2. Публіцистика А. Річинського

А. Річинський вдало поєднував активну діяльність у культурно-просвітницьких товариствах та організаціях з публіцистичною працею. Упродовж міжвоєнного періоду відбувається формування його як відомого публіциста. Арсен Васильович усвідомлював невідповідність української інтелігенції діяти у відстоюванні інтересів і прав православних українців та спрямував свою діяльність в публіцистичне русло. Він публікував статті у низці популярних та відомих широкому загалу часописах, а саме: «Життя і знання», «Літературно-науковий Вістник», «Літопис Червоної Калини», «Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя», «Шлях», «Діло», «Наша Батьківщина» та інших [24, с. 43].

3 грудня 1928 р. А. Річинський розпочав співпрацю із журналом «Життя і знання», який видавався щомісяця «Просвітою» у Львові, упродовж 1 жовтня 1927 р. – серпня 1939 р. Місячник був одним найбільш цікавим на західноукраїнських теренах ілюстрованим науково-популярним виданням, призначеним для широкої самоосвіти, виходив у формі книжкових публікацій серії «Бібліотека «Життя і знання» [25, с. 13–14]. Володимир Дорошенко зазначав, що «Життя і знання» розпочали видавати за ініціативи Михайла Галущинського, а його редакторами були Іван Брик та Василь Сімович, дійсні члени НТШ [26, с. 20]. Часопис орієнтувався на широку читацьку аудиторію, «... призначається для найширших верств нашого народу. Міститиме повісти, оповідання, вірші, а також приступно писані статті про сучасне й минуле життя світове й наше українське, про всесвіт та явища у природі, про досягнення у всіх галузях людського знання» [27, с. 1].

У місячнику друкувалися статті з природничих наук, інформація про діяльність «Просвіти» та інших громадських організацій, рецензії на книги, некрологи про українських діячів. Особливу увагу журнал приділяв історії України всіх періодів та українській культурі [28, с. 159]. «Життя і знання»

містило статті різноманітного змісту, розраховані на читача з будь-яким рівнем освіти. Матеріали журналу широко використовували в просвітянських гуртках. Польська шкільна влада навіть рекомендувала його для читання на вечірніх курсах позашкільної освіти замість читанок, позаяк часопис рекомендувався для учнів середніх шкіл 2–4 класу, як додаткове джерело для домашнього читання, так звана «домашня лектура» [29, с. 9].

Редакція «Життя і знання» дотримувалася поставленої мети і завдань, «Виконуючи волю широкого загалу своїх членів приступило товариство «Просвіта» до видавання загальнодоступного просвітнього журналу з метою зв'язати науку, знання з живим життям, просунути її в якнайширші верстви нашого народу. Мета журналу – самоосвітня. Наш часопис не має заступити поважної книжки, вирвати її з рук читача, а навпаки – хоче привчити до неї, проложити дорогу українській науковій книжці у саму гущу народню. Це завдання означає й зміст його» [30, с. 366].

Редакторами часопису були відомі науковці, громадсько-політичні та літературно-мистецькі діячі. Першим головним редактором був М. Галущинський – до 1931 р. Після його смерті редакторські функції від листопада 1931 р. – до жовтня 1933 р. виконував І. Брик, а від листопада 1933 р. – В. Сімович [31, с. 4]. Редакційна колегія залучала до формування змістового наповнення видатних українських фахівців з різних сфер суспільного життя, серед них і А. Річинського.

У часописі «Життя й знання» А. Річинський опублікував низку статей, а саме «Кілька уваг про біологічне значення співу» [32, с. 77–79], «Єдність природи» [33, с. 220–225], «Посмертні рухи людей» [34, с. 365–367]. У згадуваних публікаціях він, як лікар, розглядав близькі до його фаху проблеми. Так, у статті «Кілька уваг про біологічне значення співу», він досліджує безпосередній вплив співу на перебіг життєвих процесів в організмі людини, прослідковує якими фізіологічними явищами і душевними переживаннями супроводжується спів, незалежно від змісту пісні [32, с. 77–79].

А. Річинський також опублікував матеріали, присвячені «Пласту», а саме «До щастя, слави і свободи» [35, с. 237–241], «Серед лицарів грізних» [36, с. 261–265], «Як зашумить Сокіл-Гора» [37, с. 293–297] з ілюстраціями та власноруч зробленими світлинами. З часом він об'єднав тексти поданих статей і видав окремою брошурою. Співпраця Арсена Васильовича із часописом «Життя і знання» була доволі важливою, позаяк журнал видавався у Львові і мав широку читацьку аудиторію.

Окрім співпраці із виданням «Життя і знання» А. Річинський друкував свої матеріали та дослідження у «Літописі Червоної Калини». Місячник публікував матеріали про визвольні змагання 1917–1921 рр. На сторінках видання публікувалися спогади, документи, бібліографія, огляди книжок міжвоєнного періоду. Арсен Васильович розмістив в часописі статтю «Бої за Володимир-Волинськ», у якій подав спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1919 рр., важливий фактичний матеріал про «Володимир-Волинський загін» під командуванням курінного Гуці, розповідає про сотника Юхима Бунду та Тоцького, описує як велися бої за визволення міста, поіменно називає полеглих вояків. У статті автор зазначав, що в останньому бою з поляками за Володимир-Волинський полягло дванадцять стрільців, 7 січня 1919 р. їх поховано в братській могилі на православному кладовищі, яку в 1928 р. під його керівництвом упорядкували пластуни. Стаття ілюстрована світлинами, серед яких члени штабу «Володимир-Волинського загону» [38, с.14–16].

А. Річинський констатував, що «Під час Світової війни, за австрійської окупації, Українські Січові Стрільці перевели на Володимирщину значну культурну працю, бо навіть заклали у 1916 до 1917 р. около 48 народніх українських шкіл для місцевого населення. І певно назавжди зістане в народній пам'яті, що навіть за часів будь-що-будь ворожої до слов'янства окупації, у тяжких і грізних умовах найстрашнішої війни – наші діти дістали рідну школу, а людність українська взагалі не стрічала особливих перепон до

свого культурно-національного розвитку. Нині на Володимирщині української школи вже немає ні одної» [38, с. 14].

У 1930 р. А. Річинський публікує статті у «Літературно-науковому Вістнику», загальноукраїнському, літературному і науковому часописі, який видавався НТШ у Львові і був головною трибуною для українських літераторів і публіцистів. Головним редактором якого на той час був Д. Донцов, визначний політик, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Вісник під його керівництвом став журналом ідеологічно визначеним, у ньому збільшилася частка публіцистичних, історико-мемуарних матеріалів. Головний редактор часопису так визначав його основні принципи «Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить згинутися, очистити від сміття й болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація, – ось завдання, до розв’язання котрого разом з іншими хоче спричинитися і відновлений «Літературно-науковий Вістник». Іншими словами: треба готувати бійців за українську державність і, відповідно впливаючи на громадянство, передусім на молодь, виховати новий тип вольової людини, беззастережно відданої національному ідеалові» [39, с. 539].

Дотримуючись визначених принципів, журнал друкував матеріали найкращих українських письменників та вчених. Саме до А. Річинського звернулася редакція часопису із проханням подати огляд появи УАПЦ, охарактеризувати її місце і роль у національному житті. На що Арсен Васильович погодився і, як він писав, що «... мусив віднайти те природне річище, по якому пливла й пливе українська релігійно-церковна думка та яке загачували й викривляли різні сторонні сили» [40, с. 51].

Упродовж 1930–1931 рр. ним опубліковано статті, у яких висвітлено історію УАПЦ, її значення у національному поступі Волині. Так, у декількох томах часопису, а зокрема у 101–102 та 104 за 1930 р. та у 105 за 1931 р. статті мали назву «Свята Софія Київська», у яких розкривався зміст Української церковно-національної революції в Києві 1920–1921 рр.,

описувалося утворення та поширення УАПЦ, висвячення В. Липківського. У подальшому вказані статті А. Річинський доповнив, систематизував і укомплектував у перші чотири розділи книги «Проблеми української релігійної свідомості» [41, с. 365–378; 42, с. 464–475, 532–539; 43, с. 1020–1026, 1067–1079; 44, с. 41–54, 136–148, 255–270].

Опубліковані у зазначеному часописі статті А. Річинського викликали полеміку з боку греко-католицького священника о. Макарія Каровця, українського церковного діяча, ієромонаха Чину Св. Василя Великого. Який опублікував матеріал на тему «Самосвятство – українська ересь. Відповідь на статті д-ра А. Річинського» [45, с. 316–324].

На його зауваження Арсен Васильович дав вичерпну відповідь у своїх подальших публікаціях у зазначеному часописі за 1932 р. Зокрема, «На манівцях релігійного фанатизму. Сучасне «ідолопоклонство» – роздзвіння у «Дзвонах», як відповідь на публікацію о. М. Каровця. Матеріал статті був досить об'ємний, тому А. Річинський поділив його на три частини і опублікував у трьох номерах журналу [46, с. 84–89; 47, с. 147–154, 259–265; 48, с. 259–265]. У подальшому зазначені матеріали А. Річинський видав брошурою «На манівцях» [49].

У липні 1932 р., зважаючи на політичні й фінансові проблеми, «Літературно-науковий Вістник» припинив свій вихід. Журнал вимагав значного фінансування, а Українська Видавнича Спілка не мала потрібних фондів [39, с. 542]. Відповідно, й припинили публікувати статті А. Річинського, скеровані на відродження в українців національної релігійної самосвідомості. З'явився інший часопис під назвою «Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя». Головним редактором журнал упродовж 1933–1939 рр. був Д. Донцов, який намагався у новоутвореному часописі продовжити традиції «Літературно-наукового Вістника». А. Річинський продовжив співпрацю з «Вістником...», публікував у ньому статі. Так, у травні 1933 р. подав статтю під назвою «Боротьба душ у Достоєвського», у якій автор розгорнуто зупинився на характеристиці

поглядів та творчості Ф. Достоевського, висвітлив його психічне роздвоєння, своєрідну боротьбу душ. А. Річинський зауважував, що росіяни адміністративними репресіями намагалися призупинити розвиток національної культури в Україні, нав'язати українцям російську культуру і довести до духовного зближення два народи, часто українська інтелігенція «заламлювалась і йшла в хвості пануючої культури». Він робить висновок про те, що в усіх «надламаних» натур помітне психічне роздвоєння, своєрідна боротьба душ – української та російської. І це дуже виразно відображено у творчості М. Гоголя та Ф. Достоевського [50, с. 361–362].

У статті А. Річинського «Диспропорція слів і діл», у якій він коментує публікацію Станіслава Лося «Міжнародне положення Польщі та галицькі українці», доволі вдало описує відмінності між росіянами та українцями. Наголошуючи на тому, що «... українці відрізняються від москалів і своєю вдачею і загальним світоглядом і особливостями своєї духової культури. Адже москалів цінує матеріалістична ментальність, що була причиною взагалі матеріалістичного духа і шовіністичних домішок в офіційному московському православ'ю... Знаючу є ворожість москалів до Європи та європейської цивілізації; далі максималізм у способі думання і звідси хитання між крайніми рішеннями, опльовування сьогодні того, що було святим ще вчора, моральна хиткість; нарешті – колективістичні тенденції в родиннім і господарським житті, нахил до нігілізму і песимізму. Але в той-же час монгольська впертість і самозакоханий націоналізм москалів пхає їх на підбиття цілого світу то під гаслом «всеслужения человечеству православиєм» (Достоевський), то в ім'я світової революції (Ленін). Звідси пафос «Третього Риму», або «Третього Інтернаціоналу»: одно і друге, це дві сторони тієї ж самої націоналістичної ідеології, й тому більшовизм є природнім завершенням російської історії». Автор погоджується із думкою С. Лося про те, що Польща та Україна є межею двох світів – Європи і більшовицької Євразії, укладом свого життя, психічної структури й національних культур тяжіють до європейського християнського Заходу,

тому є природними союзниками проти комуністичної небезпеки зі Сходу [51, с. 2].

А. Річинський упродовж 1930–1933 рр. співпрацював із редакційною колегією УЗЕ. Саме у цей період у Львові видано першу україномовну загальну енциклопедію у трьох томах. Книга мала подати якомога більшу кількість назв (гасел) у формі матеріалів «Україніка», розмістити найновіші відомості про видатних діячів минулого і сьогодення, важливі дати, події, досягнення в усіх ділянках людського знання. Так, упродовж 1930–1935 років під керівництвом І. Раковського та завдяки напруженій праці членів редакційної комісії В. Дорошенка, М. Рудницького, В. Сімовича вийшла друком «Українська Загальна Енциклопедія – Книга знань». Інформація у ній подавалася у формі гасел, вона містила 34 тис. статей, працювало над її змістовим наповненням 136 авторів, які формували певні розділи [52, с. 150–151].

А. Річинський також приймав участь у підготовці матеріалів для її написання. Так, із нотаток секретаря редакційної колегії І. Бедрила, у яких містилася інформація про волинські релігійні часописи, дізнаємося, що А. Річинський був одним із авторів УЗЕ [53, арк. 2]. У березні 1932 р. А. Річинський надіслав листа до редколегії видання, у якому зазначав, що переглянув 17 випуск УЗЕ і виявив у ньому відсутній перелік українських часописів, таких, як «Нова дорога», «На варті», «Наше братство», стверджуючи, що інформацію про них декілька місяців тому подавав рекомендованим листом до редакції і тому ситуацію, що склалася, вважав дивною [54, арк. 1].

Він наполягав на включенні інформації про дані часописи до наступних випусків енциклопедії, про що повідомляв І. Шендрика, відповідального за матеріал про українську пресу [55 арк. 3]. У червні 1932 р. Арсен Васильович знову надіслав листа до редакції, у якому зазначав «В цілі належної інформації прошу редакцію у черговому випуску Української Загальної Енциклопедії – або зовсім не подавати мого прізвища, або якщо це подання

планується, то використати для цього гасла такі дані: головна праця – «Проблеми української релігійної свідомости». Автор музичних збірок: «Скорбна Мати», «Українська відправа вечірня і рання», «Колядки», «Всенародні співи в українській церкві». Видавав часописи: «Нова дорога», «На варті», «Рідна Церква», «Наше Братство»...» [54, арк. 2]. Він не наполягав на поданні в енциклопедії своїх автобіографічних даних, а вимагав розмістити інформацію про редаговані ним видання, які через відсутність коштів та інші перешкоди виходили нерегулярно, подеколи окремим номерами, але були дуже важливими для А. Річинського.

До редакції УЗЕ А. Річинським надіслано надруковані 17–200 сторінки ще не виданої книги «Проблеми української релігійної свідомости». Він вказував, що робота над книгою завершується і вона вийде друком у серпні 1932 р. Також надсилав перераховані музичні збірки та часописи і ще декілька неназваних дрібних видань, у листі писав, що часопис «Нова дорога» раніше подавав до бібліотеки НТШ. Надруковані сторінки незавершеної книги попросив повернути до Володимира-Волинського [54, арк. 2].

На отриманий лист редакція УЗЕ 15 червня поточного року надала відповідь, висловила вдячність за подаровані книги, зазначала, що усі, надіслані А. Річинським матеріали передадуть до бібліотеки НТШ. Редакція також просила надати інформацію біографічного характеру – коротенькі дані про себе, а головне – про громадську діяльність. 24 червня 1932 р. А. Річинський надіслав розгорнуту автобіографію, у листі зазначав, що не знає, що точно потрібно надати і тому «подаю матеріал різнорідний», біографічні дані й видані праці [54, арк. 3]. Копію листа до редакції УЗЕ від 24.06.1932 р. подано у дод. Щ.

У подальшому Арсен Васильович співпрацював із редакційною колегією УЗЕ. Він «на заклик у справі бажаних доповнень», долучився до наповнення матеріалом наступного видання. У листі до редакції від 29 серпня 1933 р. писав, що енциклопедія «поминула мовчанкою такі гасла».

Зокрема, подав прізвища видатних діячів, про яких не згадали в енциклопедії, а саме І. Бочковський «Національна справа» (Відень, 1918 р.), Є. Бачинський «Еклезія» (Женева), Ю. Грох-Грохольський «Музика до українського тексту літургії» підручник теорії співу (Рівне, 1930 р.) [54, арк. 4].

Надав відомості про журнал «Релігійно-науковий вісник», редактором якого був о. П. Білонь, який видавався «Братством святої Покрови» в Олександрові-Куявському впродовж 1921–1923 рр., надіслав до редакції 15 номерів цього журналу. Тритомник УЗЕ відіграв також важливу роль у розвитку української термінології. У своєму листі А. Річинський подав до редакції відсутні гасла та їх визначення, а саме «окселентувати», «корогун», «дідух», «кострубом», «гагілка» [54, арк. 4]. Незважаючи на те, що А. Річинський був фаховим лікарем, знання термінів, поданих ним до редакції УЗЕ, свідчило про те, що він був знавцем українських звичаїв та обрядів. Діяльність редакційної колегії УЗЕ скеровувалася на популяризацію української мови, науки, культури.

А. Річинський доклався до наповнення бібліотеки НТШ у Львові. Як жертводавець на музей НТШ він згадується у газеті «Діло» ще у 1931 р. [56, с. 5]. Так, у фонди бібліотеки він надсилав редаговані ним часописи «Нова дорога», «На варті», «Наше братство», «Рідна церква». Також подарував бібліотеці свої музичні збірки, такі, як «Скорбна мати», «Колядки», «Українська відправа вечірня і рання», «Всенародні співи в українській церкві» [54, арк. 2]. Він передав на зберігання до бібліотеки НТШ працю М. Кобрини «Про анафему на лікаря А. Річинського. Розгляд постанови священного Синода Православної церкви в Польщі з 15.IV.1929 р.» Також передав до НТШ в листопаді 1930 р. матеріали під назвою «Акти церковного плебісциту на Волині 1927 р.» та в листопаді 1933 р. п'ять листів «До історії національно-церковного Руху в Польщі», які не видавалися без дозволу жертводавця. У серпні 1933 р. до бібліотеки НТШ надіслав 15 номерів «Релігійно-наукового вісника», редактором якого був П. Білонь [54, арк. 4]. Завдяки клопіткій праці А. Річинського стосовно передачі друкованих видань

бібліотеці НТШ до наших днів збереглися ці часописи та деякі документальні матеріали про національно-церковний рух міжвоєнного періоду.

Окрім того, А. Річинський співпрацював із краєзнавчо-туристичним товариством «Плай» у Львові, яке спільно із Українським фотографічним товариством організувало виставки світлин рідного краю. Власне, у листопаді 1935 р. в музеї НТШ організовано першу краєзнавчу виставку світлин. Організатори виставки поділили її на два відділи – мистецький і документальний. А. Річинський представив низку своїх світлин, які демонстрували пам'ятки Волині. З його експонатів найцікавішою була світлина «Домовина воєводи Кисіля», у якій розкрито пам'ятку мистецтва, орнаментовану горельєфами роботи італійських майстрів, на яких зображено батальні сцени [57, с. 2–4].

Товариство «Плай» з 1937 р. розпочало видання щомісячника «Наша Батьківщина», головним редактором якої був Степан Щурат. У першому номері журналу видання редакція визначила мету своєї праці, «Поширити туристський рух і вложити його в рамки доцільності, спрямовуючи зацікавлення громадянства в першу чергу на рідну країну». Дописувачі за свої публікації не отримували гонорарів, що, втім, ніяк не позначалося на якості видання. Журнал швидко завоював популярність кваліфіковано написаними цікавими матеріалами. На сторінках «Нашої Батьківщини» публікували праці М. Андрусак, С. Гайдучок, М. Гавдяк, В. Дорошенко, Ф. Коковський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Кубійович, Л. Маслов, Я. і С. Пастернаки, І. Свенціцький, М. Смішко, В. Щурат та інші [58]. У цьому часописі друкував свої статті й А. Річинський, розпочав у цей час писати краєзнавчу працю «Старий город Волинь».

У травні 1939 р. на сторінках журналу «Наша Батьківщина» опубліковано статтю А. Річинського «Західня границя. Поширення трьохбанних церков і українського бароко». Автор цікавився архітектурою, зокрема старовинними українськими храмами. На Волині дослідник розшукував трибанні церкви в стилі українського бароко. Храми подібного

типу він досліджував у Східній Волині – Житомирщині й Західній Волині – Рівенщині, Володимирщині, Луччині. А. Річинський вважав, що подібний тип будівництва зникає на захід до Холмщини. Він подав опис храмів у селах Суходоли та Бужанка, змалював п'ятибанну муровану церкву Адама Киселя у с. Низкиничі, зразок ренесансного типу [59, с. 115–116].

А. Річинський був членом «Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри ім. митрополита Петра Могили». 1 квітня 1936 р. він вступив у членство цього товариства. Основною метою якого був захист українського православ'я у Західній Волині. Філія товариства знаходилася у Володимирі-Волинському [60, с. 273]. Копію декларації про вступ А. Річинського в члени товариства подано у дод. Ю.

У травні 1937 р., з благословення архієпископа Волинського Олексія, товариство розпочало у Луцьку друкувати щомісячний релігійно-громадський часопис «Шлях». Головним редактором якого був депутат Сейму, професор Є. Богуславський. А. Річинський у 1938 р. в журналі «Шлях» опублікував низку праць. Побачила світ його стаття «Загрожени пам'ятники української церковної архітектури в м. Тишівцях». У публікації подано мистецько-архітектурний опис храмів, їх фотофіксацію у Тишівцях та Городку [61, с. 3–4]. Матеріал цінний саме тим, що А. Річинським описані храми – церква св. Микити у с. Тишивці і церква Вознесіння Господнього у с. Вакиїв. Після появи публікації, упродовж червня-липня 1938 р. під час акції нищення церков на Холмщині їх зруйнували, тому завдяки світлинам та опису А. Річинського до наших часів зберігся зовнішній вигляд цих культових архітектурних пам'яток [62, с. 109–110]. У газеті «Діло» зазначалося, що «... дві розкішні, найкращі на цілій Холмщині церкви, знищені в містечку Тишівцях біля Туркович. Щастя, що д-р Річинський з Володимира перед самою майже їх загибеллю поцікавився тими пам'ятками й утравалив бодай світлини та коротку розвідку про них» [63, с. 2].

А. Річинський відіграв вагому роль в пошуках зразків української архітектури у міжвоєнний період. Він проявляв інтерес до храмів Острога, Луцького повіту, с. Тростянець, звернув увагу на поширення київського стилю архітектури на західноукраїнських землях, зокрема у Володимирі-Волинському. Арсен Васильович зазначав, що Успенському соборі, у Володимирі-Волинському, притаманний псевдовізантійський стиль з ознаками романського впливу, якого він зазнав після реставраційних і ремонтних робіт у 1896 р. [64, s. 64–65].

Проявляючи інтерес до архітектури Волині, А. Річинський ставив за мету дослідити українські традиції не лише в архітектурі, але й у релігії. Зокрема, він писав, що «На Волині бачимо храми, «плетені» на зразок солом'яних великих кошиків на зерно, що поступово звужуються вгору, аж доки їх отвір не замкнеться покривкою», прослідковував у будівництві храмів український стиль. Завдяки А. Річинському і його дослідженням, Суходільська церква, як унікальна пам'ятка архітектури, потрапила до «Альбому культури в образах», виданого у 1932 р [11, с. 38]. Світлини А. Річинського надруковано у праці О. Цинкаловського «Княжий город Володимир» (1935 р.) та альбомі «Українське січове стрілецтво» (1935 р.) [1; 65].

А. Річинський успішно працював у сфері фотомистецтва, про що свідчить його спадщина світлин у фототеці Національного музею у Львові. Він підтримував ділові контакти із директором музею Іларіоном Свенцицьким, щоправда, музейні інвентарні книги містять обмежену інформацію робіт А. Річинського, лише за 1927 і 1936 рр. [66; 67].

А. Річинський реалізовував свої мистецькі уподобання, фіксував сакральні архітектурні пам'ятки Волині. Його увагу привертала монастирська церква святого Іоана Милостивого XVII ст. у с. Загайці на Кременеччині, дерев'яна тризрубна церква Козьми та Дем'яна XVIII ст. у с. Розваж, поблизу Острога, каплиця Богдана Хмельницького XVI ст. у с. Підлісці, поблизу м. Кременця. Дослідник зацікавився церквою Покрови

Богородиці у с. Країв. У світлинах А. Річинський фіксував зовнішній стан церкви, кам'яний портал та дерев'яну дзвіницю, яка знаходилася поруч із церквою і до сьогодні не збереглася. Інша група світлин А. Річинського представлена мистецькими пам'ятками з декоративної різьби і малярства. Окрім того, він зафіксував дяконські ворота XVI ст. із церкви у с. Суходоли, поблизу Володимира-Волинського. Варто зауважити, що зазначена церква вперше ним і зафіксована на світлинах. У фототеці Національного музею у Львові зберігаються інші світлини А. Річинського. Зокрема, царські ворота із церкви св. Миколая 1740 р. у с. Городок на Рівненщині, іконостас церкви св. Михаїла у с. Бірки, інтер'єр Свято-Троїцької церкви. На одній із них задокументовано іконостасну частину зі склепінням, окремо він зафіксував чотириярусний головний іконостас, бічний іконостас, бічний вівтар Свято-Троїцької церкви [68, с. 127]. Світлини А. Річинського відображають пам'ятки архітектури та мистецтва, тому є важливими, як документальні джерела, для вивчення культурної спадщини Волині і свідчили про його талант фотомитця.

Таким чином, публіцистична праця А. Річинського, а саме співпраця з часописами Східної Галичини носила не епізодичний, а системний характер. Власне вона зумовлювалася складністю ситуації, позаяк на теренах Західної Волині, в умовах міжвоєнної Польщі, україномовна видавнича продукція зводилася до переліку декількох видань. А. Річинський, будучи свідомим українським патріотом, публікуючи у низці популярних та відомих широкому загалу часописах свої праці, намагався розкрити ті чи інші нагальні проблеми, розширити світогляд, знання українства.

4.3. Видавнича справа

Важливе місце в культурно-просвітницькій діяльності А. Річинського посідала видавнича справа. Він спільно із однодумцями з 1925 р. розпочинає видавати у Володимирі-Волинському незалежний місячник українського церковного відродження «На варті», публікації якого висвітлювали питання українського національного церковного руху. В одному із номерів журналу він публікує пояснення, чому саме є важливим видання цього часопису. «Справа така важна, всі ми так гостро відчуваємо брак поважного й незалежного журналу, який правдиво освітляв би наше церковне життя, поміг би нам вийти з того провалля, в якому опинилася українська церква, ... тому ми одважилися приступити до видавання «На варті» [69, с. 22].

Часопис «На варті» виходив двічі на місяць впродовж 1925–1926 рр. Друкувався журнал у друкарні Гершона Вассера. Адміністрація та редакція знаходилися на вулиці Понятовського (Колійова), 25, пізніше – на вулиці Гноєнській, 18. Річна передплата коштувала шість злотих, місячна – 25 грошей [70, с. 26].

Фінансування з боку держави чи інших установ не було, тому А. Річинський розпочав видання журналу власним коштом. У серпні 1925 р. він звернувся із проханням до українських парламентарів, особисто до сенатора, лідера УНДО М. Черкавського, надати грошову підтримку для видання часопису «На варті». А. Річинський проводив особисте листування та зустрічі із ним, інформував його про вихід та мету часопису «На варті». Все ж таки йому вдалося домогтися з вересня 1925 р. та у 1926 р. надання грошової допомоги від українських парламентарів для видання зазначеного часопису. На публікацію одного номера надходило фінансування у розмірі 200–250 злотих [71, арк. 7–8].

Варто зауважити, що видання україномовної друкованої періодики у Володимирі-Волинському започаткував А. Річинський, адже до цього часу уся періодика друкувалася виключно російською та польською мовами. Часопис «На варті» був найпопулярнішим серед місцевої української інтелігенції та досить поширений у селах, відверто підтримував визнання української церковної ієрархії. Упродовж п'яти років виходив цей журнал, загальнокультурного та релігійного спрямування, назву якого А. Річинський в силу певних історичних обставин змушений був змінювати: «На варті» (1925–1926 рр.), «Рідна Церква» (1927 р.), «Наше братство» (1929 р.) [72, с. 157].

Однак основна ідея та зміст публікацій у часописі не змінювалися, вони присвячувалися питанням українського національного церковного руху. Головний редактор цілеспрямовано готував умови для автокефалії ПЦ на етнічних українських землях у складі Другої Речі Посполитої. А. Річинський відкрито закликав відмовитися від традицій РПЦ. У зв'язку з цим необхідно було подолати впертий опір проросійської ієрархії Церкви з метою її українізації на місцях. На сторінках часопису А. Річинський пропагував не лише ідеї українізації ПЦ на Волині та Поліссі, а також – запровадження соборного устрою в Церкві, вважаючи, що положення Синоду «Про внутрішнє і зовнішнє становище Православної церкви в Польщі» закріпить синодально-консисторський лад і позбавить парафіян будь-якого голосу в церковних справах [73, с. 6].

У першому номері журналу, в програмній статті, сформульовано основні завдання і цілі часопису «На варті» – «стояти на варті українського культурного і церковного ренесансу» [74, с. 1]. На сторінках видання друкувалися матеріали, які висвітлювали церковне життя Волині: релігійні проповіді, бесіди, питання церковного права, основні аспекти світової і української церковної історії, підстави українізації Церкви, огляд світового церковного руху та українського церковного життя, релігійна поезія, церковний спів тощо. Також на його сторінках друкувалися історичний

календар, новини міжнародного життя, нариси про Тараса Шевченка, Лесю Українку, Олександра Пушкіна, Симона Петлюру, політичні огляди, оригінальні етнографічні матеріали, оголошення [69, с. 21–28; 74, с. 1–2; 75, с. 6–22].

Популярна у той час газета «Діло», вітаючи вихід цього часопису, звернула увагу на те, що «... двотижневик «На Варті» є першим на українських землях у межах Польщі виданням, що поклало собі за завдання систематичну боротьбу за розмосковлення Православної церкви на українських етнографічних землях, виступило проти московської церковної православної ієрархії в Польщі та проти політики департаменту віросповідань у Варшаві. «На Варті» бореться за принципи, поставлені в основу Української Православної Автокефальної Церкви на Наддніпрянській Україні. Живий різноманітний зміст часопису вкупі з високою ідейністю та глибоким патріотизмом, яким овіяні його статті, повинні запевнити йому найкращий розвиток» [69, с. 28]. Часопис «На варті» з 1925 р. очолив разом з активістами «Просвіти» рух за українізацію богослужінь на Волині, Поліссі й Підляшші.

Проросійські сили Володимира-Волинського вороже ставилися до А. Річинського саме за його енергійну українізаційну діяльність у церковних питаннях. Особливо активно ця робота проявилася після смерті 22 серпня 1924 р. настоятеля Володимирського Успенського собору о. А. Бордюговського. Вони вважали, що А. Річинський спільно з о. П. Табінським, користуючись безвладдям, вирішили українізувати Володимирівський собор до прибуття нового настоятеля [76, с. 6–7].

Дійсно, А. Річинський спільно із о. П. Табінським провели низку публічних лекцій у місцевій «Просвіті» з обґрунтуванням потреби дерусифікації ПЦ. Агітаційна діяльність А. Річинського продовжилася на сторінках журналу «На варті». Він розпочав цикл публікацій проти існуючого устрою ПАПЦ, звинувачував церковну ієрархію у намірах, скерованих до відновлення «московського духа» у церковному житті [77,

арк. 2]. У часописі започатковано постійну рубрику «Розмосковлення церкви», у якій А. Річинський, під псевдонімами «Володимирчанин» та «М. Чорний», висвітлював хроніку релігійно-церковних і культурних подій українського життя у Володимирі-Волинському та повіті. Під псевдонімом «Не Чіпка» він публікував актуальні вислови, які носили гумористичний і сатиричний характер [69, с. 21–28; 75, с. 6–22].

Завдяки часопису А. Річинський налагодив і підтримував постійний зв'язок із читачами, серед яких були селяни, учителі та священнослужителі. Усвідомлюючи, що не всі можуть відкрито звертатися до видання, опозиційного у багатьох питаннях до церковної влади, А. Річинський писав від імені редакції «На варті», що матеріали його дописувачів під їх власними прізвищами подаватимуться лише за їхньою згодою. Перші матеріали з місць опубліковано ним під заголовком «Дописи», а наступні – під рубрикою «Церковне життя на місцях». Як і зазначав головний редактор часопису, вміщені вони були під криптонімами і псевдонімами [78, с. 7].

Згодом при часописі А. Річинський організував власне видавництво з цією ж назвою «На варті», у якому друкувалися аргументовані розвідки, започатковувалися цілі серії, присвячені проблемам ПЦ. Зокрема, серія «Джерела єпископату та повноти ієрархії Української Автокефальної Церкви», присвячена проблемам незалежної української ПЦ [7, с. 12]. Зі спогадів дружини Арсена Васильовича відомо, що він часто пропадав у друкарні, що знаходилася неподалік їхнього помешкання, постійно щось укладав, komponував, друкував [79, с. 64].

У 1926 р. видавництво «На варті» накладом А. Річинського видає брошуру «Походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії української Православної Автокефальної Церкви». У ній обґрунтовується, що ієрархія УАПЦ має усі історичні та канонічні права на існування. Авторство роботи остаточно не встановлено. Історики Церкви І. Власовський та В. Липківський вважають, що автором брошури був ректор Православної духовної семінарії у Кременці П. Табінський [80, с. 78]. Як

стверджував І. Власовський: «Розвідка ця, у виданні «На Варті» без подання імени автора, була, під тим же заголовком, повністю уміщена р. 1927 в частині 1 журналу «Церква й Життя», органу ВПЦРади в Києві, з поданням, як автора, прізвище «Волинський». Нас було в тому часі інформовано, що автором цієї розвідки був священник Петро Табінський, який 1924–1926 рр. був позаштатним священником при Володимиро-Волинському соборі» [81, с. 45].

Саме упродовж 1924–1926 рр. А. Річинський активно співпрацював з о. П. Табінським, який від 1922 р. був настоятелем собору у Володимирі-Волинському, упродовж 1927–1930 рр. працював ректором Православної духовної семінарії у Кременці [82, с. 3120]. Він приймав активну участь в українському церковному русі, був співробітником журналу «На варті» та одностороннім А. Річинського [83, с. 102]. Достовірність того, що автором роботи є саме о. П. Табінський підтверджував і А. Річинський у роботі «На манівцях», у якій він писав, що «... у багатьох випадках покликався на спеціальну розвідку «Про походження єпископату», видану мною 1926 року, а написану богословом-фахівцем...» [49, с.13]. Зазначена праця змістовно нагадує «Проблеми української релігійної свідомости», тому можна стверджувати, що він доклався до її редагування. У подальшому зустрічаємо співпрацю А. Річинського із П. Табінського у спільному перекладі на українську мову «Парастасу», виданого головним редактором для церковного вжитку у видавництві «На варті» [84, с.224].

А. Річинський в кінці 1927 р. призупинив випуск часопису «На варті» і заснував у Володимирі-Волинському незалежний місячник українського церковного відродження «Рідна Церква», який став друкованим органом Українського церковного комітету. Помічником редактора видання за призначенням А. Річинського був Петро Калинчук. Адреса друкарні й видавництва не змінилася. Передплата на рік коштувала п'ять злотих, примірник – 40 грошей. У грудні 1927 р. світ побачив перший номер журналу. Метою видання було доносити до широкого загалу ухвали повітових і

окружних церковно-народних з'їздів та об'єднати народ в боротьбі за українську національну церкву. Незалежне церковно-громадське видання було розраховане на західноукраїнське населення Польщі. У одному з номерів зазначалося, що «Не можна давати народові замість духовного хліба – камінь і отруту, як це роблять чорносотенні московські листки, видавані церковною владою». Однак А. Річинський зумів видрукувати лише два номери даного журналу, проти діяльності комітету виступили не лише церковна а й світська влада [85; 86, с. 649].

У 1929 р. на зміну часопису «Рідна церква» розпочав видання нового журналу «Наше братство». Весною 1929 р. у листі до П. Артем'юка, А. Річинський повідомив про намір заснувати незалежний друкований місячник української церковної думки «Наше братство». Також він попросив надіслати відповідні матеріали з Полісся для опублікування у журналі та допомогти у зборі коштів для його видання. У часописі А. Річинський планував відображати критичне ставлення православної громадськості до церковної ієрархії, висвітлювати стан справ у ПЦ і школі, вміщувати періодичні огляди суспільно-політичного життя Польщі. Цей намір на той час був підтриманий колишніми членами церковного комітету. Необхідні кошти для його видання передбачалося отримати за рахунок добровільних внесків тих представників інтелігенції, котрі підтримували українізацію церкви [87, с. 17–18].

У квітні вийшов друком перший номер нового українського громадсько-церковного журналу «Наше братство» за редакцією А. Річинського. Часопис відзначився чіткою опозиційною лінією щодо керівництва Православної церкви в Польщі. До читача перший випуск журналу не потрапив, його конфісковано Володимирським староством за «ворожий тон» у відношенні до церковної влади. Незважаючи на заборону розповсюдження першого номеру журналу «Наше братство» А. Річинський не призупинив роботи що до випуску часопису. Він, як головний редактор, плідно працював над збиранням матеріалу для другого видання. У липні 1929

р. вийшов друком другий номер «Нашого братства», присвячений проблемам ПЦ у Польщі, висвітлював ненормальні відносини серед її ієрархії [88, с. 4]. А. Річинському вдалося видати лише два його номери.

Він також видавав брошури, які повніше розкривали стан церковно-релігійного життя. Упродовж 1927–1929 рр. видано: «Критичний розгляд постанови св. Синоду про заборону Українського Церковного з'їзду», «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі», «Два плебісцити на Волині в справі богослужбової мови» [89, с. 131].

А. Річинський мав на меті витіснити зрусифіковану старослов'янську мову з практики церковного життя і відродити національну Церкву, для цього продовжував укладати і видавати збірки церковних співів. Хоча церковний з'їзд у Почаєві ще в 1921 р. висловився за потребу видання українських релігійних книг, залишалася відчутна нестача богослужбових книг українською мовою, бракувало повноцінних перекладів релігійної літератури. З метою виправлення ситуації, у квітні 1925 р. утворено комісію для перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою при Синоді. До її складу увійшли: професори І. Огієнко, В. Біднов та о. П. Табінський [90, с. 309]. А. Річинський на православному церковному з'їзді у Луцьку в 1927 р. зазначав, що митрополія ПАПЦ не спромоглася видати «жодної української богослужбової книги», а усі церковні книги видано приватними особами: Волинським кооперативним видавництвом, накладом І. Огієнка, видавництвами «Поділля» та «На варті» [91, с. 17].

У статті «Українське церковно-музичне видавництво», опублікованій на сторінках часопису «На варті», А. Річинський звернув увагу громадськості на відсутність українських церковних співів, зокрема нот і мелодій для церковних хорів, вбачаючи в цьому завдання для новоствореного видавництва. Невдовзі у своєму видавництві опубліковано вже згадуваний «Парастас» в українському перекладі, музичні збірки «Українські церковні співи» [92, с. 9]. Він був переконаний у тому, що в церковному богослужінні потрібно поступово перейти з церковнослов'янської мови на українську. Під

впливом відомого композитора М. Тележинського відбувається становлення А. Річинського як композитора. Власне, це якнайкраще проявилось у музичній творчості. У 1925 р. А. Річинський укладає і видає у видавництві «На варті» першу збірку загальнодоступних церковних співів для сільських хорів, шкіл і народу «Всенародні співи в Українській церкві». Збірка містила тридцять пісенних творів, окрім творів А. Річинського, представлено твори в обробці К. Стеценка і М. Тележинського [89, с. 26].

Переважна кількість композицій належала власне А. Річинському, але є серед них декілька творів М. Тележинського та «Вірую» К. Стеценка. У збірці вміщено чотири оригінальні композиції А. Річинського: «У Царстві твоїм», «Ектенія благальна», «Милість спокою» та «Многая літа», покладені ним на музику. У двох виконаннях він подав «Отче наш» – загально прийнятий варіант і у виконанні старовинною волинською мелодією. Збірка побудована на виключно українському, сучасному авторові музично-церковному ґрунті і мала перевагу в аранжуванні, а не оригінальній творчості, все ж таки це перша спроба композиторського самовиявлення. У передмові збірки автор доводить своє намагання сприяти українізації Церкви шляхом наближення співів до звичного для народу хорового співу і розкриває практичні засоби такого наближення: використання популярних київських та старогрецьких наспівів для аранжування, замінені чотириголосся більш доступним непрофесійним співакам триголоссям, перевага гармонійного викладу над «контрапунктовим». Основне завдання композитора було залучити слухачів до того, щоб «співати цілою церквою» [93, с. 116–117]. Мета збірки, за його власними словами, «полегшити богослужіння в церкві українською мовою та показати перевагу й красу Служби Божої на рідній мові» [94, с. 3].

А. Річинський прагнув привчити парафіян співати під час богослужіння рідною українською мовою, адже молитовний спів має «особливий вплив на кожного богомольця». Як зазначав автор у передмові до збірки «Всенародні співи в Українській церкві», що «Парафія легко привчиться до українських

молитов і зрозуміє перевагу та красу Служби Божої на рідній мові...Тоді ніякі темні сили не спинять надалі відродження й розвиток нашої прадідної Української церкви» [94, с. 3].

У 1926 р. видавництво «На варті» видає чергову збірку А. Річинського «Українські церковні співи»; у 1927 р. – «Українські колядки на мішаний хор: збірка колядок», у якій зібрано 17 творів; у 1929 р. – збірки «Українська відправа вечірня та рання на змішаний хор», «Скорбна мати», збірка пісень із богогласника [72, с. 158].

Збірка «Українські церковні співи» в художньому відношенні перевершувала першу. Підбір текстів свідчив про поглиблення творчих інтересів. Якщо у першій збірці переважали необхідні молитви церковного календаря, то в другій – небуденні тексти більшого філософського навантаження. Наприклад, такі як «Світло правдиве ми бачили». На зміну скромним мініатюрам прийшли більш розвинені, часом і великі форми різної жанрової приналежності – антифон, кондак, «Херувимська пісня», і навіть концерт «Заспівайте Господові пісню нову». Вигідно відрізняється друга збірка і за формальними ознаками: Усі твори витримані в класичному чотириголоссі, оснащені динамічними, темповими, тембровими позначеннями, відповідають професійним стандартам оформлення. Музична мова збірки є досить оригінальною, як і сама особистість її автора. Звідси – поєднання в духовних композиціях А. Річинського аскетичної стриманості і емоційної відкритості, чіткого «розрахунку» і запалу [93, с. 120; 95, с. 12].

Захоплений благородною метою відродження духовної культури, композитор звертається до фольклору. Він відшукав та записав українські колядки. У збірці «Українські колядки на мішаний хор: збірка колядок» подано 17 творів. Серед них «Заспівали янголи із повіншуванням», «Ходив-находив», «У Вифлеємі», «Пане-господарю» й «Тропар на Різдво Христове». Це традиційна збірка творів для мішаного хору, в якій представлено два автори А. Річинський і К. Стеценко, перша половина збірки – це сім пісень належать К. Стеценкові, усі інші – А. Річинському. Серед колядок

А. Річинського трапляються зразки різних жанрів: релігійні, побутові, жартівливі, і різні форми – від мініатюр – до розгорненої колядки-сценки. Усі вони викладені чотириголоссям, переважно акордовою фактурою і в цьому відношенні мало чим відрізняються від духовних творів автора. Колядки мають два типи текстів, це авторські і народні та два жанри – обробка і оригінал [93, с. 130–131; 96].

Третя збірка «Українська відправа Вечірня і рання» – це кульмінаційний твір композитора, у якому переважають масштабні оригінальні твори менш розповсюджених жанрів церковного стилю. Збірка майже повністю авторська. Закінчується твором великої форми «Над ріками Вавилонськими». Він не визначений автором як концерт, хоча цілком відповідає вимогам цього жанру. Враховуючи стрімкі темпи професійного зростання композитора, згадувану збірку слід вважати прикладом творчої зрілості [93, с. 124; 97]. Музична збірка «Скорбна мати», своєрідна збірка пісень з богогласника, збірка релігійних кантів з 15 творів [95, с. 13; 98].

Порівнявши твори із музичних збірок А. Річинського, стає очевидною стрімка еволюція професіоналізму композитора – від обережних спроб увійти в стильову систему суворого церковного канону – до усвідомлення власної, хоч і скромної стилістики. А. Річинський у своїх культурницьких пошуках здобув власний якісний ступінь, як композитор, представник духовної традиції. Як мистецька особистість він сформувався на засадах українського «правдивого церковного стилю», пропагованого опозиціонерами московської школи, у тому числі М. Тележинським [93, с. 129]. Для А. Річинського головне полягало у тому, щоб «... молитовний спів мав особливий вплив на кожного богомольця і щоб ціла парафія навчилась до українських молитов і зрозуміла перевагу Служби Божої на рідній мові» [94, с. 3].

А. Річинський відводив українській пісні важливе значення. Як зазначав у одній із своїх публікацій, що «... віддавна пісня у всіх народів від диких і до найбільше культурних включно – стала наче б органічною

потребою. Навіть не залежно від змісту слів, часом просто хочеться співати, як хочеться, наприклад напиться під час фізичної праці, або визирнути на сонце із в'язниці. Коли-ж до співу нарід, додав і ще надзвичайно багатий зміст, що є віддзеркаленням усієї трагічної української історії та всього побуту нашого народу, то власне народна пісня стала одною з найцінніших перед української культурою взагалі і зайняла одно з перших місць у цілім світі і нема кращої історії народу за ту, що написана звуками його пісень» [99, с. 6].

А. Річинський, як мистецька особистість, сформувався на засадах українського «правдивого церковного стилю», але досить швидко покинув ряди поборників так званого «чистого стилю». Емоційне сприйняття літературних і музичних джерел богослужіння надихнуло його на поетизацію суворого канону. Залишаючись в рамках відповідної системи, він збагатив її, використовуючи нові, непритаманні їй засоби виразності. Найбільш радикальних змін зазнала традиційно нейтралізована церковна мелодика. Відчутні впливання народнопісенних, романсово-побутових, інструментальних інтонацій надали їй рельєфності та виразності. А. Річинський, як композитор, представник духовних традицій відмічається яскраво вираженою індивідуальністю [95, с. 14].

Духовні композиції А. Річинського позначені незвичним поєднанням стриманості і емоційності, «твердості» або навіть сухості і психологічної чутливості, що впливало з його подвійної натури лікаря-матеріаліста з душею глибоко віруючої людини. Музична мова творів вказує на обізнаність із сучасною композиторською технікою і впевнене володіння нею. Приваблює також органічне відчуття форми, певний драматургічний хист, невимушеність, природність інтонації. У музичних збірках А. Річинський публікував не лише свої твори а й твори інших авторів. Так, у збірці «Українські колядки» вміщено твори К. Стеценка, пізніше з'явилися подібні збірки з обробками М. Тележинського та композитора З. Курдиновського.

Таким чином, А. Річинський був ще й активним популяризатором творчості своїх сучасників [93, с. 129–130].

Музичні твори А. Річинського користувалися популярністю, вони виконувалися не лише церковними хорами, але й входили до репертуарів духовних концертів, які проводилися упродовж 30–40-х рр. ХХ ст. Наведемо приклади декількох таких концертів. Зокрема, з нагоди 950-ліття хрещення Руси-України заходом «Засянського Хору» при церкві Василян у Перемишлі відбулася 15 січня 1939 р. святкова академія, яку відвідали численне духовенство та перемишльське громадянство. До репертуару концерту включено твори А. Річинського, зокрема «Над ріками вавилонськими». Програма концерту викликала «велике признання слухача» [100, с. 8]. 30 серпня 1942 р. у Києві, в залі першої реальної гімназії, відбувся великий духовний концерт Київської хорової капели міської управи під художнім керівництвом П. Гончарова. У програмі концерту були твори знаменитих композиторів О. Архангельського, М. Леонтовича, П. Гончарова та А. Річинського. Концерт пройшов із великим успіхом [101, с. 4]. 5 липня 1942 р. в соборі Андрія Первозванного у Києві відбувся духовний концерт художнього хору під керівництвом диригента О. Сніжинського. Програма складалася з творів 12 найкращих музичних церковних композиторів серед яких твори А. Річинського [102, с. 4]. 10 січня 1942 р. в залі міського театру Коломиї відбувся великий концерт колядок і щедрівок, влаштований коломийським колективом «Боян». Вокальна частина концерту складалася з колядок знаменитих композиторів – С. Людкевича, К. Стеценка і А. Річинського. З успіхом прийнята слухачами дуже оригінальна колядка А. Річинського «Заспівали янголи із повіншуванням» [103, с. 3].

А. Річинський досить продуктивно працював у сфері українізації ПЦ, зазначені збірки друкувалися, з одного боку, для того, щоб популяризувати рідну мову серед широкого загалу вірян, з іншого – щоб витіснити зрусифіковану старослов'янську мову з богослужбової практики. У праці «Проблеми української релігійної свідомости» А. Річинський обґрунтовував

думки про те, що справжня релігійність є проявом народної церковної культури, національний вигляд Церкви залежить не лише від богослужбової мови, але й співу і музики. Аргументовано доводив, що національний елемент у церковній музиці є важливим складником [40, с. 330–336].

А. Річинський видавничою діяльністю музичних творів сприяв українізації ПАПЦ, надав їй чітко вираженого національного характеру. Його музичні композиції ще за його життя були популярними і входили до репертуарів духовних концертів не лише у Західній Волині, але мали широку географію виконання, у таких містах, як Київ, Перемишль, Львів, Коломия та інші. А. Річинський був поборником українізації церковного богослужіння, сформувався як композитор і пропагував хорове мистецтво на релігійну тематику, пробуджуючи у вірян зацікавленість українською духовною піснею. Своєю музичною творчістю зробив значний внесок у розвиток національної духовної музичної культури [104, с. 73].

У 1930 р. А. Річинський уклав і видав у видавничому кооперативі «Вогні», що діяв у Львові й публікував твори пластових авторів, працю про «Пласт» під назвою «До щастя, слави і свободи». У своїй брошурі-нарисі він розкрив завдання та форми виховання молоді. Книга була невеликою за обсягом, всього 57 сторінок, проте досить ґрунтовною і багатою на ілюстрації. У ній були розміщені світлини, зроблені А. Річинським особисто, його малюнки. Структурно книга складалася із таких розділів: «В Пласті росте новий люд»; «Серед лицарів грізних»; «Як зашумить Сокіл-гора». У останніх двох розділах автор розповів про устрій, режим, заняття, вишкіл у таборах в «Підлютому та «Соколі». Видрукувано 2000 примірників цієї брошури [105].

А. Річинський у 1932 р. у Володимирі-Волинському видає збірку «На манівцях», проблематика якої в основному пов'язувалася з проблематикою книги «Проблеми української релігійної свідомості». Праця А. Річинського «На манівцях», обсягом 16 стор., акцентувала увагу на проблемі церковно-національного життя українців, розкривала чинники, які призвели до розколу

християнства і спричинили релігійному протистоянню. Автор описував роль національного контексту в релігійному житті. У згадуваній праці А. Річинський виносить на розгляд читачеві три проблеми: роль національного контексту в релігійному житті, внутрішнього розуміння релігії та проблеми взаємин держави і Церкви. Посилаючись на різницю у релігійній психіці українців та росіян, автор аргументує визнання УАПЦ та канонічність висвячення Василя Липківського. Висвітлюючи проблему взаємодії релігії й національного контексту, автор вказував на їх взаємовплив, відзначаючи, що будь-яка релігія засвоюється кожним народом по-своєму, при цьому набуває своєрідних національних прикмет; в свою чергу впливає на формування національного характеру народів [106]. Збірка «На манівцях» написана з метою надання відповіді на полемічні виступи в українській пресі. Зокрема, на публікації греко-католицького священника о. М. Каровця та була своєрідним доповненням до основної його праці «Проблеми української релігійної свідомості».

А. Річинський, будучи учасником національного церковного руху усвідомлював, що потрібно шукати нові стратегію і тактику активізації відродження українського церковного руху. Він вважав за необхідне ідейно «озброїти» інтелектуальні сили етноконфесійним усвідомленням історії України. Його вразила невідповідність інтелігенції в питаннях єдності та солідарності стосовно захисту прав українців на національну ПЦ, формування державницької ідеології. Він наголошував на тому, що «... обов'язком нашим є зберегти свою національну особистість і виявити її вагому цінність і красу, отже, передовсім – піднести релігійно-національну свідомість народу й поглибити підлогу тої свідомості: матеріальну й духовну культуру на Українській землі. А через те, що тільки самостійна держава забезпечує кожному народові повний і свободний розвиток його індивідуальності, – мусить державницька ідеологія об'єднати українців без різниці соціального становища й політичних партій. ...Зрештою у визвольних

змаганнях закон національної солідарності зобов'язує однаково всіх. Не розуміють цього хіба недоумки та наймити чужої ідеї» [107, с. 94].

А. Річинський готував до видання основну працю свого життя «Проблеми української релігійної свідомости». На його думку, її написання спричинене відсутністю наукових досліджень з української церковної історії. Як зазначав автор у передмові, що «... поза окремими статтями на релігійні теми, у нас існує всього дві праці, які ширше трактують українську церковну справу. М. Грушевський («З історії релігійної думки на Україні») виступає скоріше з протестантських позицій, а В. Липинський («Релігія і Церква в історії України») – з католицьких, він боїться навіть торкатися церковних справ, залишаючи їх вирішувати самому духовенству. Обидві праці, при всій своїй безперечній цінності, не дають історичного розв'язання української релігійної проблеми в цілості та залишають без обговорення багато актуальних питань української церковної практики, важливих особливо для православних українців» [108, с. 51]. Власне, написанням цієї праці, він прагнув розв'язати цю проблему.

А. Річинський книгу «Проблеми української релігійної свідомости» планував видати у серпні 1932 р. У листі до редакції «Української загальної енциклопедії» від 14 червня 1932 р. він писав, що «збірник «Проблеми української релігійної свідомости» викінчується і вийде друком у серпні 1932 р.». Автор праці відзначав, що у роботі висвітлюється така проблематика: національна-церковна революція, особливості української релігійної вдачі, релігійного світогляду росіян, на хресному шляху, церква і націоналізм [109, арк. 2]. Наміри А. Річинського видати працю у серпні 1932 р. не здійснилися, тому він її доопрацьовував, розкривши ще декілька нагальних тем. Тим самим збільшив її обсяг до 284 с. [110].

Вперше працю «Проблеми української релігійної свідомости» видано за матеріальної підтримки Українського кооперативного банку в Бресті і надруковано невеликим накладом у 300 примірників у Тернополі в травні 1933 р. Видання побачило світ у тернопільській друкарні Олександра

Салевича і Спілки, єдиної на той час діючої міської української друкарні у місті. У цій друкарні, що функціонувала з середини 20-х рр. ХХ ст., побачило світ чимало цінних видань. Зокрема, там друкувалася тогочасна україномовна тернопільська періодика [111, с. 100].

Власники друкарні, видаючи працю, не мали на меті матеріально збагатитися, а скоріш за все прислужитися українським інтересам. Власне про це у передмові писав А. Річинський. Він висловив подяку «... видавництвам за випозичення кліше, а Українському Кооперативному Банкові в Бересті – за матеріальну поміч, для цього видання» [110, с. 4].

З 1 вересня 1932 р. в Польщі набув чинності новий карний кодекс, який відзначався значними обмеженнями щодо свободи слова, національного самовизначення чи релігійної ідентифікації. Зокрема, у ньому з'явилися статті, що не дозволяли критикувати владу, не допускали жодних зауважень з боку національних меншин на адресу панівної польської нації. Наприклад, стаття 152 передбачала покарання за «оббріхування і висміювання польського народу». Це в свою чергу значно ускладнювало процес виходу в світ українських видань. Кожне україномовне видання проходило цензуру і лише за таких умов допускалося до друку [112, с. 178].

Цензурних обмежень зазнала і праця А. Річинського «Проблеми української релігійної свідомости». Згідно із висновком цензора Тернопільського воєводського управління, книгу потрібно заборонити, тому що вона містила матеріали, скеровані на підрив державного ладу Речі Посполитої. Доречно зауважити, що в Держархіві Тернопільської обл. знаходиться єдина, відома на сьогодні в Україні, праця А. Річинського (1933 р.), перше видання із повним змістом, у якому зафіксовано помітки польського цензора щодо тексту, який слід вилучити. Польська цензура вилучила цілі сторінки, не пошкодувавши навіть авторського вступу до книги, він також зазнав скорочень. Усього позначено для вилучення 9 уривків загальним обсягом понад 180 рядків. Загалом, це текст, у якому автор

розкрив утиски ПЦ у тогочасній Польщі, проблеми релігійної самотності українців, їх майбутню незалежність [110].

Для того, щоб ця праця потрапила до читача, А Річинському довелося вести довготривалу тяганину в судах Тернополя та Львова, захищати своє право на її видання. Зокрема, повітове староство в Тернополі, згідно із ухвалою від 29 травня 1933 р. (ч. В. 46/33), наклало арешт на видання книги, усі видрукувані примірники вилучили. Окружний суд Тернополя, на підставі подання прокуратури, постановою від 3 червня 1933 р. (до ч. пр. 9/33) затвердив її конфіскацію у кількості усього накладу (300 примірників). У постанові зазначалося, що необхідно конфіскувати увесь тираж книги, її знищити і заборонити подальше розповсюдження. А. Річинський не погодився з цією ухвалою і подав скаргу до апеляційного суду Львова. Суд у Львові скарги не задовольнив, тому конфіскація і знищення накладу книги вступили в силу [113, с. 2–3].

Автор праці звертався за допомогою до Д. Донцова, який у редактованому ним ЛНВ раніше вже опублікував чотири розділи цього видання. У листі А. Річинський ознайомив Д. Донцова із ситуацією, просив посприяти у вирішенні проблеми [20, s 537]. У свій час Д. Донцов також стикався зі схожою проблемою, коли ухвалою окружного суду в Тернополі, від 29 січня 1930 р., підлягав забороні та конфіскації редактований ним ЛНВ у кількості 1400 примірників, за вживання словосполучення «Західна Україна», що мало характер злочину відповідно до ст. 265 і 287 кримінального кодексу Польщі [114, s. 424].

А. Річинський також написав листа до митрополита А. Шептицького. Просив його зарадити у вирішенні проблеми конфіскації книги та посприяти у видачі дозволу на її видання. У червні 1933 р. А. Шептицький звернувся до тернопільського воєводи К. Мошинського у справі захисту книги «Проблеми української релігійної свідомости». Його запевнили, що книжку дозволять видати, якщо у ній не буде забороненої інформації та агітації проти католицизму, про що він повідомив А. Річинського [20, s. 538].

Використавши усі способи у відстоюванні права на публікацію книги, маючи запевнення від митрополита А. Шептицького що книгу видадуть, адвокат С. Баран подав від імені автора А. Річинського окреме подання до повітового старости у Тернополі. У поданні адвокат запевнив, що А. Річинський видалить заборонений текст, відредагує зміст книги і видасть працю, у змісті якої не буде порушень кримінального кодексу Польщі. Остаточне вирішення справи у повітовому старостві Тернополя затягнулося на декілька тижнів, зрештою референт безпеки староства повідомив друкарню О. Салевича про дозвіл забрати неконфісковані частини книги А. Річинського. Надалі під наглядом поліцейського агента вирізано і знищено заборонений текст, а решту тексту книги повернуто до друкарні [115, с. 3]. Лише у такий спосіб вдалося А. Річинському отримати дозвіл на видання «Проблем української релігійної свідомости».

А. Річинський, для того щоб книга, над якою він довго працював і планував видати ще влітку 1932 р., нарешті стала доступною читачеві, вилучив з неї заборонену цензором інформацію, замінивши іншим текстом, що спричинило зменшення обсягу монографії з 284 – до 280 сторінок, і того ж року її перевидав. Праця значно зросла в ціні, адже у її кошторис заклали витрати на перше видання у кількості 300 примірників, конфісковане владою.

Виборовши дозвіл на друк та розповсюдження книги від польської влади, з деякими змінами, монографію А. Річинського заборонила поширювати серед студентів курсів православної теології православна митрополія у Варшаві. Депутат Сейму від Волині С. Хруцький у статті «Серед нових книжок», обґрунтовував її важливе значення не лише для світської інтелігенції, але й для духівництва, наголосивши на тому, що «... замість зробити обов'язковою лектуру книжки д-ра Річинського для кандидатів священства, митрополія заборонила її. Однак книжка Річинського все більше буде знаходити собі дорогу до бібліотек православних пан отців в міру того, як буде рости національна свідомість у народі й особливо в самому духовенстві. Прийде час, коли православне духівництво не буде

побоюватись, що у нього в хаті знаходиться книжечка д-ра А. Річинського чи їй подібна, а навпаки признання цієї книжки своєю рідною буде найкращою обороною і церкви та прав і честі самого духовенства. Словом, книжка А. Річинського має запевнену будучність та відіграє в процесі національного українського відродження велику роль. ... Цю книжку повинен би прочитати кожний український свідомий інтелігент, бо вона вияснює багато проблем, які є цілковито незанимаючими серед інтелігенції, а мають для нас велике значення» [116, с. 5].

При підготовці монографії, її автор, при аналізі дискусійних питань, своє бачення тих чи інших явищ і подій, обґрунтовував цитуванням першоджерел. Опрацьований науково-бібліографічний апарат монографії (894 використаних джерел – примітка авторині) свідчив про ґрунтовність опрацювання теми. Хоча А. Річинський у передмові зазначав, що «... поява цієї книжки наклала на неї свій відбиток, спричинила побіжне витлумачення деяких питань, нерівномірне опрацювання окремих частин... Але гадаю, що і в такому вигляді ця книжка допоможе нашій інтелігенції виробити самостійний погляд на справу надто важливу для існування нації. Бо й досі українська інтелігенція в цій сфері виявляє жахливу невідповідність» [108, с. 52]. Праця, обсягом 280 с., складалася із передмови, восьми розділів, розширеного змісту та декількох світлин. Окрім основного змісту, в якості додатку подано список із 14 праць А. Річинського, які можна було придбати за адресою: «Склад м. Володимир-Волинський. Др. А. Річинський» [117].

Монографія написана з позицій українського національного етногенезу і зорієнтована на відродження та формування духовної самосвідомості українства. Її можна вважати своєрідною єдиною ланкою від П. Могили – до сучасності [118, с. 29]. А. Річинський, видаючи книгу, першочерговою метою вбачав поширення її серед світської інтелігенції, «... ця книга допоможе нашій інтелігенції виробити самостійний погляд на справу надто важливу для існування нації» [108, с. 52]. Автор сприяв її розповсюдженню у Польщі, Німеччині, Франції та Канаді [119, арк. 4]. На жаль, монографія

«Проблеми української релігійної свідомости» (1933 р.), зважаючи на цензурні обмеження, вийшла невеликим накладом [117, с. 4].

З окупацією Червоною армією у вересні 1939 р. західних земель України, А. Річинський був затриманий працівниками НКВС і ув'язнений у Володимир-Волинській в'язниці [120, с. 243]. Основним звинуваченням для А. Річинського було написання «антирадянської» праці «Проблеми української релігійної свідомости». Після розгляду матеріалів справи йому пред'явили: «1) Обвиняемый Речинский Арсений Васильевич, являясь руководителем и идеологом украинского автокефального движения на Волыни, в 1932–1933 годах написал и распространил в Польше, Германии, Канаде и других странах книгу ««Проблеми української релігійної свідомости». В указанной книге антисоветского содержания обвиняемый Речинский Арсений Васильевич, имея целью разжечь национальную вражду, злобно клеветает на русский и украинский народ» [119, арк. 4]. А. Річинського засудили на десять років виправних робіт, а його монографія була заборонена і підлягала конфіскації.

У добу незалежності України стало можливим повернути із забуття працю А. Річинського «Проблеми української релігійної свідомости». Український історик, провідний україніст у Франції, доктор Аркадій Жуковський, віднайшов її у Парижі і зробив копію тексту. З благословення Предстоятеля УАПЦ, владики Мефодія, книгу перевидано у 2000 р. [89, с.129–130]. Значну організаційну роботу з підготовки книги до друку здійснив професор Арсен Гудима. З нагоди 110-річчя від дня народження А. Річинського, старанням голови Тернопільського осередку НТШ, професора Михайла Андрейчина у 2002 р. у видавництві «Укрмедкнига» здійснено її третє видання, частково доповнене вилученим цензором текстом, інформацією із ЛНВ, у якому упродовж 1930–1931 рр. опубліковано чотири перших розділів монографії. Упорядниками книги були українські вчені, члени Української Асоціації релігієзнавців та наукові співробітники Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. Сковороди НАН

України – А. Колодний та О. Саган [108]. Друге і третє видання книги А. Річинського «Проблеми української релігійної свідомості» були неповними, позаяк її тексти перевидавалися з уривків, вилучених польським цензором.

Проаналізувавши зміст параграфів, які підлягали забороні, стає зрозуміло, що польській і радянській владі не подобалися такі вислови, як «Україна зрештою, здобуде державну незалежність», «існування українського народу з його національними властивостями є ділом Божого промыслу», «обов'язком нашим є зберегти свою національну особистість і виявити її вагому цінність і красу», «тільки самостійна держава забезпечує кожному народові повний і свободний розвиток», також не подобалася впевненість А. Річинського у «нашій всенародній місії», його віра у те, що «народ Український має своє історичне завдання і сповнить його» [107, с. 93–96].

Маючи повний примірник монографії, з'явилася можливість побачити працю А. Річинського у повному обсязі, без вилучених текстів. Так, у 2009 р. вийшло друком четверте, доповнене видання книги, упорядником якої став А. Гудима, до якої він написав передмову «З когорти святих сповідників українського православ'я» [121, с. 3]. Книга вийшла з благословенню Предстоятеля УАПЦ, митрополита Київського і всієї України Мефодія, у серії бібліотеки православного українця, з нагоди зарахування до лику святих сповідників українського православ'я, лікаря А. Річинського. У книзі вперше вміщена фотографія ікони церкви Різдва Христового (м. Тернопіль) Святого Сповідника, лікаря Арсена та повернуто усі вилучені польським цензором параграфи тексту [122; 123, с. 216].

Лише в добу незалежності України дослідники, науковці і зацікавлені особи мають змогу користуватися повним текстом монографії А. Річинського. Доречно згадати слова автора про свою книгу, які стали віщими й пророчими «... я виконав свій обов'язок ... зерно посіяне мною не

згине у моральному світі, у день жнив ми побачимо плоди й сплетемо собі з них безсмертні вінки» [124, с. 93].

У 1938 р. у місті Львові, завдяки краєзнавчо-туристичному товариству «Плай», у циклі «Краєзнавча бібліотека», опубліковано краєзнавчу працю А. Річинського «Старий город Волинь». Розвідка присвячена давній історії міста Волинь, яке вважається першою столицею племені волинян. У ній автор розкриває історію Волині, досліджує походження волинян, порівнює м. Волинь над Одрою і м. Волинь над Західним Бугом. Книга ілюстрована світлинами, двома картами, розробленими її автором. А. Річинський, займаючись історичним краєзнавством, збираючи матеріали для книги, відвідав село Городок розміщене на березі Західного Бугу. Він пішки обійшов старе городище, намалював історичну мапу з позначеннями різних поселень, займався дослідженням городища [125].

У монографії «Старий город Волинь» автор, на основі аналізу писемних та археологічних джерел, розглянув проблему локалізації міста. А. Річинський дискутував з приводу тверджень польських дослідників про пояснення назви Волинь як польської. На підтвердження власних міркувань, наголосив на слов'янському характері назви «Волинь», яке походить від кореня «овел» – «овальний», що вказувало на характер місцевості, де знаходилася давня столиця Волині [125, с. 132].

Отже, видавнича діяльність А. Річинського засвідчує масштабність зацікавлень автора, є найкращою характеристикою його прагнення донести знання народів, збагатити духовний світ людини. Основна праця «Проблеми української релігійної свідомості» є свідченням того, що як польська, так і радянська влада переслідувала її автора за те, що він у міжвоєнний період активно пропагував ідеї самостійності Української держави й незалежної Церкви, обстоював її автокефалію, обґрунтовував самобутність українського православ'я, що не втратили своєї актуальності й на сьогодні.

Список використаних джерел до четвертого розділу

1. Цинкаловський О. Княжий город Володимир: попул.-наук. нарис: (з 45 образками й 1 мапою). Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1935. 111 с.
2. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2016. № 3. С. 27–35.
3. Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія / голов. ред. І. Зуляк; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль: ТНПУ, 2013. Вип. 1: у 2 ч. Ч. 1. С. 30–32.
4. Вісина Т. Зародження і розвиток кредитної кооперації на Волині (друга половина ХІХ ст. – 1939 р.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. № 6. Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 2001. С. 107–110.
5. Річинський А. Автобіографія. 1954 р.: [рукопис] // ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15143, КВ-67620.
6. Кравців Б. «Просвіта» / Енциклопедія українознавства / гол. ред. Володимир Кубійович. Репр. відтворення вид. 1955–1984 р. Львів: НТШ, 1996. Т. 6 С. 2365–2376.
7. Колодний А. М. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С.11–50.
8. Протоколи зборів та списки членів товариства «Просвіти» у Володимирі 1924-1932 рр. // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 11. 6 арк.
9. Візитів Ю. Пластовий сеніор А. Річинський: «До щастя, слави і свободи» // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і

науковець-релігієзнавець. Науковий збірник. Київ-Кременець, 2007. С.17–23.

10. Касова книга філії товариства в селі Тишкевича // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 23. 21 арк.
11. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 173 с.
12. Пісоцький А. Арсен Річинський в становленні національної свідомості Волині в 20–30-х роках ХХ століття // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук, іст.-краєз. конф., присвяченої 490-й річниці надання Ковелю магдебурзького права, м. Ковель, 5–6 груд. 2008 р.: зб. наук. пр. Луцьк: Надстир'я, 2008. С. 222–224.
13. Пісоцький А. Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках // Слово Просвіти. Ч. 26. 4–10 липня 2013. С.10–11.
14. Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Львів, 1928. 70 с.
15. Інформація воєводської коменди державної поліції про діяльність «Просвіти» на Волині. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 1026. 8 арк.
16. Ломимо кордон. З'їзд представників волинських «Просвіт» у Рівному // Діло. 30 вересня 1926. С. 2–3.
17. Шиманський П. Музична культура Волині I половини ХХ ст.: Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. 175 с.
18. Просвіта у Володимирі zagrożена (Допис з Волині) // Діло. 28 листопада 1929. С. 4.
19. Рожко В. Роль товариства «Просвіта» в організації і проведенні Шевченківських Академій у 20–30-х роках ХХ ст. на Волині // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук. ст., док. і матеріалів

- / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки; За ред.. В.К. Барана. Луцьк, 2001. С. 48–56.
20. Archiwum Dmytra Dontsova. Korespondencja (1908-1939). // Biblioteka Narodowa w Warszawie. MF № 83985. 596 s.
21. Зуляк І. Освітній конгрес «Просвіти» – завершальний етап святкування 60-літнього ювілею товариства у міжвоєнний період // Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самійленко. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. С.236–245.
22. Матеріали про проведення пленарних засідань усіх учасників II го Всеукраїнського освітнього конгресу у Львові 22-го і 24 вересня 1929 р. (програма, реєстри учасників, протоколи, резолюції та інші документи зв'язані з цим) // ЦДАЛ України. Ф. 348 («Товариство «Просвіта», м. Львів»). Оп. 1. Спр. 130. 43 арк.
23. Статут товариства, протоколи ліквідаційного зборів, список майна та книг. // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 80. 181 арк.
24. Кравчук О. Співпраця Арсена Річинського з часописами Східної Галичини (1928–1933 рр.) // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. 2020. № 4(28). С. 43–47.
25. Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань 1868–1939 / [Укладачі: О. Г. Бербєка, Л. В. Головата]. Львів: Національна Академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1996. 580 с.
26. Дорошенко В. «Просвіта» її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах. Філадельфія: Па., ЗДА, видання: «Молода Просвіта» ім. Митр. А. Шептицького, 1959. 102 с.: іл.
27. Запросини до передплати // Життя і знання. 1927. Ч. 1. С. 1.

28. Ісаєвич Я. «Життя і Знання» / Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.
29. Каталог книгарні товариства «Просвіта». Львів, 1939. 35 с.
30. Наш часопис // Життя і знання. 1928. Ч. 12. С. 366.
31. Брик І. Картина з історії видання «Життя і Знання» // Життя і знання. 1936. Ч. 1. С. 3–4.
32. Річинський А. Кілька уваг про біологічне значення співу // Життя і знання. 1928. Грудень. Ч. 3. С. 77–79.
33. Річинський А. Єдність природи // Життя і знання. 1930. Квітень. Ч. 7. С. 220–225.
34. Річинський А. Посмертні рухи людей // Життя і знання. 1930. Вересень. Ч. 12. С. 365–367.
35. Річинський А. До щастя, слави і свободи // Життя і знання. 1930. Травень. Ч. 8. С. 237–241.
36. Річинський А. Серед лицарів грізних // Життя і знання. 1930. Червень. Ч. 9. С. 261–265.
37. Річинський А. Як зашумить Сокіл-Гора // Життя і знання. 1930. Липень–серпень. Ч. 10–11. С. 293–297.
38. Річинський А. Бої за Володимир-Волинський // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. VII–VIII. Липень–серпень. С. 14–16.
39. Дорошенко В. Літературно-науковий вістник / Ясінський Б. Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). К.: Смолоскип, 2000. С. 527–542.
40. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості [упоряд.: А. Колодний, О. Саган]. [3-є вид.]. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. 448 с.
41. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 101. Кн. 4. С. 365–378.
42. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 102. Кн. 5–6. С. 464–475, 532–539.

43. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 104. Кн. 10–11. С. 1020–1026, 1067–1079.
44. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1931. Т.105. Кн. 1–3. С. 41–54, 136–148, 255–270.
45. Каровець М. Самосвятство – українська ересь. Відповідь на статті д-ра А. Річинського // Літературно-науковий вістник. 1931. Т. 105. С.316–323.
46. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму. Сучасне «ідолопоклонство» – роздзвіння у «Дзвонах» // Літературно-науковий вістник. 1932. Т. 108. Кн. 1. С. 84–89.
47. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму. (Продовження) // Літературно-науковий вістник. 1932. Т. 108. Кн. 2. С. 147–154, 259–265.
48. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму // Літературно-науковий вістник. 1932. Т.108. Кн. 3. С 259–265.
49. Річинський, А. На манівцях. Володимир-Волинський, 1932. 16 с.
50. Річинський А. Боротьба душ у Достоєвського // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. 1933. Т. II. Кн. 5. С. 361–370.
51. Річинський А. Диспропорція слів і діл. Замість відкритого листа українця з Волині до п. Станислава Лося // Діло. 28 листопада 1933. С. 2
52. Савенко В. Підготовка і видання НТШ «Української загальної енциклопедії» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак та ін. Тернопіль: ТНПУ, 2010. Вип. 2. С. 148–153.
53. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія»). Архів редакції у Львові»). Оп. 1. Спр. 1103/п.17. Річинський Арсен, релігійно-просвітницький діяч, публіцист і видавець, автор «УЗЕ». Нотатки І. Бедрила, секретаря редколегії «УЗЕ» 2 арк.

54. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові). Оп. 1. Спр. 704/п.12. Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до редакції «УЗЕ» 5 арк.
55. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 202 («Архів І. Шендрика, колекція НТШ, редакції «УЗЕ»). Оп. 1. Спр. 19. Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до відповідального за матеріали української преси І. Шендрика) 5 арк.
56. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Діло. 6 грудня 1931. С. 5
57. Наша Батьківщина в світліні. Фотографічна вистава в Музею Наукового Товариства ім. Шевченка // Діло. 10 листопада 1935. С. 3–4.
58. Федорченко В. Дьорова Т. Історія туризму в Україні К.: Вища школа, 2002. 195 с.
59. Річинський А. Західня гряниця. Поширення трьохбанних церков і т. зв. українського бароко // Наша Батьківщина. Журнал краєзнавства й туристики. Львів, травень 1939. Ч. 5. С 115–120.
60. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.
61. Річинський А. Загрожени пам'ятники української церковної архітектури в м. Тишівцях // Шлях. Луцьк, 1938. Ч. 3. С. 3–4.
62. Слободян В. Церкви Холмської єпархії. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. 560 с.
63. На рятунок наших скарбів. Що буде з цінними залишками по зруйнованих холмських церквах // Діло. 9 серпня 1938. С. 2.
64. Слободян В. Дерев'яне церковне будівництво Холмщини і Південного Підляшшя в греко-католицький період (за матеріалами архівних даних і збереженою іконографією) // Lubelszczyzna. Lublin. 1996. № 2. S. 52–67.
65. Альбом Українські Січові Стрільці, 1914-1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін./ Репринт з 1-го видання Львів 1935 р. Львів: Слово, 1991.160 с.

66. Інвентарна книга вступу експонатів Національного музею у Львові під 22 тис.
67. Інвентарна книга вступу експонатів Національного музею у Львові під 27 тис.
68. Павличко Я. Спадщина Арсена Річинського // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України на Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському магдебурзького права. Луцьк, 2004. С.127–131.
69. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 5–6. С. 21–28.
70. Павлюк І. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939 рр.): Анот. покажч. Львів; Луцьк: Надстир'я, 1997. 179 с.
71. Листи Річинського 4 шт. до сенатора М. Черкавського (1922–1926 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 309 («Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів»). Оп.1. Од. зб. 2463. 9 арк.
72. Гуцаленко Т. Річинський Арсен / Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. Львів, 1994. Вип. I. С. 157–159.
73. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2009. Вип. 1. С. 3–12.
74. На варті українського культурного і церковного розвитку // На варті. 1925. № 1–2. С. 1–2.
75. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 7–8. С. 6–22.
76. Украинизация Владимир-Волынского собора // Свет истины. 15 мая 1927. С. 6–8.
77. Определение синода Православной церкви в Польше об отлучении от Православной церкви врача Речинского Арсения. Указ консистории по этому вопросу // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська

православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5
Спр. 205. 12 арк.

78. Альошина О. А. Видавнича діяльність А. Річинського на Волині у 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 4. С. 3–10.
79. Комар В. Громадська й культурна діяльність Арсена Річинського на Волині: (За матеріалами Волин. краєзн. музею) // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20–23 січ. 1998 р. Луцьк, 1998. С. 64–65.
80. Липківський В. Історія Української Православної Церкви. Розд. VII: Відродження Української Церкви. Вінніпег: Накладом фундації І. Грищука, 1961. 181 с.
81. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. XX ст., ч. 2. Репр. відтворення вид. 1966. К.: Либідь, 1998. 415 с.
82. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 8. Си-Ти / Голов. ред. Володимир Кубійович; редкол.: Всеволод Голубничий [та ін.]. Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка. Львів: Молоде життя, 2000. С. 2800–3200.
83. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 3. XVIII–XX ст. Репр. відтворення вид. 1955. К.: 1998. 360 с.
84. Протокол засідання Комісії в справі перекладу Святого Письма та богослужбових книг, 14 листопада 1931 р. // За соборність. 1932. Ч. 3. С. 21–27.
85. Адамович Т. Які газети читали у Володимирі сто років тому // Володимирська газета. Слово правди. 27 березня 2020 URL: <https://slovopravdy.com.ua/yaki-gazety-chytaly-u-volodymyri-sto-rokiv-tomu/> (дата звернення: 05.08.2020 р.).
86. Печать о церковных делах // Воскресное чтение. 1927. № 50. С.648–649.
87. Альошина О. Громадська діяльність Арсена Річинського у кінці 20-х – початку 30-х рр. XX ст. // Наукові записки Національного університету

«Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2015. Вип. 12. С. 16–24.

88. Новинки «Наше Братство» // Діло. 25 липня 1929. С. 4
89. Гудима А. Харизма Арсена Річинського. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с.
90. Борщевич В. З історії видання богословської літератури українською мовою на Волині у 20–30-х роках ХХ ст. // Наукові записки. Т. 2. Ч. 2: Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Острог, 1999. С. 309–312.
91. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. 19 с.
92. Альошина О. А. Початки громадсько-церковної діяльності А. Річинського на Волині у 20-х рр. 20-го ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Релігієзнавство. 2016. Вип. 1. С. 3–11.
93. Шиманський П. Музична культура Волині I половини ХХ ст.: Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. 170 с.
94. Всенародні співи в українській церкві. Збірка загальнодоступних церковних співів для сільських хорів, для шкіл і народу / упорядкув. А. Річинський. Володимир-Волинський: «На варті», 1925. 32 с.
95. Шиманський П. Й. Музичне життя Волині 20–30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Петро Йосипович Шиманський. К., 1999. 16 с.
96. Українські колядки на мішаний хор: збірка колядок / [упорядкув. А. Річинський]. Володимир-Волинський: «На Варті», 1927. 21 с.
97. Українська відправа Вечірня і Рання на мішаний хор: збірка церковних співів / [упорядкув. А. Річинський]. Володимир-Волинський, 1929. 24 с.

98. Скорбна мати. Збірник українських церковно-народніх пісень із богогласника на мішаний хор / упорядкув. А.Річинський. Володимир Волинський, 1929. 17 с.
99. Про біологічне значіння співу // Дяківські Відомости. 1 лютого 1929. С. 6.
100. Свято Хрещення України // Діло. 4 лютого 1939. 8 с.
101. Духовий концерт // Нове українське слово. 28 серпня 1942. 4 с.
102. Духовий концерт у соборі Андрія Первозванного в Києві // Дзвін волі. 30 серпня 1942. 4 с.
103. Концерт колядок і щедрівок в Коломиї // Воля Покуття. 18 січня 1942. 3 с.
104. Кравчук О. Вплив Арсена Річинського на українізацію церковного богослужіння // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Синтез мистецтв у сучасних соціокультурних процесах» (м. Київ, 23 грудня 2020 р.). Київ: НАМ України, 2020. С. 71–73.
105. Річинський А. До щастя, слави і свободи (редакторська підготовка П. Мазура та А.Гудими) // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань. Київ-Кременець, 2012. С. 221–260.
106. Річинський А. На манівцях [перевидання збірки 1932р.] // Український богослов. 2003. №2. С.19-28.
107. Гудима А., Колодний А., Саган О. Тексти купюр польського цензора рукопису книги Арсена Річинського «Проблеми української релігійної свідомості» // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець: науковий збірник. Київ; Кременець, 2007. С. 93–96.
108. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд.: А. Колодний, О. Саган: Вид. 3-є вид. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. 448 с.
109. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф. 252. Оп. 1. Спр. 704/п.12. Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до редакції «УЗЕ» Арк. 5.

110. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомости. Володимир-Волинський-Тернопіль: Наклад автора при допомозі Українського Кооперативного Банку в Берестю; друкарня Салєвича і С-ки, 1933. 284 с.
111. Решету́ха Т. А. Річинський: перше видання книги «Проблеми української релігійної свідомости» 1933 року. Арсен Річинський і проблеми помісної Української Церкви: наук. зб. міжнародних Річинських читань / за ред. А. Колодного, А. Гудими. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ. Галицький інститут імені В'ячеслава Чорновола, 2008. С. 100–102.
112. Решету́ха Т. Українськомовне книговидання в Тернополі 20–30-х років ХХ століття в умовах посилення утисків та цензурних обмежень // Український інформаційний простір. 2018. № 1. С. 172–184.
113. Православна церква перед тернопільським трибуналом. Конфіската книжки проти церковно-православної московської єрархії // Діло. 11 серпня 1933. С. 2–3.
114. Archiwum Dmytra Dontsowa. Redakcja literacko-naukowego biuletynu // Biblioteka Narodowa w Warszawie. MF № 82652. 1119 s.
115. Видача не сконфіскованих частин книжки д-ра Річинського. Діло. 10 грудня 1933. С. 3.
116. Хруцький С. Серед нових книжок // Діло. 29 травня 1935. С. 5.
117. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомости [по конфіскаці друге видання]. Володимир-Волинський–Тернопіль: Наклад автора при допомозі Українського Кооперативного Банку в Берестю; Друкарня Салєвича і С-ки, 1933. 280 с.
118. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 38 с.
119. Справа Арсена Річинського // Держархів Волинської обл. Ф. 4666 («Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР у Волинській області, м. Луцьк Волинської області»). Оп. 2. Спр. 1969. 112 арк.

120. Кравчук О. Р. Арсен Річинський: маловідомі сторінки біографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 21. С. 239–248.
121. Гудима А. З когорти святих сповідників Українського православ'я // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Терно-граф, 2009. С. 3–10.
122. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд. А. Гудима. Вид. 4-е, доп. [Репринт. вид: А. Річинський. Проблеми української релігійної свідомості. Володимир Волинський, 1933]. Тернопіль: Терно-граф, 2009. 368 с.
123. Михайлов П. Аристократ духу. Арсен Річинський як мислитель і громадський діяч // Україна. Духовні острови: зб. текстів учасн. Всеукр. конкурсу. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. С. 185–218.
124. 123. Кравчук О. Арсен Річинський «Проблеми української релігійної свідомості»: історія і сучасність // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. № 2(54). С. 87–93.
125. 124. Річинський А. Старий город Волинь // Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. С. 122–133.
126. Декларації про вступ у члени товариства 1936-1938 рр. // Держархів Волинської обл. Ф. 63 («Управа товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили. М. Луцьк Волинського воєводства»). Оп. 1. Спр. 18. Арк. 37.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні висвітлено результати цілісного аналізу громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності Арсена Річинського (1892–1956). Проаналізовано історіографію та охарактеризовано джерельну базу дослідження, визначено методологічні засади й відповідний науковий інструментарій праці.

Простежено вплив родинного середовища і навчання на формування світогляду діяча. Саме виховання його батьками, які належали до православного духовенства, визначило його інтерес до релігії та української культури, що пізніше знайшло вияв у його працях, сприяло формування А. Річинського як свідомого українського патріота. Зростання в духовній родині закономірно породжувало в нього зацікавлення релігійним життям. І хоча він вибрав світську кар'єру, добре орієнтувався у питаннях церковної обрядовості й догматики.

Незважаючи на те, що представники православного кліру, в тому числі й батько Арсена, мали нести ідеї самодержавства, православ'я і народності, здійснювати русифікацію, на Волині вони змушені були рахуватися з потужною українською культурною традицією й прилучалися до неї. Особливою сферою його зацікавлень була церковна традиція і культура. Очевидно, інтерес до неї з'явився в А. Річинського ще в дитинстві, коли мав можливість безпосередньо знайомитися з нею, співати у церковному хорі. Не випадково церковну культуру він вважав одним із найважливіших складників релігійного життя. Віруючі батьки українську ідею прищеплювали синові через християнські чесноти, виховали у ньому незламне почуття християнської любові, яка вивела його на шлях свідомого українського патріота. У помешканні Річинських, крім богословської літератури, часописів, настільною книгою був «Кобзар», твори вітчизняних і зарубіжних письменників. Зі Східної Галичини на Волинь проникали ідеї національно-

культурного руху, які формували нездоланне прагнення пізнати історію рідного народу, його традиції, звичаї та обряди, що стало основою подальшої праці А. Річинського.

Прослідковано початковий період громадсько-політичної, культурно-просвітньої і фахової праці, розкрито роль освітнього середовища Кременця, Житомира, Варшави та Києва. На початку ХХ ст. відбувається становлення А. Річинського як громадсько-політичного і культурно-освітнього діяча в умовах народно-демократичної революції 1905–1907 рр. Всебічно обдарований юнак наполегливо шукав себе. Він був одним із перших у вивченні богословських дисциплін, начитаний, з виразною мовою, гарним голосом і привабливою зовнішністю, проте священником не став. Провчившись у Волинській духовній семінарії чотири роки і хоча залишалося ще два останніх роки навчання – богословських, їх не закінчив. Успішне оволодіння курсом наук в духовній семінарії тоді давало право на учительську посаду в початковій школі. А. Річинський працював учителем двокласної церковно-парафіяльної школи у селі Сіднярки Луцького повіту. Хоча працював учителем недовго, любов до школи та дітей зберіг на все життя. Восени 1911 р. Арсен вступив на медичний факультет Варшавського університету. Після першого курсу, через матеріальну скруту в сім'ї, утримував себе самостійно, працевлаштувавшись на пів ставки учителем у фельдшерській школі. З часом стає одним із найавторитетніших представників українського національного життя у Західній Волині, тому його багатогранна громадсько-політична і культурно-освітня праця становлять значний науковий інтерес для сучасних дослідників.

Визначено його вплив на процеси українізації в церковному житті. У міжвоєнний період в українській православній громаді Польщі розгорнувся національний церковний рух, скерований на демократизацію й українізацію релігійного життя, утвердження в ньому засад соборноправності. Центром цього руху стала Волинь, а одним із найактивніших лідерів – А. Річинський, прихильник автокефалії та українізації ПЦ на Волині. Потреба українізації

церковного життя обґрунтовувалася на Волинському єпархіальному зібранні духовенства і мирян, яке відбулося у Почаєві 3–10 жовтня 1921 р. Активна позиція українських делегатів стала несподіванкою для проросійських клерикальних сил, які не змогли нічого протиставити ініціативності українців. Також прийнято низку інших постанов, у яких визначалися основні вимоги національного церковного руху: видання єпархіального часопису рідною мовою, ведення діловодства українською мовою, відновлення діяльності парафій та монастирів, створення при них органів церковного самоврядування, відродження Луцької єпископської кафедри. На з'їзді вперше ухвалено рішення повертатися до звичаїв та обрядів Української Церкви.

Однак у ставленні до проблеми українізації Церкви були не лише прихильники, але й противники. Значна частина ієрархів займала проросійські позиції, а польська влада, яка спочатку протистояла русифікації Церкви, намагалася полонізувати українські православні громади. Саме в цей час центром українського церковного руху стає Володимир-Волинський. Для українців Волині це була можливість за допомогою церковної організації протистояти денационалізації. Така ситуація не подобалася митрополитам, спочатку Георгію, пізніше Діонісію, які розпочали, під тиском російського єпископату, боротьбу з українськими «розкольниками».

Власне це й стало причиною того, що національний церковний рух у Західній Волині, очолюваний А. Річинським перейшов в опозицію до церковної влади та політики польського режиму. Незважаючи на перешкоди, діячі українського церковного руху не припиняли боротьби за надання ПЦ виразного національного характеру і наближення її до народу. Вони розсилали у різні державні церковні установи численні меморіали, відозви, заяви, відряджали делегації до митрополита Діонісія, до Варшави.

У грудні 1926 р. А. Річинський, П. Доманицький, Є. Петриківський, від імені українського православного населення Волині, звернулися до міністра віросповідань і освіти з проханням дозволити проведення з'їзду

представників православних українців на 7 квітня 1927 р. в Луцьку, пояснюючи потребу його проведення занепадом Церкви через недбалість вищої церковної влади. Питання проведення церковного з'їзду в Луцьку попередньо обговорювалося у Варшаві з Г. Юзевським та іншими впливовими особами, тому дозвіл на його проведення отримали. 18 січня 1927 р. Міністерство віросповідань і освіти повідомляло Міністерство внутрішніх справ про погодження проведення православного з'їзду.

Саме цей з'їзд чітко окреслив напрямки впровадження українізації та демократизації Церкви, скеровані на впорядкованість та централізацію національного церковного руху на Волині. А. Річинський став провідним учасником цього зібрання, оскільки ним виголошено основні доповіді, які викликали жваву дискусію та найбільший інтерес його учасників. Делегати з'їзду обрали його головою Українського виконавчого церковного комітету, уповноваженого реалізовувати ухвали та резолюції й в разі потреби скликати з'їзд повторно. Проведення церковного з'їзду в Луцьку було однією із найвизначніших подій в національному церковному русі Волині. Діяльність А. Річинського, скерована на його організацію та проведення, засвідчила, що національний церковний рух мав адекватно відповідати на тогочасні виклики. Завдяки його цілеспрямованості й наполегливості започатковано українізацію церковних відправ, проведено низку зібрань, нарад і з'їзд, які сприяли подальшій українізації ПАПЦ. Використання богослужіння українською мовою позитивно впливало на свідомість віруючих, надавало їй національного змісту. Рішучість і послідовність А. Річинського в боротьбі за права православних українців у Польській державі стали запорукою того, що він став авторитетною та провідною постаттю національного церковного руху в Західній Волині.

З'ясовано причини накладення церковної анафеми на А. Річинського. Упродовж міжвоєнного періоду ПАПЦ на Волині знаходилася у доволі складному становищі, незважаючи на те, що Вселенський Патріарх Григорій VII 13 листопада 1924 р. надав їй автокефалію і справи внутрішнього

церковного життя православні могли вирішувати самостійно. Зокрема, українці які склали 70 % вірних Польщі отримали можливість для розвитку свого духовного життя, насправді польська влада постійно втручалася в церковне життя. Воно перебувало під цензурою Міністерства віросповідань та освіти, зазнавало тиску з боку Римо-Католицької Церкви. Ці події зумовили появу національного церковного руху у міжвоєнний період, скерованого на демократизацію та українізацію ПАПЦ, церковно-релігійного життя, визнання засад соборноправності, всенародного керування церковними справами.

Варто зауважити, що церковна влада, з одного боку, спершу пішла на поступки національному церковному русі, намагалася послабити значний ще з часів царату, російський вплив, з іншого – використовувала російську меншість для стримування української більшості. Така позиція церковного керівництва ПАПЦ зустріла опір з боку патріотичної української інтелігенції. Одним із організаторів руху за українізацію ПАПЦ був А. Річинський, який у 20-х рр. ХХ ст. розпочав змагання за її національне відродження, дотримання принципу соборноправності і використання у богослужіннях української мови. Його дії викликали реакцію польської влади і Синоду, який ухвалою за № 14 від 15 квітня 1929 р. відлучив його від Церкви і піддав тимчасовій анафемі.

Відомі українські діячі, зібрання інтелігенції у містах, в парафіях, оприлюднювали свою незгоду з синодальним рішенням і наполегливо вимагали не визнавати анафемі. Протести проти відлучення від Церкви А. Річинського надсилалися до митрополії, до голови ради міністрів, до міністра віросповідань, до Царгородського Патріарха. У протесті парафії Володимир-Волинського собору, до якої належав А. Річинський, 50 представників вимагали і їх анафемувати. Волинська парафія відмовила митрополитові Діонісію у послуху, про що повідомила уряд. Складено акт обвинувачень проти митрополита й вислано його до Царгородського Патріарха та патріархів православних церков з вимогою суду над ним. До

закінчення суду парафія підпорядкувала себе під юрисдикцію київського автокефального митрополита.

Не змирився з відлученням від Церкви та накладенням анафемі й власне А. Річинський. Він звернувся до церковного суду із проханням перевірити відомості про порушення ним церковних канонів. Призначена для розслідування комісія повністю його виправдала, не виявивши жодних порушень.

Синод витлумачив звернення несправедливо відлученого як прохання «простити його попередні виступи», хоча у зверненні А. Річинського про таке «прощення» і близько не йшлося, він надалі твердо дотримувався своїх принципів. Однак «примирення» А. Річинського з ієрархією Церкви не означало відступу від засадничих вимог та позицій чи припинення боротьби за українізацію та демократизацію ПАПЦ. Він залишився одним з найбільш радикально налаштованих діячів, прихильників її реформування.

А. Річинського піддали анафемі Синодом ПАПЦ не за порушення церковних канонів, а за активну діяльність, пов'язану з українізацією Церкви, протистояння впливу промосковському єпископату на релігійне життя православних українців. Ухвала Синоду, яка мала на меті призупинити активістів національного церковного руху, викликала зворотну реакцію, незгоду та неприйняття її широким загалом української інтелігенції. Накладення анафемі призвело до переосмислення подальшої боротьби А. Річинським. Активна позиція української інтелігенції неправомірності його відлучення від Церкви спричинила її скасування.

Розкрито роль А. Річинського в організації «Пласту» на Волині. А. Річинський, як активний громадсько-політичний культурно-просвітній діяч, зацікавившись ідеями «Пласту», який функціонував у Східній Галичині, доклав значних зусиль для його популяризації у Західній Волині. Польська влада намагалася обмежити на зазначених теренах формування пластового руху, тому офіційно «Пласт» оформлено як спортивні гуртки при «Просвіті».

У Володимирі-Волинському А. Річинський в міжвоєнний період був організатором і керівником повітової управи пластунів. У липні 1925 р. особисто організував два пластові курені у Володимирі-Волинську: чоловічий – імені Івана Франка та жіночий – імені Лесі Українки. До їхнього складу входило близько 50 осіб з Володимир-Волинського та його околиць. Доволі чисельна та міцна організація пластунів діяла у Володимирському повіті за ініціативи Володимира Остаповича, при активній підтримці А. Річинського. Коші полку імені Івана Франка розташовувалися у таких селах цього повіту: Соловичах, Заріччі, Новосілках, Литовежі, Острівку. Очолювала полк курінна рада, керівником якої обрано А. Річинського. У 1927 р. курінь імені Івана Франка Володимирського повіту нараховував близько 300 пластунів.

А. Річинський пластовому вихованню надавав важливого значення, вважав його необхідним для молоді. Система виховання пластунів розмежовувалася на духовну та фізичну. Перша – вивчення історії, традицій, культури рідного народу. Друга – мандрівки рідним краєм, веселі змагання та ігри у виїзних таборах. А. Річинський був постійним учасником пластових таборів у Карпатах і на Прикарпатті, виконуючи функції інструктора, обозного лікаря, часто входив до складу комісій пластових таборів.

Пластові табори, які із пластунами Володимирського повіту відвідував А. Річинський, знаходилися у Карпатах, в урочищі «Підлюте» та «Сокіл». Тут облаштовано два пластові табори. «Підлюте» тісно пов'язане з історією греко-католицької митрополії. Окрім організації літніх пластових таборів, А. Річинський у Володимирі-Волинському започаткував пластову бібліотеку, яка поповнювалася літературою в основному зі Львова, за сприяння ВПК. Наприкінці 1929 р. у бібліотеці нараховувалося близько 200 різноманітних видань. За підтримки А. Річинського, місцеві пластуни відкрили крамницю пластових товарів, доволі популярну серед місцевих жителів.

Кульмінацією пластової праці у Західній Волині була остання – четверта загальна пластова зустріч, яка відбулася на «Стежках», поблизу містечка

Олександрія. У заході, який відбувся 19–20 серпня 1927 р., приймали участь пластуни із Західної Волині та Східної Галичини. До зазначеної пластової зустрічі польська влада поставилася негативно. Волинський воєвода у розпорядженні старости Рівненського повіту під грифом «таємно» від 8 грудня 1927 р. наказував ліквідувати усі секції організації до 10 січня 1928 р. З 23 липня 1928 р. польська влада повністю заборонила діяльність «Пласту» в Західній Волині.

Пластові осередки змушені були перейти у підпілля. Взимку 1929 р. ВПК розповсюдила звернення до всіх пластових осередків, у якому закликала зосередити працю на поширенні періодики серед українства, поповненні власної книгозбірні і «Просвіти», читанні творів з історії України, їх популяризацію, організацію вечорів, вистав тощо. Перебуваючи у підпіллі, пластуни стають членами УВО, активно підтримують націоналістичне підпілля, А. Річинський стає довіреною особою ОУН у Володимирському повіті.

Досліджено участь у роботі в підпільних організаціях. Після заборони в липні 1928 р. польською владою організації «Пласт», А. Річинський вступив до УВО, а згодом, у 1932 р. – до ОУН. Він активно вибудовував підпільну організаційну мережу. Наставник молоді – А. Річинський зосередив увагу на відборі кадрів із пластового середовища для УВО та ОУН. Збирав за дорученням крайових ексекутів цінну для націоналістів інформацію про стан роботи державних установ. Арсен Васильович був організатором та очільником акцій проти ліквідації «Просвіти» і діяльності пропольськи налаштованого українського товариства «Рідна хата». Через інформаторів він отримував інформацію про можливі облави на членів нелегальної «Просвіти». Він субсидював довірених йому пластунів, у обов'язки яких входило виїжджати на місця і попереджати просвітян про небезпеку. А. Річинський організовував та керував акціями саботажу святкування Дня незалежності Другої Речі Посполитої, який відмічали 11 листопада.

Прослідковано причини арештів, переслідувань і заслання. Діяльність А. Річинського була під пильним наглядом польської поліції, за ним стежили. У його найближчому оточенні працювали таємні агенти поліції. Його прізвище в переліку активістів ОУН у Володимир-Волинському повіту, складеному воєводським відділом безпеки у 1934 р., було першим. Весною 1935 р. А. Річинського арештують і 11 травня відправляють до місця ізоляції, у відомий концтабір Березу Картузьку. З анкети особової справи в'язня концентраційного табору дізнаємося, що упродовж 12 травня – 25 липня Арсен Васильович був ізольований польською владою за активну громадську та політичну діяльність. Ув'язнення в Березі Картузькій було жахливим і мало чим поступалося радянським таборам.

Після клопотань дружини Ніни Павлівни, однодумців, в тому числі й громадськості, який міг перерости у цілком непередбачені наслідки, А. Річинського з ув'язнення звільнили, однак вважали його революціонером, про це свідчив напис у картотеці Володимир-Волинського референта безпеки. Після звільнення із Берези Картузької в кінці липня 1935 р., він знаходився під пильним наглядом польського відділу безпеки, активну громадську діяльність прийшлося призупинити. А. Річинського у травні 1939 р. арештовують вчетверте, він вдруге потрапляє до концентраційного табору Береза Картузька, як місця позасудового інтернування супротивників правлячого режиму.

З початком Другої світової війни, наближенням Вермахту і Червоної армії, охорона Берези Картузької залишала концентраційний табір. Затримані мали можливість звільнитися, вибиваючи двері камер та в'язничні ворота, виходили на волю. Сприятливою ситуацією скористався і А. Річинський і 16 вересня 1939 р. повернувся додому. Проте на свободі був недовго. Польський охоронний відділ залишили на місцях недоторканими архівні справи звинувачених та підозрілих осіб. Це дало змогу НКВС відразу розпочати масові арешти і заслання до виправних таборів. 20 жовтня 1939 р. А. Річинського затримали на вулиці рідного міста і ув'язнили у Володимир-

Волинській в'язниці. Арешт провели працівники НКВС, висунувши звинувачення у контрреволюційній діяльності. Основними пунктами звинувачення для А. Річинського були антирадянська книга «Проблеми української релігійної свідомости», керівництво хором «Союзу українок» і зв'язки із членами ОУН та із українськими націоналістичними організаціями за кордоном.

Вирок А. Річинському оголосили 5 травня 1942 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-13 Кримінального кодексу УРСР, засудивши на десять років виправних робіт. Після винесення вироку, А. Річинського, згідно із наказом НКВС СРСР «Про порядок направлення засуджених у виправно-трудова табори» відповідно до його «соціальної небезпеки» скерували відбувати покарання в Горьківській області. Унжтаб належав до лісозаготівельних таборів і підпорядковувався Головному управлінню таборів лісової промисловості.

Керівництво Унжтаб, враховуючи недостатню кількість медичного персоналу, дозволило А. Річинському працювати лікарем у санітарній частині виправного табору. Через певний період часу його призначили виконувати обов'язки керівника санітарної частини.

Репресовано було і сім'ю А. Річинського – дружину Ніну Павлівну та двох доньок, як родичів «ворога народу». Старшій дочці Мирославі тоді було 15 років, а молодшій Людмилі – всього 6 тижнів. Родину Річинських виселили до спеціального поселення у селище Озерне Кемеровської області. Нажите майно сім'ї конфіскували і передали органам місцевої влади. Власне депортація відбувалася брутально, дозволяли брати найнеобхідніші побутові речі. Жили вони у жахливих умовах, в будинках барачного типу із земельними ділянками. Спецпоселенці та їх сім'ї не мали права виїжджати за межі адміністративних районів виселення.

А. Річинський підтримував зв'язки із родиною листуванням. З ув'язнення надсилав родині кошти, які міг відкласти зі своєї скромної платні табірному лікарю, цим рятував свою сім'ю від голодної смерті. Своім дочкам,

щоб розважити їх, надсилав складені свої вірші та гутірки. На жаль, вони не збереглися. Під час ув'язнення А. Річинський написав книгу на основі поліських легенд «Легенди пралісу». Рукопис вважається втраченим. Відомо, її рукопис він надіслав своїй сім'ї у с. Озерне Кемеровської області.

У 1949 р. А. Річинського звільнили, але додому на Волинь повернутися не дозволили. З табору його відрядили у місто Казалинськ Кзил-Ординської області КРСР у безтермінове заслання під нагляд міліції з обов'язковою реєстрацією кожних десять днів. З 15 серпня 1949 р. він працював судово-медичним експертом Казалинського району. Туди у 1949 р. переїхала із Володимира-Волинського і його сім'я. Коштів бракувало, тому за сумісництвом А. Річинський працював у міській амбулаторії та місцевому пологовому будинку – акушером-гінекологом. З липня 1950 р. А. Річинського перевели у селище Кармакчи, де він працював лікарем районної лікарні. У червні 1953 р., під час службового відрядження відгінними тваринницькими ділянками у Каракумах у А. Річинського стався інсульт, який став основною причиною його довготривалої непрацездатності та розладу ходьби. У квітні 1954 р. лікарсько-трудовою експертною комісією йому встановлено другу групу інвалідності.

Помер А. Річинський 13 квітня 1956 р. в обласній лікарні Кзил-Орди внаслідок крововиливу. Поховали його на кладовищі станції Джусали Кзил-Ординської області. Повідомлення про реабілітацію та дозвіл повернутися в Україну, надійшло на його адресу через два дні після смерті. Родина Річинських змогла повернутися до Володимир-Волинського.

Досліджено культурно-просвітницьку діяльність. Показано його участь у функціонуванні «Просвіти». У міжвоєнний період доволі поширеною формою українського культурно-просвітницького руху була «Просвіта», головним завданням якого було поширення освіти серед українців, ознайомлення їх із надбанням рідної культури, захист культурних, правових і економічних інтересів українського населення. Актуальною була проблема самоосвіти. Для цього товариство відкривало бібліотеки, книгарні,

створювало читальні, організовувало масові культурно-освітні заходи, розповсюджувало періодику, займалося видавничою діяльністю, брало безпосередню участь в організації українських шкіл. На Волині значного визнання набула «Просвіта» у Володимирі-Волинському, до якої належав А. Річинський. Її засновано восени 1919 р. Станіславом Полянським. Участь А. Річинського в роботі «Просвіти» обумовлена тим, що він, будучи свідомим українським патріотом, намагався через культурно-просвітницьку працю, організувати бібліотеки, читальні, масові культурно-освітні заходи, розповсюджувати періодику, засновувати школи тощо. На початку 1920-х рр. це був єдиний легальний метод протистояння насильницькій колонізації українства у Західній Волині.

Обмежуючи просвітню працю осередків товариства, влада прагнула не допустити до утворення об'єднуючого ядра у Західній Волині, на кшталт Головного відділу «Просвіти» у Львові, тому осередки товариства діяли як окремі повітові структури і філії у сільських місцевостях. Тим не менше, наслідки праці «Просвіти» були важливими, позаяк вони сприяли поступу українства, утвердженні національної самосвідомості, патріотизму, збереженні рідної мови, самобутньої культури.

Оцінено публіцистичну діяльність, доведено, що А. Річинський вдало поєднував активну діяльність у культурно-просвітницьких товариствах та організаціях з публіцистичною працею. Упродовж міжвоєнного періоду відбувається формування його як відомого публіциста. Арсен Васильович усвідомлював непідготовленість української інтелігенції діяти у відстоюванні інтересів і прав православних українців та спрямував свою діяльність в публіцистичне русло. Він публікує свої статті у низці популярних та відомих широкому загалу часописах, а саме: «Життя і знання», «Літературно-науковий Вістник», «Літопис Червоної Калини», «Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя», «Діло» та інших.

А. Річинський, будучи активістом національного церковного руху усвідомлював, що потрібно шукати нові стратегію і тактику активізації

відродження українського церковного руху. Його вразила невідповідність інтелігенції в питаннях єдності та солідарності стосовно захисту прав українців на національну Православну церкву, формування державницької ідеології.

Публіцистична праця А. Річинського, а саме співпраця з часописами Східної Галичини носила не епізодичний, а системний характер. Власне вона зумовлювалася складністю ситуації, позаяк на теренах Західної Волині, в умовах міжвоєнної Польщі, україномовна видавнича продукція зводилася до переліку декількох видань. А. Річинський, будучи свідомим українським патріотом, публікуючи у низці популярних та відомих широкому загалу часописах свої праці, намагався розкрити ті чи інші нагальні проблеми, розширити світогляд українства.

Важливе місце в культурно-просвітницькій діяльності А. Річинського посідала видавнича справа. Він спільно із однодумцями з 1925 р. розпочинає видавати у Володимирі-Волинському незалежний місячник українського церковного відродження «На варті», публікації якого висвітлювали питання українського національного церковного руху.

Варто зауважити, що видання україномовної друкованої періодици у Володимирі-Волинському започаткував А. Річинський, адже до цього часу уся періодика друкувалася виключно російською та польською мовами. Часопис «На варті» був найпопулярнішим серед місцевої української інтелігенції та досить поширений у селах, відверто підтримував визнання української церковної ієрархії. Упродовж п'яти років виходив цей журнал, загальнокультурного та релігійного спрямування, назву якого А. Річинський в силу певних історичних обставин змушений був змінювати: «На варті» (1925–1926 рр.), «Рідна Церква» (1927 р.), «Наше братство» (1929 р.).

Однак основна ідея та зміст публікацій у часописі не змінювалися, вони присвячувалися питанням українського національного церковного руху. Головний редактор цілеспрямовано готував умови для автокефалії ПЦ на етнічних українських землях у складі Другої Речі Посполитої. А. Річинський

відкрито закликав відмовитися від традицій РПЦ. У зв'язку з цим необхідно було подолати впертий опір проросійської ієрархії Церкви з метою її українізації на місцях.

А. Річинський, як мистецька особистість, сформувався на засадах українського «правдивого церковного стилю», але досить швидко покинув ряди поборників так званого «чистого стилю». Емоційне сприйняття літературних і музичних джерел богослужіння надихнуло його на поетизацію суворого канону. Залишаючись в рамках відповідної системи, він збагатив її, використовуючи нові, непритаманні їй засоби виразності. Найбільш радикальних змін зазнала традиційно нейтралізована церковна мелодика. Відчутні впливання народнопісенних, романсово-побутових, інструментальних інтонацій надали їй рельєфності та виразності. А. Річинський, як композитор, представник духовних традицій відмічається яскраво вираженою індивідуальністю.

Духовні композиції А. Річинського позначені незвичним поєднанням стриманості і емоційності, «твердості» або навіть сухості і психологічної чутливості, що впливало з його подвійної натури лікаря-матеріаліста з душею глибоко віруючої людини. Музична мова творів вказує на обізнаність із сучасною композиторською технікою і впевнене володіння нею. У своїх музичних збірках А. Річинський публікував не лише свої твори а й твори інших авторів. Так, у збірці «Українські колядки» вміщено твори К. Стеценка, пізніше з'явилися подібні збірки з обробками М. Тележинського та композитора З. Курдиновського. Таким чином, А. Річинський був ще й активним популяризатором творчості своїх сучасників. Музичні твори А. Річинського користувалися популярністю, вони виконувалися не лише церковними хорами, але й входили до репертуарів духовних концертів, які проводилися упродовж 30–40-х рр. ХХ ст.

А. Річинський досить продуктивно працював у сфері українізації ПЦ, зазначені збірки друкувалися, з одного боку, для того, щоб популяризувати рідну мову серед широкого загалу вірян, з іншого – щоб витіснити

зрусифіковану старослов'янську мову з богослужбової практики. У праці «Проблеми української релігійної свідомости» А. Річинський обґрунтовував думки про те, що справжня релігійність є проявом народної церковної культури, національний вигляд Церкви залежить не лише від богослужбової мови, але й співу і музики. Аргументовано доводив, що національний елемент у церковній музиці є важливим складником.

А. Річинський видавничою діяльністю музичних творів сприяв українізації ПАПЦ, надав їй чітко вираженого національного характеру. Його музичні композиції ще за його життя були популярними і входили до репертуарів духовних концертів не лише у Західній Волині, але мали широку географію виконання, у таких містах, як Київ, Перемишль, Львів, Коломия та інші. А. Річинський був поборником українізації церковного богослужіння, сформувався як композитор і пропагував хорове мистецтво на релігійну тематику, пробуджуючи у вірян зацікавленість українською духовною піснею. Своєю музичною творчістю зробив значний внесок у розвиток національної духовної музичної культури.

Висвітлено внесок А. Річинського у загальноукраїнський громадсько-політичний та культурно-просвітницький процес, осмисливши його пізнавальне й практичне значення для сучасного розвитку. А. Річинський, будучи інтелігентною та енергійною особистістю, за свою активну громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність, скеровану на культурне і церковне відродження, за репрезентацію національних ідей у різних громадських організаціях, зазнав переслідувань та арештів з боку польської влади. Активна громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність не залишилася непоміченою і радянською владою, його ув'язнили на десять років у виправно-трудоий табір, а після звільнення відправили на заслання у КРСР, звідкіля не дозволяли повернутися в Україну до кінця життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993. 288 с.: іл.
2. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Укр. письменник, 1994. 413 с.
3. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 1996. 488 с.
4. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
5. Україна крізь віки: В 15-ти. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Т. 11. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
6. Історія України: нове бачення / Під ред. В. А. Смоля. К.: «Альтернативи», 2000. 464 с.: іл.
7. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. К.: Генеза, 2000. 360 с.
8. Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. К.: Вища школа, 2000. 663 с.
9. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Львів: Свічадо. 2001. 364 с.
10. Політична історія України / За ред. В. І. Танцюри. К.: Видавничий дім «Академія», 2001. 488 с.
11. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.) / Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелів С. Д. та ін.: За загальною ред. д-ра. іст. наук, проф. Малика Я. Й. Львів: Світ, 2001. 296 с.
12. Історія України / За ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. К.: Видавничий центр «Академія», 2001. 480 с.
13. Бойко О. Історія України. К.: «Академвидав», 2003. 656 с.
14. Баран З. Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921 рр. Львів: Ред.-вид. відділ Львівського університету, 1995. 54 с.

15. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект): Монографія. Луцьк: «Надстир'я», 1995. 176 с.
16. Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів: Світ, 1998. 428 с.
17. Боротьба за українську державність на західноукраїнських землях у 20–30-х роках / Шевчук В. П., Тараненко М. Г. К.: Либідь, 1999. 480 с.
18. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го. К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. 128 с.
19. Васюта І. К. Нариси політичної історії Західної України 1918–1939 рр. Львів, 2001. 345 с.
20. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. К., 2002. 133 с.
21. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.+8 кол. мап.
22. Алексієвець Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 272 с.
23. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918–1939). Київ-Тернопіль: Астон, 2002. 320 с.
24. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 404 с.
25. Митрополит Василь Липківський. Православна Христова Церква українського народу (ювілейне видання). Мюнхен, 1951. 32 с.
26. Митрополит Василь Липківський. Відродження Церкви в Україні 1917–1930. Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1959. Випуск 160. 335 с.
27. Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII. Відродження Української Церкви. Із вступом і замітками Протопрес. С. В. Савчука. Канада, Вінніпег: Накладом фундації Івана Грищука, 1961. 181 с.

28. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 5–6. С. 21–28.
29. Митрополит Іларіон. Фортеця православія на Волині Свята Почаївська Лавра: Церковно-історична монографія. Вінніпег: Накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь», 1961. 398 с.
30. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. III. (XVIII–XX ст.). Українська Православна Церква в З.Д.А. Нью Йорк, Бавнд Брук, 1977. 391 с.
31. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. IV. (XX ст.). Ч. 2. Українська Православна Церква в С.Ш.А. Нью Йорк, Бавнд Брук, 1975. 418 с.
32. Grabski S. Szkoła na ziemiach wschjdnich. Warszawa, 1927. 19 s.
33. Феліньскі М. Українці у відродженій Польщі. Львів, 1931. 120 с.
34. Mausberg C. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polce w latach 1918–1939. Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. 230 s.
35. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa: Książka i wiedza, 1971. 313 s.
36. Iwanicki M. Oświata I szkolnictwo ukraińskie w Polce w latach 1918–1939. Siedlce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Siedlach, 1975. 272 s.
37. Buszko J. Historia Polski. 1864–1948. Warszawa, 1978. 549 s.
38. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1928. Krarów: Wyd-wo Literackie, 1979. 389 s.
39. Serczyk W. Historia Ukrainy. Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 499 s.
40. Chojnowski A. Konceptje polityki narodowościowej Rządów polskich w latach 1921–1939. Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 262 s.
41. Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowum: Zarys dziejow politycznych Polski 1926–1939. Warszawa: Wiedza Powzechna, 1980. 724 s.
42. Zieliński H. Historia Polski 1914–1939. Wroclaw: Ossolieneum, 1985. 372 s.

43. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzek J. Historia Polski. Warszawa: Editions spotkania, 1991. 398 s.
44. Zarnowski J. Polska 1918–1939: Praca-technika-społeczeństwo. Warszawa, 1992. 414 s.
45. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa: Nakładem autora, 1992. T. 1. 318 s.
46. Czesław E. Blicharski. Miscellanea Tarnopolskie. Biskupice, 1994. Tom 1. 472 s.
47. Olsański T. Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa: Volumen, 1994. 348 s.
48. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши. С древнейших времен до наших дней / Под. ред. А. Сухеми-Грабовской, Э. У. Круля. Перевод с польского. Варшава: Научное издательство ПВН, 1995. 381 с.
49. Borucki M. Historia Polski do 1997 roku. Warszawa: MadA, 1998. 362 s.
50. Toporek M. Historia Polski. Krakow: Korona, 1999. 368 s.
51. Topolski J. Polska XX wieku 1914–2000. Poznań, 2001. 450 s.
52. Стоколос Н. Арсен Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині // Людина і світ. 1998. № 2. С. 33–37.
53. Яроцький П. Арсен Річинський – богослов, полеміст // Український богослов: історичний і теологічний щорічник. Вип. 2 / голов, ред. А. Денисенко. К., 2003. С. 52–54.
54. Колодний А. Арсен Річинський – ідеолог Українського Православ'я // Релігійна панорама. 2006. № 10. С. 58–60.
55. Колодний А. Святитель Арсен Річинський про особливості російсько-православної релігійності // Релігійна панорама: інформаційно-аналітичний журнал. 2010. № 1(121). С. 38–44.
56. Бучма О. Релігія і сучасні проблеми буття нації (в проекції творчої спадщини А. Річинського) // Українське релігієзнавство. 2007. № 41. С. 38–45.
57. Скакальська І. Українська еліта Волині першої половини ХХ ст.: нариси життя та діяльності: монографія. Тернопіль: Астон, 2012. 180 с.

58. Скакальська І. Громадсько-релігійна та краєзнавча діяльність Арсена Річинського // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків: Колегіум, 2012. Вип. 45. С. 196–201.
59. Скакальська І. Громадський потенціал української інтелігенції Західної Волині (1921–1939 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 42. С. 77–81.
60. Альошина О. Праця А. Річинського «Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі» (1927 р.) як важливе джерело з історії Православної церкви в міжвоєнний період // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне: Видавництво РДГУ 2008. Випуск 14. С. 273–277.
61. Альошина О. Роль А. Річинського у підготовці та проведенні Луцького церковного з'їзду // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Луцьк: Видавничий відділ Волинського національного університету ім. Лесі Українки, 2008. Випуск 14. С. 129–133.
62. Альошина О. Внесок А. Річинського в процес запровадження української мови в практику Православної церкви в Польщі // Українське релігієзнавство. К., 2009. Випуск 52. С. 108–116.
63. Альошина О. Участь А. Річинського у русі за українізацію Православної церкви // Мандрівець. Тернопіль: Видавництво «Мандрівець», 2010. Випуск 3. С. 28–31.
64. Альошина О. Видавнича діяльність А. Річинського на Волині у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2011. Випуск 4. С. 3–10.
65. Альошина О. Діяльність Арсена Річинського в контексті українізації Православної церкви в Польщі (20–30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Альошина Оксана

- Анатоліївна. Нац. ун-т «Остроз. акад.». Острог, 2011. 20 с.
66. Альошина О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». 2012. Випуск 6. С. 3–12.
 67. Альошина О. Перебіг українізації у Православній церкві на Волині у 20-х р. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2014. Випуск 11. С. 20–26.
 68. Альошина О. Громадська діяльність Арсена Річинського у кінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». 2015. Випуск 12. С. 16–24.
 69. Дрозд Б. Арсеній Річинський – волинський церковний діяч // Волинський Благовісник: богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату / ред. кол.: протоіерей Ігор Швець (голов. ред.) та ін. Луцьк, 2013. № 1. С. 207–220.
 70. Петрович В. Громадсько-просвітницька діяльність Арсена Річинського на Волині у 20–30-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2016. № 3(328): історичні науки. С. 177–183.
 71. Кравчук О. Арсен Річинський як організатор та провідник українського церковного з'їзду // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. 2010. С. 86–95.
 72. Кравчук О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви як один з моментів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 81–88.

73. Кравчук О. Арсен Річинський: маловідомі сторінки біографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2018. Вип. 21. С. 239–248.
74. Кравчук О. Арсен Річинський «Проблеми української релігійної свідомості»: історія і сучасність // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. № 2(54). С. 87–93.
75. Кравчук О. Співпраця Арсена Річинського з часописами Східної Галичини (1928–1933 рр.) // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. 2020. № 4(28). С. 43–47.
76. Кравчук О. Арсен Річинський і церковна анафема // Молодий вчений. 2020 № 12(88). С. 233–238.
77. Kravchuk O. Arsen Richynsky «Hygiene course of health science»: the history of the publication and main ideas. // Journal of Education, Health and Sport. 2020, № 11. S. 273–281.
78. Колодний А. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. К.; Тернопіль: Світ знань, 2000. С. 9–47.
79. Колодний А. Життя і творчість Арсена Річинського // Відомості УАПЦ (Англія). 2000. № 3. С. 13–20.
80. Колодний А. Національна мова як важливий чинник релігійного життя (за творчим доробком А. Річинського) // Духовність – народові. Альманах до 110-річчя від дня народження Арсена Річинського. К.; Тернопіль; Кременець, 2002. С. 12–22.
81. Киридон А. Постанова Української автокефальної православної церкви в ході української революції 1917–1921 років: погляд Арсена Річинського // Духовність – народові: Альманах до 110-річчя від дня народження Арсена Річинського. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С. 69–76.
82. Кондратик А. Арсен Річинський про співвідношення християнського універсалізму і націоналізму // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі й

- епархії і у Великій Британії. Лондон, 2003. Ч. 4. С. 8–15.
83. Кралюк П. «Білі» плями в історії української філософії: наукові нариси. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. 164 с.
84. Річинський А. Кілька уваг про біологічне значення співу // Життя і знання. 1928. Грудень. Ч. 3. С. 77–79.
85. Річинський А. Посмертні рухи людей // Життя і знання. 1930. Вересень. Ч. 12. С. 365–367.
86. Михайлов П. Аристократ духу. Арсен Річинський як мислитель і громадський діяч // Україна. Духовні острови: зб. текстів учасн. Всеукр. конкурсу. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. С. 185–218.
87. Пісоцький А. З листування Річинських // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Луцьк, 2008. Вип. 27. С. 157–159.
88. Гудима А. Харизма Арсена Річинського. Вид. 2-ге, випр. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с.
89. Гудима А. Лікар Арсен Річинський – святий сповідний українського православ'я. Тернопіль, 2010. 27 с.: фот.
90. Гудима А. Арсен Річинський в нашому сьогодні // Арсен Річинський і сучасний стан духовного поступу українського народу: наук. зб. / ред. А. Колодний, П. Мазур. К.; Кременець: б. в., 2011. С. 37–43.
91. Ільїн О. Арсен Річинський у Березо-Картузькому концтаборі // Арсен Річинський і проблеми помісної Української Церкви: наук. збірник міжнародних Річинських читань / за ред. А. Колодного і А. Гудими. Тернопіль: Ред.-вид. відділ, Галицький ін-т ім. В. Чорновола, 2008. С. 85–87.
92. Ільїн О. Арсен Річинський і Український сеймовий клуб з виборів 1922 р. // Арсен Річинський і сучасний стан духовного поступу українського народу: науковий збірник / за ред. А. Колодного, П. Мазура. К.; Кременець, 2011. С. 71–78.
93. Базик Д. Річинське бачення релігійної свідомості праукраїнців // Арсен

- Річинський і сучасний стан духовного поступу українського народу: наук. зб. / ред. А. Колодний, П. Мазур. Кременець: б. в., 2011. С. 51–55.
94. Кучерепа М. Арсен Річинський – діяч українського церковного руху на Волині // Інтелектуальна еліта Волині. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 114–126.
95. Кучерепа М. Арсен Річинський – діяч українського церковного руху на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Луцьк, 2008. Вип. 27. С. 152–157.
96. Кучерепа М. Діяч українського церковного руху на Волині (Арсен Річинський) // Реабілітовані історією: у 27 т. Волинська область / авт. тексту М. Кучерепа, В. Вісин, О. Ленартович, В. Онищук, О. Півень, О. Сушук. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. Кн. 1. С. 594–601.
97. Мазур П., Ільїн О. Батько Арсена Річинського // Арсен Річинський і сучасний стан духовного поступу українського народу: наук. зб. / ред. А. Колодний, П. Мазур. К.; Кременець: б. в., 2011. С. 63–71.
98. Марценюк Р. Арсен Річинський: від лікаря до релігійного діяча // Українська біографістика: зб. наук. пр. К. : Нац. Б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2011. Вип. 8. С. 222–236.
99. Скакальська І. Арсен Річинський: громадсько-релігійна та краєзнавча діяльність на Волині // Матеріали VIII Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського / за ред. А. Колодного, П. Мазура. К.; Кременець, 2012. С. 109–116.
100. Комар В. Діяльність Арсена Річинського: (За матеріалами Волинського краєзнавчого музею) // Українська національна ідея: історія і сучасність: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., 25–27 черв. 1997 р.: 80-річчю УНР, 90-річчю від дня народження О. Ольжича присвячується: наук. зб. / Житомир. наук.-краєзн. Т-во дослідників Волині, Житомир. обл. універс. наук. б-ка, Житомир. обл. орг. Спільки журналістів України, Житомир. обл. орг. об-ня «Нова Україна»; / відп. ред. М. Ю. Костиця; редкол.: Л. В. Баженов та ін. Житомир: Журфонд, 1997. С. 34–35.

101. Комар В. Громадська й культурна діяльність Арсена Річинського на Волині: (За матеріалами Волин. краєзн. музею) / В. Комар // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф.* 20–23 січ. 1998 р. Луцьк, 1998. С. 64–65.
102. Киридон А. М. Українська автокефальна православна церква у творчості Арсена Річинського // *Історія релігій в Україні: Праці ХІІ-ї міжнар. наук. конф.*, м. Львів, 20–24 травня 2002 р. Львів: Логос, 2002. Кн. 1. С. 190–194.
103. Гуцаленко Т. Кілька нових штрихів до біографії Арсена Річинського (за матеріалами відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали ХІІ Всеукр. наук, іст.-краєзн. конф.:* зб. наук, праць. Луцьк, 2003. Ч. 2. С. 28–30.
104. Силюк А. Арсен Річинський в документах і матеріалах Волинського краєзнавчого музею // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХІІ Всеукр. наук, іст.-краєзн. конф.*, присвяч. 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Луцьк, 2003. Ч. 2. С. 57–60.
105. Павличко Я. Спадщина Арсена Річинського // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Матеріали ХІV Волин. іст.-краєзн. конф.*, присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському магдебурзького права: зб. наук. пр. Луцьк, 2004. С. 127–131.
106. Кучерепа М. Діяч українського церковного руху на Волині (Арсен Річинський) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Матеріали Волин. наук, іст.-краєзн. конф.*, присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському магдебурзького права: зб.

- наук. пр. Луцьк, 2004. С. 81–85.
107. Пісоцький А. Арсен Річинський в становленні національної свідомості Волині в 20–30-х роках ХХ століття // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукр. наук, іст.-краєз. конф., присвяченої 490-й річниці надання Ковелю магдебурзького права*, м. Ковель, 5–6 груд. 2008 р.: зб. наук. пр. Луцьк: Надстир'я, 2008. С. 222–224.
108. Пісоцький А. Перебування Арсена Річинського в польському концентраційному таборі Береза Картузька // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Горохівщина в історії України і Волині: матер. ХХХІ Всеукр. наук.-практ. іст.-краєз. конф.* Луцьк, 2009. С. 293–298. Ільїн О. Ще раз про листування Арсена Річинського з сенатором Михайлом Черкавським та їх боротьбу за українізацію Православної церкви // *Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського* : наук. зб. / ред.: А. Колодний, П. Мазур. К.; Кременець: б. в., 2012. С. 116–123 .
109. Войтюк Н. Поборники українського православ'я на Волині (Никанор Абрамович, Арсен Річинський, Афанасій Робітницький) // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимир-Волинського та річниці Хрещення Київської Русі та першої писемної згадки про м. Володимир-Волинський*. Луцьк, 2013. С. 17–31.
110. Білавич І. Арсен Річинський – лікар, пластовий і просвітницький діяч // *Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Педагогічна персонал істика: теорія, історія, освітня практика»*, присвяченій 160-річчю від дня народження С. Русової (25 лютого 2016 р., м. Івано-Франківськ, Україна) / за заг. ред. Т. К. Завгородньої. Івано-Франківськ, 2016. С. 7–11.
111. Кравчук О. Р. Культурно-просвітницька діяльність Арсена Річинського в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. // *Українська національна революція 1917–1921 рр.: історико-цивілізаційний та*

національно-патріотичний контексти. Всеукраїнської науково-практична конференція (м. Тернопіль, 30 січня 2018 р.). С. 67–69.

112. Кравчук О. Р. Краєзнавча діяльність Арсена Річинського // Матеріали XXXVIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)» (м. Харків, 4 грудня 2020 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 44–45.
113. Кравчук О. Р. Родинне виховання Арсена Річинського – важлива гуманітарна складова його діяльності // Збірник наукових праць за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Економіко-гуманітарні проблеми сьогодення» (м. Краматорськ, 18–19 грудня 2020 р.) / За заг. ред. Л. К. Лисак, В. А. Григор'євої. Х.: ТОВ «ПромАрт», 2020. С. 68–72.
114. Кравчук О. Вплив Арсена Річинського на українізацію церковного богослужіння // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Синтез мистецтв у сучасних соціокультурних процесах» (м. Київ, 23 грудня 2020 р.). Київ: НАМ України, 2020. С. 71–73.
115. Листи Річинського 4 шт. до сенатора М. Черкавського (1922–1926 рр. // ЦДАЛІ України. Ф. 309 («Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів»). Оп.1. Од. зб. 2463. 9 арк.
116. Матеріали про проведення пленарних засідань усіх учасників II го Всеукраїнського освітнього конгресу у Львові 22-го і 24 вересня 1929 р. (програми, реєстри учасників, протоколи, резолюції та інші документи зв'язані з цим) // ЦДАЛІ України. Ф. 348 («Товариство «Просвіта», м. Львів»). Оп. 1. Спр. 130. 114 арк.
117. Рівненський з'їзд Просвіт // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 309. 24 арк.
118. Справа Арсена Річинського // Держархів Волинської обл. Ф. 4666

- («Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР у Волинській області, м. Луцьк Волинської області»). Оп. 2. Спр. 1969. 112 арк.
119. Про стосунки Річинського із членами правління «Відродження» // Держархів Рівенської обл. Ф. 33 («Прокуратура Рівненського окружного суду»). Оп. 4. Спр. 78. 73 арк. зв.
120. Рапорти про громадсько-політичний стан в повіті. Рівненський з'їзд Просвіти 1926 р. // Держархів Рівенської обл. Ф. 300 («Експозитура політичної поліції в м. Рівне»). Оп. 1. Спр. 95. 116 арк.
121. Monografia OUN na Wołyniu. Łuck, 1935 // Держархів Рівенської обл. Фонд бібліотеки. Інв. № 877. 180 с.
122. Постанови Волинського єпархіального зібрання представників духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 р. в Почаївській Лаврі // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 2. 12 арк.
123. Информация Следственного отдела полиции, мест. Берёза-Картузская Пружанского повета Полесского воеводства // ГАБО. Ф. 1 («Полесское воеводское управление (ПВУ), г. Брест 1921–1939 гг.»). Оп. 10. Д.2773 79 л.
124. Учётное дело заключённого А. Речинского // ГАБО. Ф. 98 («Береза-Картузский концентрационный лагерь Министерства внутренних дел Польши, мест. Берёза-Картузская Пружанского повета Полесского воеводства»). Оп. 2. Д. 81. 28 л.
125. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 1 («Наукове товариство імені Шевченка»). Оп. 2. Спр. 27. Про анафему на лікаря А. Річинського. Розгляд постанови священного Синоду Православної церкви в Польщі з 15. IV. 1929 р. – пр. Кобрина в перекладі Черкавського. 52 арк.
126. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 202 («Архів І. Шендрика, колекція НТШ, редакції «УЗЕ»). Оп. 1. Спр. 19 Річинський Арсен, церковний і

громадський діяч. Листи до відповідального за матеріали української преси І. Шендрика. 5 арк.

127. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові»). Оп. 1. Спр. 704/п.12. Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до редакції «УЗЕ». 5 арк.
128. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові»). Оп. 1. Спр. 1103/п.17. Річинський Арсен, релігійно-просвітницький діяч, публіцист і видавець, автор «УЗЕ». Нотатки І. Бедрила, секретаря редколегії «УЗЕ». 2 арк.
129. Інвентарна книга вступу експонатів Національного музею у Львові під 22 тис.
130. Інвентарна книга вступу експонатів Національного музею у Львові під 27 тис.
131. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: доклад виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку 5–6 червня 1927 року. Луцьк, 1927. 19 с.
132. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості [по конфіскації друге видання]. Володимир-Волинський-Тернопіль: Наклад автора при допомозі Українського Кооперативного Банку в Берестю; Друкарня Салевича і С-ки, 1933. 280 с.
133. Річинська Л. «Батько любив нас і Україну» Передслово доньки Людмили / Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С.7–11.
134. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд. А. Гудима. Вид. 4-е, доп. [Репринт. вид: А. Річинський. Проблеми української релігійної свідомості. Володимир Волинський, 1933]. Тернопіль: Терно-граф, 2009. 368 с.
135. Річинський А. На варті українського культурного і церковного розвитку // На варті. 1925. № 1–2. С. 1–2.

136. Чорний М. З приводу одного митрополичого листа // На варті. 1925. № 3. С. 14–17.
137. Чорний М. Постанова Святого Синода // На варті. 1925. № 4. С. 7–10.
138. Річинський А. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 5–6. С. 21–28.
139. Річинський А. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 7–8. С. 6–22.
140. Річинський А. Диспропорція слів і діл. Замість відкритого листа українця з Волині до п. Станислава Лося // Діло. 28 листопада 1933. С. 2.
141. Річинський А. Єдність природи // Життя і знання. 1930. Квітень Ч. 7. С. 220–225.
142. Річинський А. До щастя, слави і свободи // Життя і знання. 1930. Травень Ч. 8. С. 237–241.
143. Річинський А. Посмертні рухи людей // Життя і знання. 1930. Вересень. Ч. 12. С. 365–367.
144. Річинський А. «Серед лицарів грізних» // Життя і знання. 1930. Червень Ч. 9. С. 261–265.
145. Річинський А. Як зашумить Сокіл-Гора // Життя і знання. 1930. Липень–серпень. Ч. 10–11. С. 293–297.
146. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 101. Кн. 4. С. 365–378.
147. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 102. Кн. 5–6. С. 464–475, 532–539.
148. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 104. Кн. 10–11. С. 1020–1026, 1067–1079.
149. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1931. Т. 105. Кн. 1–3. С. 41–54, 136–148, 255–270.
150. Каровець М. Самосвятство – українська ересь. Відповідь на статті д-ра А. Річинського // Літературно-науковий вістник. 1931. Т. 105. С. 316–323.
151. Каровець М. Самосвятство – українська ересь. Відповідь на статті д-ра А. Річинського // Літературно-науковий вістник. 1931. Т. 106. С. 418–

424.

152. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму. Сучасне «ідолопоклонство» – роздзвіння у «Дзвонах» // Літературно-науковий вістник. 1932. Т. 108. Кн. 1. С. 84–89.
153. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму. (Продовження) // Літературно-науковий вістник. 1932. Т. 108. Кн. 2. С. 147–154, 259–265.
154. Річинський А. На манівцях релігійного фанатизму // Літературно-науковий вістник. 1932. Т.108. Кн. 3. С 259–265.
155. Річинський, А. На манівцях. Володимир-Волинський, 1932. 16 с.
156. Річинський А. Боротьба душ у Достоевського // Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. 1933. Т. II. Кн. 5. С. 361–370.
157. Річинський А. Старий город Волинь // Наша Батьківщина. 1938. Ч. 2 С. 38–49.
158. Річинський А. Західня гряниця. Поширення трьохбанних церков і т. зв. українського бароко // Наша Батьківщина. Журнал краєзнавства й туристики. Львів, травень 1939. Ч. 5. С 115–120.
159. Річинський А. Загрожєні пам'ятники української церковної архітектури в м. Тишівцях // Шлях. Луцьк, 1938. Ч. 3. С. 3–4.
160. Украинизация Владимир-Вольнского собора // Свет истины. 15 мая 1927. С. 6–8.
161. Ломимо кордон. З'їзд представників волинських «Просвіт» у Рівному // Дїло. 30 вересня 1926. С. 2–3.
162. Кедрин І. Історія анатеми на д-ра А. Річинського // Дїло. 11 травня 1929. С. 2–3.
163. Власовський І. Відкритий лист посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Дїонісія // Дїло. 22 травня 1929. С.2–4.
164. Звернення членів Митрополичої ради від українців до митрополита

- Варшавського і Волинського Діонісія // Діло. 17 липня 1929. С. 2–3.
165. Ковалевський О. Довкола православно-церковних справ // Діло. 24 травня 1930. С. 2–3.
166. Видача не сконфіскованих частин книжки д-ра Річинського. Діло. 10 грудня 1933. С. 3.
167. Православна церква перед тернопільським трибуналом. Конфіската книжки проти церковно-православної московської єрархії // Діло. 11 серпня 1933. С. 2–3.
168. До Берези Картузької // Діло. 16 травня 1935. С. 1.
169. Звільнення д-ра А. Річинського з Берези Картузької // Діло. 1 серпня 1935. С. 6.
170. Протокол засідання Комісії в справі перекладу Святого Письма та богослужбових книг, 14 листопада 1931 р. // За соборність. 1932. Ч. 3. С. 21–27.
171. Духовий концерт у соборі Андрія Первозванного в Києві // Дзвін волі. 30 серпня 1942. С. 4.
172. Пісоцький А. Войтюк Н. Просвіта Володимирщини в 20–30-х роках // Слово Просвіти. 4–10 липня 2013. С. 10–11.
173. Решетува Т. Українськомовне книговидання в Тернополі 20–30-х років ХХ століття в умовах посилення утисків та цензурних обмежень // Український інформаційний простір. 2018. № 1. С. 172–184.
174. Левицький С. Український Пластовий Улад в роках 1911–1945 у спогадах автора: (причинки до історії Пласту). Мюнхен: Молоде життя, 1967. 132 с.
175. Мариняк М. Митрополит у пластовому таборі (спомин) // Юнак. 1978. Ч. 8–9. С. 4–6.
176. Світлий розум, шляхетне серце: родина Річинських: спогади, листування / упоряд. Л. А. Річинська; ред. А. Криштальський. Луцьк: Терен, 2004. 66 с.
177. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Том I

- (1939–1953) / Упорядники: Галайчак Тамара, Луцький Олександр, Микитів Богдан, Батрак-Плодиста Людмила, Сливка Юрій, Федоришин Лев. К.: «Наукова думка», 1995. 748 с.
178. Україна в ХХ столітті (1900–2000): 3б. документів і матеріалів / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін. К.: Вища школа, 2000. 351 с.
179. Річинський Арсен, український діяч Волині / Леонюк В. Словник Берестейщини. Львів, 1996. С. 264.
180. Кравців Б. «Просвіта» / Енциклопедія українознавства / гол. ред. Володимир Кубійович. Репр. відтворення вид. 1955–1984 р. Львів: НТШ, 1996. Т. 6 С. 2365–2376.
181. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Т.7 / гол. ред. Володимира Кубійовича. Репр. відтворення вид. 1955–1984 р. Львів: НТШ, 1998. 2800 с.
182. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 8. Си–Ти / Голов. ред. Володимир Кубійович; редкол.: Всеволод Голубничий [та ін.]. Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка. Львів: Молоде життя, 2000. С. 2800–3200.
183. Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань 1868–1939 / [Укладачі: О. Г. Бербека, Л. В. Головата]. Львів: Національна Академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1996. 580 с.
184. Павлюк І. Українські часописи Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя (1917–1939 рр.): Анот. покажч. Львів; Луцьк: Надстир'я, 1997. 179 с.
185. Система исправительно-трудовых лагерей в СРСР 1923–1960. Справочник / О-во «Мемориал», ГАРФ / сост. М.Б. Смирнов. М.: Знание, 1998. 600 с.
186. Дорошенко В. Літературно-науковий вістник / Ясінський Б. Літературно-науковий вістник. Покажчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). К.: Смолоскип, 2000. С. 527–542.

187. Провідники духовності в Україні: довідник / редкол.: акад. НАН України І. Ф. Курас (голова) та ін.; обкл. і тит. худож. Ю. О. Коваленко. Київ: Вища школа, 2003. Ч. 1. 782 с.
188. Річинський Арсен Васильович / Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3: П–Я. С. 184–189.
189. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. 227 с.
190. Трифонова О., Садовий М. Про методологічні основи наукових досліджень // Збірник наукових праць. 2009. Вип. 14. С. 497–508.
191. Чернихівський Г. Портрети пером: статті, есе, рецензії. Кременець-Тернопіль: ВАТ«Папірус», 2001. 305 с.
192. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник. Від найдавніших часів до 1914 року) / Ін-т дослідів Волині. Вінніпег: Вид-во т-ва Волинь, Т. II. 1986. 579 с.
193. Ільїн О. Особиста справа Василя Річинського у Брестському обласному архіві // Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки: матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячених 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні: науковий збірник / за ред. А. Колодного та П. Мазура. Тернопіль: Тернограф, 2017. С. 31–35.
194. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 173 с.
195. Назначение В. Ричинського на должность настоятеля филиальной церкви в с. Грива Каширского уезда // ГАБО. Ф.1 («Полеское воеводское управление (ПВУ), г. Брест». Оп. 11. Д. 1711. 9 л.
196. Кульчинський Ф. Дещо з життя Волинського духовенства в першій чверті ХХ століття. Спогади // Український православний календар на 1965 рік. Саут Банд Брук, Нью-Джерсі, 1965. С. 111–117.

197. Кралуок П. «Волинські Афіни» на Кременеччині // Дзеркало тижня. 24–30 грудня 2005. С. 3.
198. Кралуок П. Невідомий Арсен Річинський // День. 12 червня 2007. С.6–7.
199. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х–XX ст. Луцьк: Медіа, 2002. 280 с.
200. Кременець. Карта історико-культурної спадщини. 2020. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/kremenets-karta-storiko-kulturno-spadshchini/> (дата звернення) (дата звернення: 06.08.2020 р.).
201. Костиця М. Ю., Кондратюк Р. Ю. «Просвіта» в Житомирі: сторінки історії // Українська національна ідея: історія і сучасність: науковий збірник / Відп. редактор М. Ю. Костиця. Житомир: Журфонд, 1997. С. 21–23.
202. Михальчук Л. Життя А. Річинського – зразок самовідданого служіння українському народу // Арсен Річинський – ідеолог Українського православ'я: (збірник наукових праць). Київ-Тернопіль-Кременець. 1998. С. 3–8.
203. Річинський А. До щастя, слави і свободи (редакторська підготовка П. Мазура та А. Гудими) // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань. Київ-Кременець, 2012. С. 221–260.
204. Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 3. XVIII–XX ст. Репр. відтворення вид. 1955 р. К.: 1998. 360 с.
205. Копія 1931 р. нотаріально завірена в Луцьку виписки 1915 року із метричної книги Архангело-Михайлівської церкви м. Шепетівка Ізяславського повіту про укладання шлюбу А. Річинським: [рукопис] // ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15145, КВ-67622.
206. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. XX ст. Ч. 2. Репр. відтворення вид. 1966 р. К.: Либідь, 1998. 415 с.
207. Річинський А. Автобіографія. 1954 р.: [рукопис] // ВКМ: 3 стор., мова рос.; КДФ-15143, КВ-67620.

208. Посвідчення Ізяславської повітої земської управи Волинської губернії № 2345 земського лікаря Хролинської лікарської дільниці А. Річинського // ВКМ: 1 стор., мова рос.; КДФ-15139, КВ-67616.
209. Копія 1939 р. нотаріально завірена в Володимирі-Волинському диплому № 405 від 20 вересня 1918 року А. Річинського [рукопис] // ВКМ: 1 стор., мова рос.; КДФ-15140, КВ-67617.
210. Агапій О. Історія становлення Ізяславської центральної районної лікарні // Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки: матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський і Заславщина», присвячених 60-річчю пам'яті Арсена Річинського та 100-річчю відкриття Ізяславської районної лікарні: науковий збірник / за ред. А. Колодного та П. Мазура. Тернопіль: Тернограф, 2017. С. 14–17.
211. Копія 1931 р. нотаріально завірена в Луцьку виписки посвідчення Ізяславської повітової Народної управи на Волині № 2020 участкового лікаря А. Річинського [рукопис] // ВКМ: КДФ-15136, КВ-67613. 2 с.
212. Кукуріка Я. Заславщина в національно-визвольних змаганнях 1917–1922 років // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Ізяслав-Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2006. С.123–131.
213. Історія державності України: експериментальний підручник / За заг. ред. Бандурки О. М., Ярмиша О. Н. кол. авторів: В. А. Греченко, О. А. Гавриленко, М. М. Столбуненко. та ін. Х.: ТОВ «Одісей», 2004. 608 с.
214. Крамар Ю. В. Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української революції 1917–1921 рр. // Волинські історичні записки: зб. наук. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. Житомир, 2010. Т. 5. С. 71–76.
215. Самара С. Ізяслав Волинський. Історичний нарис // Зоря Надгориння. 28 листопада 1996. С. 3.

216. Сабадаш І. 1918 рік на Красилівщині // Українська революція 1917–1920 рр. на Хмельниччині: Матеріали обл. молодіжної науково-практичної конференції. Хмельницький-Красилів, 1998. С. 47–51.
217. Бойко О. Українська Партія Соціалістів-Федералістів (УПСФ) / Енциклопедія історії України: Україна-Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_UPSF_p (дата звернення: 10.01.2020 р.).
218. Зенич І. Організація виборів до всеросійських установчих зборів на Волині в 1917 р. // Краєзнавство. 2014. № 1. С. 163–171.
219. Українська Партія Соціалістів-Федералістів Волинська Окружна Рада виставила список № 7 // Нова рада. 7 листопада 1917. С. 1.
220. Українська Партія Соціалістів-Федералістів Волинська Окружна Рада виставила список № 7 // Нова рада. 9 листопада 1917. С. 1.
221. Гуцаленко Т. Річинський Арсен / Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. Львів, 1994. Вип. I. С. 157–159.
222. Мир і об'єднання України // Нова дорога. 10 березня 1918. С. 1.
223. Дем'янчук Г. Ізяславський вісник «Нова дорога» // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. С. 91–93.
224. Річинський А. Делегація Ізяславського земства в Центральній Раді // Нова дорога. Ч. 13–14. 1918. С. 1.
225. Річинський А. З'їзд учителів // Нова дорога. 10 березня 1918. С. 3.
226. Річинський А. Курс гігієни: (науки про здоров'я) Пристосований до програми VII–VIII класів гімназій ухваленого Мін. Нар. Освіти 18 вересня 1906 року [З передм. авт.]. Ізяславль на Волині: 1919. 379 с.

227. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах: 3 мал.: [у 2 ч.]. Ізяславль на Волині: 1918. Ч.1. 1918. 151 с.
228. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах: 3 мал.: [у 2 ч.]. Ізяславль на Волині: 1918. Ч. 2. 1918. 228 с.
229. Ільїн О., Мазур П. Нариси історії Береза-Картуського концтабору (липень 1934 – вересень 1939). Тернопіль: Терно-граф, 2019. 639 с.
230. Кравчук О. Формування Арсена Річинського як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча (початок ХХ ст. – 1920-ті рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Том 31(70). № 4. С. 36–45.
231. Скорих О. Волинський Пласт // Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2012. 22 с.
232. Візитів Ю. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період: Монографія. Рівне: Волинські обереги, 2008. 180 с.
233. Візитів Ю. Пластовий сеніор А. Річинський: «До щастя, слави і свободи» // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець. Науковий збірник. Київ-Кременець, 2007. С. 17–23.
234. Про організацію пластових куренів у Володимирі-Волинському // ЦДАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр.750. 9 арк.
235. Візитів Ю. Зародження Пласту на Волині // Пластовий шлях. 2005. Ч. 1. С. 26–28.
236. Дем'янюк О. Діяльність пластових осередків на Волині // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Держава та армія. № 451. 2002. С. 109–112.

237. Боровський В. До історії українського Пласту на Волині // Пластовий шлях. 1970. Ч. 1–2. С. 117–123.
238. Звіти про діяльність Верховної команди «Пласту» // ЦДІАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 22. 80 арк.
239. Інформація Володимирської повітової поліції про діяльність членів УВО 1928–1930 рр. // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 1858. 94 арк.
240. Інформаційний звіт про діяльність пластової організації на Волині 1929 // ЦДІАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 752. 10 арк.
241. Інформація повітових староств про діяльність спортивної секції «Пласт» товариства «Просвіти» // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 1325. 9 арк.
242. Про діяльність пластових куренів на Волині. 1927–1928 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 751. 24 арк.
243. Луцький В. Я. Активний туризм у діяльності молодіжних пластунських організацій Західної України (20–30 рр. ХХ ст.) // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. 2010. № 1. С. 21–26.
244. Левицький С. Стріча в Олександрії // Молоде життя. 15 вересня 1927. С. 3.
245. Тижук Ф. Початки Пласту на Волині: (перша зустріч пластунів Волині й Галичини) // Літопис Волині. 1982. Чис. 13/14. С. 51–54.
246. Савчук О. Розвиток руху пластунів на Волині у міжвоєнний період // Велика Волинь: минуле і сучасне. Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. С. 345–347.
247. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1997. 452 с.

248. Інформація про діяльність української націоналістичної організації «Пласт» в Володимирському повіті 1928 р. // Держархів Волинської обл. Ф. 1 («Волинська воєводська команда державної поліції»). Оп. 2. Спр. 1838. 16 арк.
249. Річинський А. Бої за Володимир-Волинський // Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Ч. VII–VIII. Липень-серпень. С. 14–16.
250. За тебе Україно... З архіву в'язнів концтабору Береза-Картузька (1934–1935) часів II Річі Посполитої Польської / Ільїн О., Шандрук С., Мазур П., Гудима А. Тернопіль: Терно-граф, 2010. 254 с.
251. ВР ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 252 («Українська загальна енциклопедія». Архів редакції у Львові»). Оп. 1. Спр. 704/п.12 Річинський Арсен, церковний і громадський діяч. Листи до редакції «УЗЕ». 5 арк.
252. Рапорт архимандрита Полікарпа (Сікорського) митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісієві (Валединському), ч. 460, 12 серпня 1926 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. Арк. 15.
253. Протокол засідання членів причту Володимирського кафедрального собору, 1 листопада 1926 р. // Держархів Тернопільської області. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. Арк. 32.
254. Санаційна політика і Православна церква // Діло. 4 липня 1930. С.1-2
255. Відгуки анатеми. Постанова протестуючих зборів православних українців у Варшаві 17 травня 1929 // Діло. 11 червня 1929. С. 3
256. Звіти, протоколи сходин, листування з пластунами Волині. 1922-1927 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»). Оп. 1. Спр. 185., 79 арк.
257. Протокол I-го з'їзду представників куренів 7-го та 8-го пластових округів, який відбувся в Олександрії 20 серпня 1927 р. // ЦДІАЛ

- України. Ф. 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»).. Оп. 1. Спр. 184. 10 арк.
258. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918–1939). Warszawa, 1989. 484 s.
259. Іларіон, митрополит. Фортеця православія на Волині Свята Почаївська Лавра: Церковно-історична монографія. Вінніпег: Ін-т дослідів Волині, 1961. 398 с.
260. Указ Священного Синода Православной митрополии в Польше, 12 февраля 1925 г. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія, м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 432. 9 арк.
261. Всенародні співи в українській церкві. Збірка загальнодоступних церковних співів для сільських хорів, для шкіл і народу / упорядкув. А. Річинський. Володимир-Волинський: «На варті», 1925. 32 с.
262. Альошина О. Початки громадсько-церковної діяльності А. Річинського на Волині у 20-х рр. 20-го ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Релігієзнавство. 2016. Вип. 1. С. 3–11.
263. Шиманський П. Музична культура Волині першої половини ХХ ст.: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2005. 170 с.
264. Свято Хрещення України // Діло. 4 лютого 1939. С. 8.
265. Концерт колядок і щедрівок в Коломиї // Воля Покуття. 18 січня 1942. С. 3.
266. Определение синода Православной церкви в Польше об отлучении от Православной церкви врача Речинского Арсения. Указ консистории по этому вопросу // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 205. 12 арк.
267. Альошина О. А. Перебіг українізації у Православній церкві на Волині у 20-х р. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету

- «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство. 2014. Вип. 11. С. 20–26.
268. Резолюція митрополита Варшавського і Волинського і всієї Польщі Діонісія (Валединського), № 1326, 20 грудня 1924 р. // Держархів Тернопільської обл. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. 31 арк.
269. Прохання уповноважених Володимирської парафії, с. Сатнева Дубенського повіту і інших про здійснення богослужіння на українській мові митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісію (Валединському), 8 серпня 1926 р.) // Держархів Тернопільської області. Ф. 148 («Волинська православна духовна консисторія м. Кременець. 1921–1939 рр.»). Оп. 5. Спр. 206. 31 арк.
270. Альошина О. А. Процес українізації православ'я на Волині у міжвоєнний період // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 5. С. 32–40.
271. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Pismo parafian z Kościoła prawosławnego we Włodzimierzu Wołyńskim od 4 sierpnia 1926 r. Sygn. 987, k. 38 // AAN w Warszawie.
272. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Pismo wojewody wołyńskiego A. Dębskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Sygn. 988, k. 21 // AAN w Warszawie.
273. З'їзд Просвіти в Рівному 26.09.26 р. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9-а. Спр. 410. 75 арк.
274. Альошина О. Національно-церковний рух на Волині // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. 2009. Вип. 1. С. 3–12.

275. Альошина О. А. Видавнича діяльність А. Річинського на Волині у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 4. С. 3–10.
276. Альошина О. З'їзд української православної громадськості та культурно-освітніх організацій Волині // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство. Вип. 7. Острог 2012. С. 3–12.
277. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1921–1939. Memoriał Komitetu Centralnego Partii Jedności Narodowej Ukrainy. Sygn. 988. k. 34 // AAN w Warszawie.
278. Podanie delegatury ukraińskiej ludności prawosławnej z Wołynia d-ra Arsena Reczyńskiego, Platona Domanieckiego, Eugenjusza Petrykowskiego do pana Ministra spraw wewnętrznych 25 grudnia 1926 r. // Держархів Волинської області. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 699. 4 арк.
279. Pismo Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego Ministerstwu spraw wewnętrznych, № VI .c II/10629/26, 18 stycznia 1927 r. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 699. 5 арк.
280. З церковного життя. Український церковний з'їзд на Волині // Діло. 16 січня 1927. С. 4.
281. Определение Священного Синода Св. Автокефальной Православной церкви в Польше об отлучении от церкви лекаря Арсения Речинского и о предании его анафеме // Воскресное чтение: еженедельный церковно-народный иллюстрированный журнал. Варшава. 28 апреля 1929. № 17. С. 263–265.
282. Кралюк П. Любомудри Володимирії: Філософ на троні (князь Володимир Василькович). Аристократ духу (Арсен Річинський): монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня». 2010. 168 с.

283. Кедрин І. Дальша історія анатеми на д-ра А. Річинського // Діло. 15 травня 1929. С. 1.
284. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф.9 («Окремі надходження»). Оп. 1. Спр. 627. Справа підготовки до Українського церковного з'їзду в Луцьку і Бересті серед української людності на Поліссі. 180 арк.
285. ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка. Ф.1 («Наукове товариство імені Шевченка»). Оп. 2. Спр. 27. Про анафему на лікаря А. Річинського. Розгляд постанови священного Синоду Православної церкви в Польщі з 15. IV. 1929р. – пр. Кобрин в перекладі Черкавського. 52 арк.
286. Річинський А. Справи Православної церкви // Діло. 2 січня 1930. С. 2.
287. Річинський А. Моя відповідь Св. Синодові Православної церкви в Польщі // Діло. 29 червня 1929. С. 3.
288. З життя православних. Чому і як дійшло до ліквідації анатеми на д-ра Річинського // Діло. 15 квітня 1930. С. 3.
289. Гудима А., Колодний А., Саган О. Тексти купюр польського цензора рукопису книги Арсена Річинського «Проблеми української релігійної свідомості». // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець: науковий збірник. Київ; Кременець, 2007. С.93–96.
290. Кравчук О. Участь Арсена Річинського в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Чис. 23. С. 13–18.
291. Свідоцтво Волинського округу Польського Червоного Хреста №1489 від 30 листопада 1933 року видано лікарю Арсену Річинському [машинопис] // Волинський краєзнавчий музей: 1 стор., мова польсь.; КДФ – 15133, КВ – 67610.
292. Свідоцтво Волинського округу Польського Червоного Хреста №779/7 від 19 лютого 1938 видано лікарю Арсену Річинському [машинопис] // Волинський краєзнавчий музей: 1 стор., мова польсь.; КДФ-15134, КВ-67611. 1 с.

293. Дозвіл Волинського воєводського уряду в м. Луцьку №2690/235 від 3 листопада 1937 р. лікарю Річинському Арсену, проживаючому в м. Володимирі по вул. Концевича №12 на керування різними транспортними засобами [рукопис] // Волинський краєзнавчий музей: 4 стор., мова польс.; КДФ-15147, КВ-67624.
294. Цинкаловський О. Княжий город Володимир: попул.-наук. нарис: (з 45 образками й 1 мапою). Львів: Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1935. 111, [1] с.: іл., карт.
295. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2016. № 3. С. 27–35.
296. Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія / голов. ред. І. Зуляк; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль: ТНПУ, 2013. Вип. 1: у 2 ч. Ч. 1. С. 30–32.
297. Вісіна Т. Зародження і розвиток кредитної кооперації на Волині (друга половина ХІХ ст. – 1939 р.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. № 6. Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 2001. С. 107–110.
298. Колодний А. М. Життя і творчість Арсена Річинського – самовіддане служіння Богу й Україні // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. С.11–50.
299. Протоколи зборів та списки членів товариства «Просвіти» у Володимирі 1924-1932 рр. // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 11. 6 арк.
300. Касова книга філії товариства в селі Тишкевича // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 23. 21 арк.

301. Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Львів, 1928. 70 с.
302. Інформація воєводської коменди державної поліції про діяльність «Просвіти» на Волині. // Держархів Волинської обл. Ф. 46 («Волинське воєводське управління»). Оп. 9. Спр. 1026. 8 арк.
303. Просвіта у Володимирі загрожена (Допис з Волині) // Діло. 28 листопада 1929. С. 4.
304. Рожко В. Роль товариства «Просвіта» в організації і проведенні Шевченківських Академій у 20–30-х роках ХХ ст. на Волині // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук. ст., док. і матеріалів / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки; За ред.. В.К. Барана. Луцьк, 2001. С. 48–56.
305. Зуляк І. Освітній конгрес «Просвіти» – завершальний етап святкування 60-літнього ювілею товариства у міжвоєнний період // Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самійленко. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. С.236–245.
306. Статут товариства, протоколи ліквідаційного зборів, список майна та книг. // Держархів Волинської обл. Ф. 390 («Володимирська повітова «Просвіта»»). Оп. 1. Спр. 80. 181 арк.
307. Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань 1868–1939 / [Укладачі: О. Г. Бербека, Л. В. Головата]. Львів: Національна Академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1996. 580 с.
308. Дорошенко В. «Просвіта» її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах. Філадельфія: Па., ЗДА, видання: «Молода Просвіта» ім. Митр. А. Шептицького, 1959. 102 с.: іл.
309. Запросини до передплати // Життя і знання. 1927. Ч. 1. С. 1.

310. Ісаєвич Я. «Життя і Знання» / Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл.
311. Каталог книгарні товариства «Просвіта». Львів, 1939. 35 с.
312. Наш часопис // Життя і знання. 1928. Ч. 12. С. 366.
313. Брик І. Картина з історії видання «Життя і Знання» // Життя і знання. 1936. Ч. 1. С. 3–4.
314. Річинський А. Серед лицарів грізних // Життя і знання. 1930. Червень Ч. 9. С. 261–265.
315. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 101. Кн. 4. С. 365–378.
316. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 102. Кн. 5–6. С. 464–475, 532–539.
317. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1930. Т. 104. Кн. 10–11. С. 1020–1026, 1067–1079.
318. Річинський А. Свята Софія Київська // Літературно-науковий вістник. 1931. Т. 105. Кн. 1–3. С. 41–54, 136–148, 255–270.
319. Савенко В. Підготовка і видання НТШ «Української загальної енциклопедії» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак та ін. Тернопіль: ТНПУ, 2010. Вип. 2. С. 148–153.
320. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд.: А. Колодний, О. Саган: Вид. 3-є вид. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. 448 с.
321. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Володимир-Волинський-Тернопіль: Наклад автора при допомозі Українського Кооперативного Банку в Берестю; друкарня Салевича і С-ки, 1933. 284 с.
322. Решетуха Т. А. Річинський: перше видання книги «Проблеми української релігійної свідомості» 1933 року. Арсен Річинський і

- проблеми помісної Української Церкви: наук. зб. міжнародних Річинських читань / за ред. А. Колодного, А. Гудими. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ. Галицький інститут імені В'ячеслава Чорновола, 2008. С. 100–102.
323. Archiwum Dmytra Dontsova. Korespondencja (1908-1939). // Biblioteka Narodowa w Warszawie. MF № 83985. 596 s.
324. Archiwum Dmytra Dontsova. Redakcja literacko-naukowego biuletynu // Biblioteka Narodowa w Warszawie. MF № 82652. 1119 s.
325. Archiwum czasopisma «Życie i wiedza» we Lwowie // Biblioteka Narodowa w Warszawie. MF № 68692. 497 s.
326. Хруцький С. Серед нових книжок // Діло. 29 травня 1935. С. 5.
327. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 38 с.
328. Кравчук О. Р. Арсен Річинський: маловідомі сторінки біографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 21. С. 239–248.
329. Гудима А. З когорти святих сповідників Українського православ'я // Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Тернопіль: Терно-граф, 2009. С. 3–10.
330. На варті українського культурного і церковного розвитку // На варті. 1925. № 1–2. С. 1–2.
331. Розмосковлення церкви // На варті. 1925. № 7–8. С. 6–22.
332. Липківський В. Історія Української Православної Церкви. Розд. VII: Відродження Української Церкви. Вінніпег: Накладом фундації І. Грищука, 1961. 181 с.
333. Борщевич В. З історії видання богословської літератури українською мовою на Волині у 20–30-х роках ХХ ст. // Наукові записки. Т. 2. Ч. 2: Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. Острог, 1999. С. 309–312.

334. Альошина О. А. Початки громадсько-церковної діяльності А.Річинського на Волині у 20-х рр. 20-го ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Релігієзнавство. 2016. Вип. 1. С. 3–11.
335. Всенародні співи в українській церкві. Збірка загальнодоступних церковних співів для сільських хорів, для шкіл і народу / упорядкув. А.Річинський. Володимир-Волинський: «На варті», 1925. 32 с.
336. Шиманський П. Й. Музичне життя Волині 20–30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Петро Йосипович Шиманський. К., 1999. 16 с.
337. Українські церковні співи / упорядкув. А.Річинський. Володимир-Волинський: «На Варті», 1926. 28 с.
338. Українські колядки на мішаний хор: збірка колядок / упорядкув. А.Річинський. Володимир-Волинський: «На Варті», 1927. 21 с.
339. Скорбна мати. Збірник українських церковно-народніх пісень із богогласника на мішаний хор / упорядкув. А.Річинський. Володимир Волинський, 1929. 17 с.
340. Про біологічне значіння співу // Дяківські Відомости. 1 лютого 1929. С. 6.
341. Духовий концерт // Нове українське слово. 28 серпня 1942. 4 с.
342. Наша Батьківщина в світліні. Фотографічна вистава в Музею Наукового Товариства ім. Шевченка // Діло. 10 листопада 1935. С. 3–4.
343. Федорченко В. Дьорова Т. Історія туризму в Україні К.: Вища школа, 2002. 195 с.
344. Слободян В. Церкви Холмської єпархії. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2005. 560 с.
345. Слободян В. Дерев'яне церковне будівництво Холмщини і Південного Підляшшя в греко-католицький період (за матеріалами архівних даних і збереженою іконографією) // Lubelszczyzna. Lublin. 1996. № 2. S. 52–67.

346. На рятунок наших скарбів. Що буде з цінними залишками по зруйнованих холмських церквах // Діло. 9 серпня 1938. С. 2.
347. Альбом Українські Січові Стрільці, 1914-1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін./ Репринт з 1-го видання Львів 1935 р. Львів: Слово, 1991. 160 с.
348. Печать о церковных делах // Воскресное чтение. 1927. № 50. С. 648–649.
349. Мазур П. Музей Арсена Річинського // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства імені Шевченка. Музеї Тернопільщини: присвяч. 140-річчю НТШ і 100-літньому ювілею Тернопільського обласного краєзнавчого музею / редкол.: Б. Андрушків, У. Безпалько, Н. Білик та ін. Тернопіль: Терно-граф, 2013. С. 282–299.
350. Новинки «Наше Братство» // Діло. 25 липня 1929. С. 4.
351. Адамович Т. Які газети читали у Володимирі сто років тому // Володимирська газета. Слово правди. 27 березня 2020. URL: <https://slovopravdy.com.ua/yaki-gazety-chytaly-u-volodymyri-sto-rokiv-tomu/> (дата звернення: 05.08.2020 р.).
352. Річинський Арсен Васильович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/wiki/> (дата звернення: 07.08.2020 р.).
353. Юлія Візитів: скавтмайстер Арсен Річинський. URL: <https://100krokiv.info/2017/01/yuliya-vizitiv-skavtmajster-arsen-richynskyj/> (дата звернення: 07.08.2020 р.).
354. Романчук Л. Наукова діяльність лікаря Арсена Річинського. Погляд сучасника. URL: <http://lesiaromanchuk.com/naukova-diialnist-likaria-arsena-richynskoho-pohliad-suchasnyka/> (дата звернення: 07.08.2020 р.).
355. Річинський А. Старий город Волинь. Львів : Наша Батьківщина, 1938. 14 с.
356. Дарованець О. Боротьба Організації Українських Націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929–1939) // Український визвольний рух. Зб. 2. Львів: Видавництво «Мс», 2003. С. 53–73.

357. Цецик Я. Зародження та початок діяльності руху українських націоналістів на Волині наприкінці 1920-х – першій половині 1930-х рр. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Херсон, 2007. Вип. XXIV. С. 140–145.
358. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. 248 с.
359. Паєвський Ю. Арсен Річинський був моїм хресним батьком // Арсен Річинський: видатний український громадський діяч і науковець-релігієзнавець. Науковий збірник. Київ-Кременець, 2007. С. 35–37.
360. Михайленко П. П., Кондратьєв Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: в 3-х т. К.: Генеза, 1997. Т. 2: 1926–1945. 1999. 412 с.
361. Дем'янчук Т. Д. Функціонування кримінально-виконавчої системи НКВС в умовах масових репресій проти населення західноукраїнських земель у 1939–1941 роках // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 16. Серія: Історія. Одеса «Астропринт», 2009. С.94–105.
362. Політичний терор и тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси /Архієрейський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. В. та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. К.: Наук. думка, 2002. 952 с.
363. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2. К.: «Либідь»-«Військо України», 1994. 686 с.
364. Хміль С., Лимар Л. Великий патріот, великий гуманіст, великий лікар і людина // Духовність народів: альманах до 110-річчя від дня народження Арсена Річинського. Київ-Тернопіль-Кременець. 2002. С. 90–93.

ДОДАТКИ

Додаток А

Батьки А. Річинського – Василь Федорович і Віра Харитонівна (1890 р.)

[46, с. 284].

Додаток Б

А. Річинський у підготовчому класі (Клевань, 1902 р.)

[46, с. 285].

Додаток В

**А. Річинський у 4 класі Волинської духовної семінарії
(Житомир, 1910 р.)**

[7, с.15].

Додаток Г

А. Річинський на I курсі Варшавського університету.

(Варшава, 1911 рр).

[47].

Додаток Д

А. Річинський студент Київського університету (Київ, 1915 р.)

[4, с. 78].

Додаток Е

Список членів УПСФ на виборах до Всеросійських Установчих зборів
від Волинського виборчого округу (1917 р.)

Українська партія Соціалістів-Федералістів,
Волинська Окружна Рада
виставила список № 7:

- 1) Макар Олександрович Кушнір — член Ц. К. Української партії С.-Ф., член Укр. Центр. Ради.
- 2) Самійло Максимович Підгірський — член Укр. Центр. Ради, голова Вол. Укр. Ради, правник, кооператор.
- 3) Арсен Васильович Річинський — лікар, голова Заславської Укр. повіт. Ради.
- 4) Михайло Тадейович Донець — податковий інспектор, м. Звягель.
- 5) Костянтин Автономович Каченовський — народній вчитель, голова Союзу Працівників Народньої Школи на Волині.
- 6) Михайло Юхимович Гуменюк — м. Рафаловка, Луцького повіту.
- 7) Іван Васильович Петрик — народній вчитель.
- 8) Михайло Костянтинович Чернавський — Комісар Укр. Центр. Ради по народній освіті на Волині.

3—0052—2

Додаток Ж

Ніна Прокопович (Річинська, 1918 р.)

[7, с. 58].

Додаток К

Працівники шкільного комітету Ізяславської повітової управи
А. Річинський перший праворуч у першому ряду (Ізяслав, 1918 р.)

[47].

Додаток Л

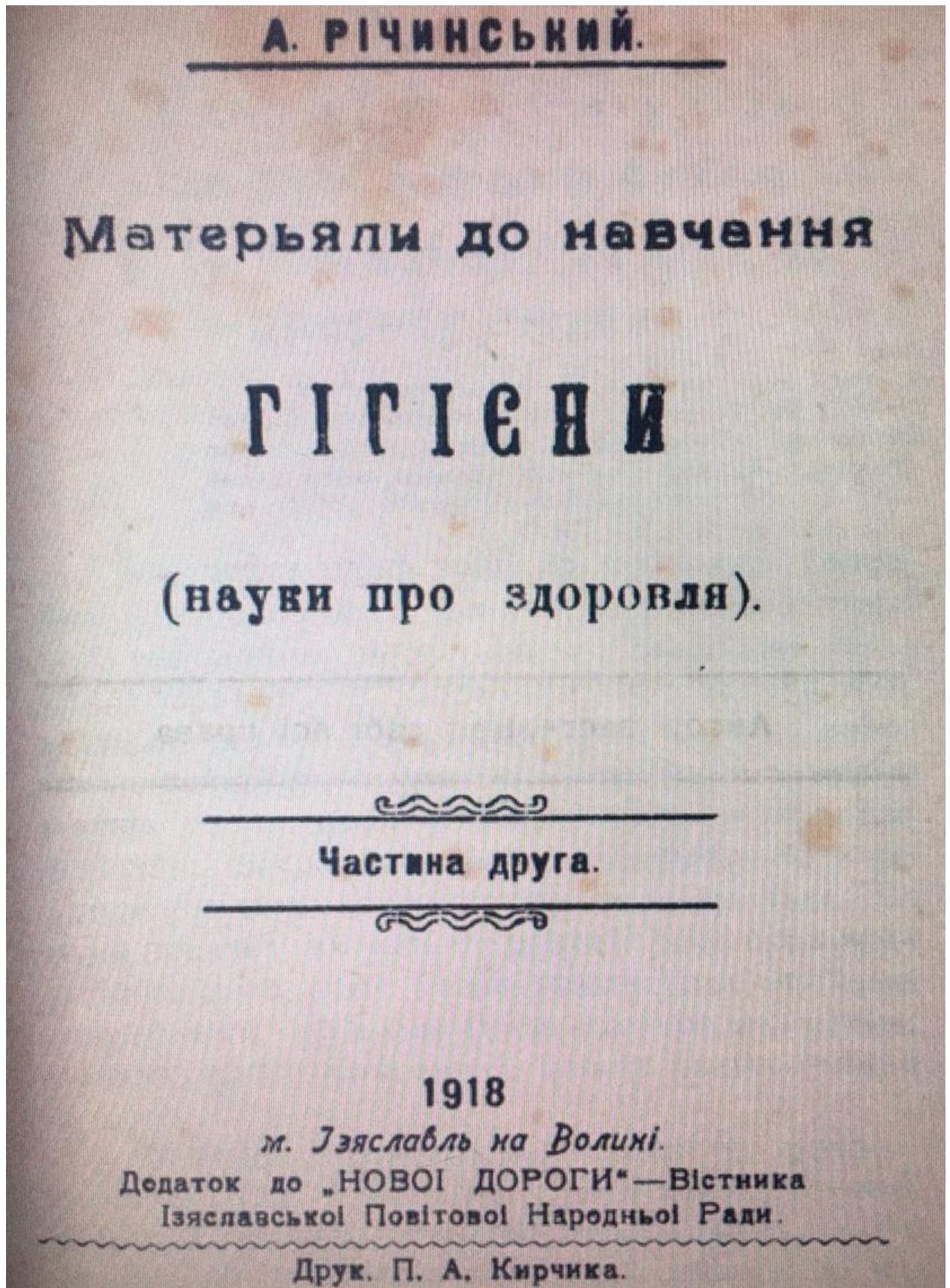
Титульна сторінка підручника А. Річинського

[42].

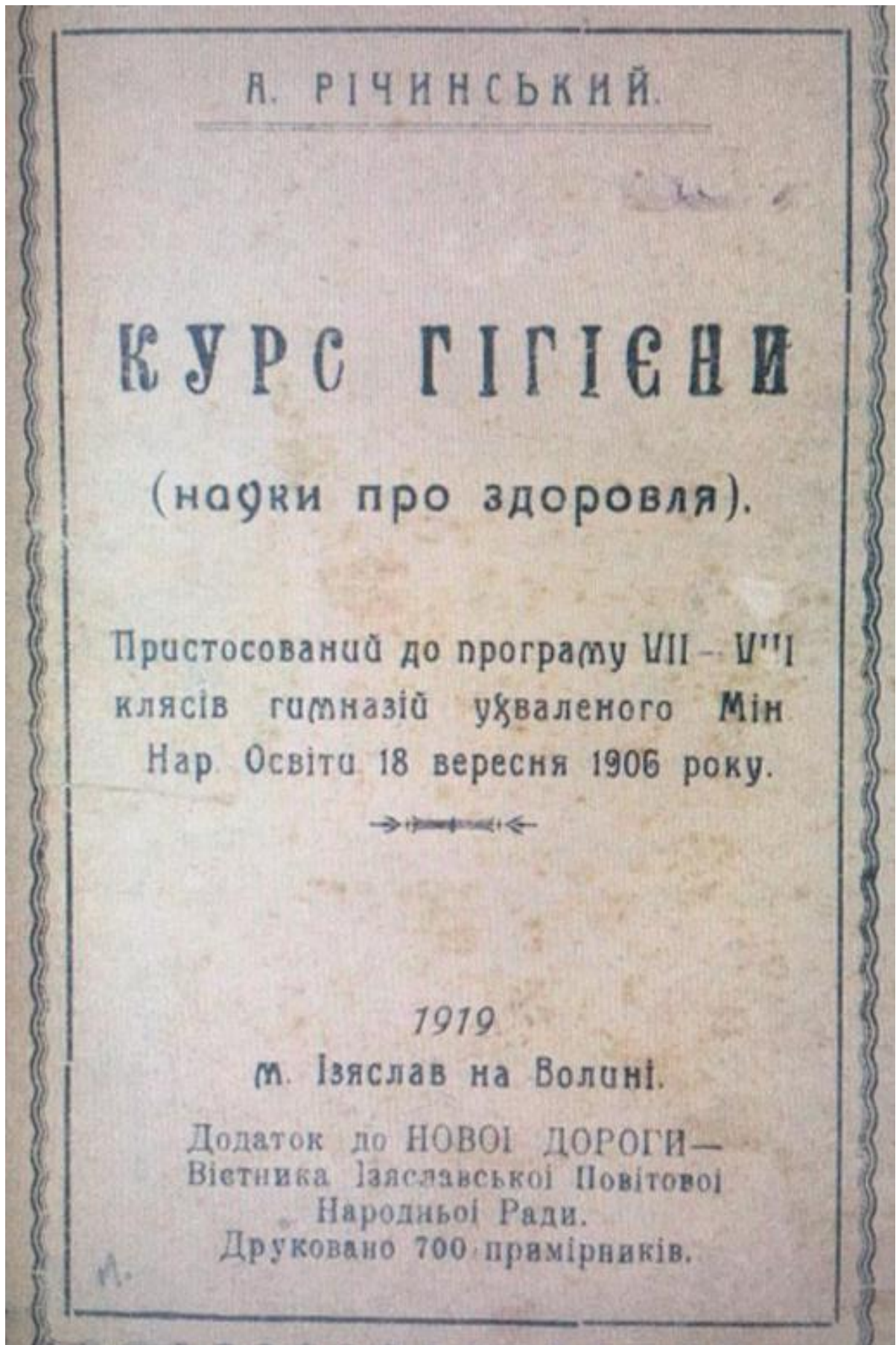
Додаток М

Титульна сторінка підручника А.Річинського

Додаток Н

Титульна сторінка підручника А. Річинського

З М І С Т.

§ 1. Завдання гігієни	стор. 5
---------------------------------	---------

Розділ перший.

§ 2. Фізіологія бактерій	10
§ 3. Роль бактерій в життю чоловіка	20
§ 4. Як передається зараза від хворого здоровому і якими шляхами вона входить у здорове тіло	32
§ 5. Боротьба тіла з заразою	38
§ 6. Невразливість (імунітет)	47
§ 7. Дезінфекція. Санітарні заходи	56
§ 8. Короткий огляд заразних хвороб	69
§ 9. Заразні хвороби черевні	79
§ 10. Ще про заразні хвороби	92
§ 11. Паразити	101
§ 12. Громадський лад і вдача людини	126
§ 13. Старість	138

— 228 —

Розділ другий.

§ 14. Загальний погляд на природу людини	3
§ 15. Значінне шкіри й догляд за нею	23
§ 16. Одежа	36
§ 17. Житло	45
§ 18. Опал	57
§ 19. Провітрюванне	66
§ 20. Соняшне проміння в життю природи й людини	73
§ 21. Штучне світло	87
§ 22. Становище ґрунту і нищенне покиді	94
§ 23. Травленне	109
§ 24. Пожива	139
§ 25. Постачанне води	159
§ 26. Анатомія й фізіольогія дихання	166
§ 27. Дихальна руханка	176
§ 28. Атмосфера	188
§ 29. Фізична праця	205
§ 30. Гігієна дитячого віку	216
Друкарські помилки	225
Зміст	227

Додаток П

**Президія Церковного з'їзду у Луцьку. Третій зліва А. Річинський.
(Луцьк, 1927 р.).**

[109].

Додаток Р

Наказ про відлучення А. Річинського від Церкви

З ПАКАЗУ

Його Блаженства

ВОЛИНЬСЬКА ДУХОВНА КОНСИСТОРІЯ

6
Зарк

апрѣля 25 дня 1929 року

Завлучивъсь постановленіе Священнаго Синода Св. Автокефальной Пра-
вославной церкви въ Мольшѣ отъ 15 апрѣля с.г. № 14 объ отлученіи
отъ церкви лѣкаря Арсенія Рѣчинскаго и о преданіи его анафемѣ,
за его враждебную и вредную для Православной Церкви въ Мольшѣ
дѣятельность, ПОСТАНОВИЛА: постановленіе это принять къ свѣдѣнію
Запросить о. протоіерея Георгія Боршкевича, когда имъ всенародно
объявлено о сѣмъ въ Владимірскомъ Соборѣ. Предложить о.о. Благо-
чиннымъ Епархіи оповѣстити о постановленіи Свящ. Синода всѣхъ
настоятелей приходовъ ихъ округовъ, а черезъ нихъ вѣрующихъ.

Прот. Мис. Туркеской
Прот. Н. Домовинъ
Члены Консисторіи: *Симонъ Федосимъ*
Прот. М. Шовалъ
Секретарь *Иванъ Ризъ*

Секретарь *Масу*

Додаток С

Повідомлення духовенства Володимирської єпархії
і благочинного міської округи Володимирського повіту
про відлучення А. Річинського від Церкви

Обіжник.

До Пан-Отців Благочинних Волинської Єпархії.

Постановою Священного Синода Св. Автокефальної Православної Церкви в Польщі з дня 15 квітня б.р. № 14 лікаря Арсенія Річинського відлучено від церкви з анафематствованием за його ворожу й шкідливу діяльність для Православної Церкви в Польщі.

~~Нашим синодальним рішенням~~ Консисторія просить Вас повідомити про це підлегле Вам духовенство округи, а через них і віруючих.

Член Консисторії, Митрофорний Протоіерей

Секретар

Столовачальник

M/5 291.
N 4221

До Пан-Отця Благочинного міської округи
Володимирського повіту.

Ст. 3 д. № 223.

Духовна Консисторія просить Вас донести, коли саме відбулося в Соборі анафематствование відлученого від Православної Церкви Лікаря Арсенія Річинського, згідно постанові Свящ. Синода Св. Автокефальної Православної Церкви в Польщі з дня 15 квітня 1929 р. № 14.

Член Консисторії

Секретар

Столовачальник

Додаток Т

А. Річинський з дочкою Ярославою (1926 р.)

[107].

Додаток У

Перший табір УПС у Підлютому (1930 р.).

Нижній ряд ліворуч А.Річинський.

[108].

Додаток Ф**Провід табору на Соколі 1930 р.****у другому нижньому ряду шостий справа А. Річинський**

[108].

Додаток X

А. Річинський після звільнення на засланні (Казалинськ, 1949 р.)

[95, с.57].

Додаток Ц

Лист А. Річинського до Дмитра Донцова (від 29.06.1928) про організацію відчитів у «Просвіті» Володимира-Волинського

Високочествомаше Наше Редакції.

Дозвілі на обидві Ваші виступи від
Староства вте маємо:
на суботу 8⁰⁰ четвері "Еврон — та Росія",
на неділю 8⁰⁰ четвері "Керемкити кону-
кисийної ідеї."

Тому просимо Вас у суботу рано 10 год
виступа до Володимира, за прилиженієм
Вам висказано Радю в мене (Коліова 25)
Трому отже брага візника прого до
мене, і не осудити, якщо мого не риному
Вас як слід прийміти.

Трому завірюю моє новатомаше
Вашин ВМ Дружини.

В правдивом Романом
Ду Р'Винистки

21. VI 1928
у Володимирі

Додаток Ш
Кервіництво «Просвіти» м. Володимир-Волинський
праворуч А. Річинський (1930-ті р.)

[93].

Додаток Ш

Лист А. Річинського до редакції УЗЕ (від 24.06.1932)

118/32

У Володимирі 24. VI. 1932 р.

3

До Кв. Редакції УЗЕ.

РЕДАКЦІЯ
Української Загальної Шкільної
Львів, Л. Л. ЧАРНОГО 26
Тел. 93-75.

У відповідь на запитання з дня 15. VI. подаю своє curriculum vitae, але не знаю, що власне Вам потрібне і тому подаю матеріал різномірний:

народ. 12. VI. 1892 р. в с. Шетилківцях, Крем'янецького повіту в духовній семінарії в Житомирі провадив бібліотеку підпольного українського гуртка (1907 - 1910).

Склав медальону у Києві.

обраний головою повітового земства (самоврядування) в Кзаславі 1917 р.

1918 р. в Кзаславі редагував часопис "Кова Дорога", видаваний повітовим самоврядуванням.

1925-26 р. у Володимирі видавав часопис "На варні" (присвячений справі українського церк.-націон. руху).

1927 р. 5-6. VI. організував у Луцьку Укр. Церковний Зісз; потім видавав часопис "Річчя Церкви".

1928 р. покликалий членом Митрополит. Ради в Варшаві; а в 1929 р. підняв акатемі за боротьбу проти московської єпископату; після того видавав часоп. "Наше Братство".

1930 р. акатемі знято.

Видані праці: 1) Проблеми української релігійної свідомости. 2) Парастас (український переклад).

3) До частя, слави і свободи (про пласт)
та кілька дрібних.

Крім того музичні видання:

- 1) Українська відправа вериги і факти,
- 2) Скорбка Мати (Збірка релігійних казків)
- 3) Українські Колядки
та інші.

Отже громадська праця присвячена думі переважно українському церковно-національному рухові. В наслідок репресій Церк. і цивільної влади цей рух поки дуже притих, але і зараз на Волині ще позостає, около 45-50 парохій, які твердо держаться української мови богослуження і слугають прикладом для інших. Смію думати, що в процесі нашого національно-самоуздомлення українізації Церкви відіграла би дуже поважну роль, - не сумніваюся, що при першій нагоді цей рух прокинеться з новою силою, лише без старих помилок.

З правдивим повагань,

Др. Р. Шмидт

Додаток Ю

Декларація про вступ А. Річинського в члени Товариства прихильників
 православної освіти та охорони традицій православної віри
 ім. Петра Могили (1.04.1936 р.)

Указах Управи

Дня 1 квітня місяця 1936 року.

**До Управи
 Товариства прихильників православної освіти та охорони
 традицій православної віри, ім. митрополита Петра Могили**

Бажуючи стати членом Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри, імені митрополита Петра Могили, прошу Управу Т-ва прийняти мене в число членів Товариства.

Стежкую, що буду керуватися Статутом його і тим прийматим, що виходить із Управи згідно Статуту Т-ва, та допомогати розповсюдженню мислію Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри, імені митрополита Петра Могили.

Підписав: Арсен Річинський
 Мій підпис, як свідок декларації

ІМЕНЕ ЧЛЕНА:

Ім'я та прізвище Арсен Річинський

Рік і місце народження 1892 - с. Метальківці на Кривопатті

Національність українець

Ім'я батьків Василь - Віра

Освіта (якщо різнє закінчити) домашн., церковн. школа, університет

Факт лікар

Місце постійного проживання (село, повіт, повіт) м. Володимир

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
 ВОЛЫНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
 м. Луцьк, вул. Ватерная, 21
 25000

[126, арк. 37].

Додаток Я

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Кравчук О. Арсен Річинський як організатор та провідник українського церковного з'їзду // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. 2010. С. 86–95.
2. Кравчук О. Відлучення Арсена Річинського від Православної церкви як один з моментів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 81–88.
3. Кравчук О. Арсен Річинський: маловідомі сторінки біографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2018. Вип. 21. С. 239–248.
4. Кравчук О. Формування Арсена Річинського як особистості, громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча (початок ХХ ст. – 1920-ті рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Том 31(70). № 4. С. 36–45.
5. Кравчук О. Співпраця Арсена Річинського з часописами Східної Галичини (1928–1933 рр.) // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. 2020. № 4(28). С. 43–47.

6. Кравчук О. Участь Арсена Річинського в роботі «Просвіти» на Західній Волині (1924–1934 рр.) // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Чис. 23. С. 13–18.
7. Кравчук О. Арсен Річинський «Проблеми української релігійної свідомости»: історія і сучасність // Zaporizhzhia Historical Review. 2020. № 2(54). С. 87–93. <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1135>
8. Kravchuk O. Arsen Richynsky «Hygiene course of health science»: the history of the publication and main ideas // Journal of Education, Health and Sport. 2020. № 11. S. 273–281. <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/JEHS/article/view/JEHS.2020.10.1.027>

**Наукові праці, які засвідчують
апробацію матеріалів дисертації**

9. Кравчук О. Р. Культурно-просвітницька діяльність Арсена Річинського в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. // Українська національна революція 1917–1921 рр.: історико-цивілізаційний та національно-патріотичний контексти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 30 січня 2018 р.). С. 67–69.
10. Кравчук О. Р. Краєзнавча діяльність Арсена Річинського // Матеріали XXXVIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)» (м. Харків, 4 грудня 2020 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 44–45.
11. Кравчук О. Р. Родинне виховання Арсена Річинського – важлива гуманітарна складова його діяльності // Збірник наукових праць за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції

«Економіко-гуманітарні проблеми сьогодення» (м. Краматорськ, 18–19 грудня 2020 р.) / За заг. ред. Л. К. Лисак, В. А. Григор'євої. Х.: ТОВ «ПромАрт», 2020. С. 68–72.

12. Кравчук О. Вплив Арсена Річинського на українізацію церковного богослужіння // Тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Синтез мистецтв у сучасних соціокультурних процесах» (м. Київ, 23 грудня 2020 р.). Київ: НАМ України, 2020. С. 71–73.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

13. Кравчук О. Арсен Річинський і церковна анафема // Молодий вчений. 2020. № 12(88). С. 233–238.

Апробація результатів дисертації

Основні положення роботи викладено та обговорено на
науково-практичних конференціях різного рівня

Міжнародні конференції:

Міжнародна наукова конференція «Історична наука і освіта в Україні: інновації, виклики, перспективи», до 25-річчя історичного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка (м. Тернопіль, 30–31 травня 2018 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

IX Міжнародний конгрес українців (м. Київ, 25–28 червня 2018 р., форма участі – усна доповідь);

Міжнародна науково-практична конференція «Перспективи українсько-польської співпраці», присвячена 15-річчю вступу Польщі в ЄС та 20-річчю членства в НАТО (м. Тернопіль, 16 травня 2019 р., форма участі – усна доповідь);

Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора А. Г. Слюсарського)» (м. Харків, 4 грудня 2020 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

Міжнародна наукова конференція «Синтез мистецтв у сучасних соціокультурних процесах» (м. Київ, 23 грудня 2020 р., форма участі – усна доповідь, публікація).

Всеукраїнські науково-практичні конференції:

Наукова академія, приуроченій до 125-річниці з дня народження Арсена Річинського та до 90-річчя проведення церковного з'їзду на Волині (м. Луцьк, 28 листопада 2017 р., форма участі – усна доповідь);

Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська національна революція 1917–1921 рр.: історико-цивілізаційний та національно-патріотичний контексти» (м. Тернопіль, 30 січня 2018 р., форма участі – усна доповідь, публікація);

II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Економіко-гуманітарні проблеми сьогодення» (м. Краматорськ, 18–19 грудня 2020 р., форма участі – усна доповідь, публікація).